

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2015

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- ІВАНОВА С.В. Культурно-історичні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї (кінець IV—III тис. до н.е.)
- КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. Основні підсумки розкопок у маловивчених частинах Ольвійського городища
- КОЛЕСНИЧЕНКО А.М., САВЕЛЬЄВ О.К. Склянки з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ із розкопок Тіри та проблема їх походження
- КОЛОДА В.В. Житла роменського городища Водяне
- ГОЛУБЄВ А.М. Еволюція клинкової зброї кочівників раннього середньовіччя

3

21

34

46

62

Articles

- IVANOVA S.V. Cultural and Historic Processes in North-West Area of the Black Sea (the late 4th and the 3rd millennia BC)
- KRYZHYTSKYI S.D. Main Results of Archaeological Prospecting in Less Studied Areas of Olbian Hill-fort
- KOLESNYCHENKO A.M., SAVELYEV O.K. Beakers with Inscriptions ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ from Tyras and the Issue of Their Origin
- KOLODA V.V. Dwellings at Vodiane, a Romny Culture Hill-fort
- HOLUBIEV A.M. Evolution of Blade Weapons of the Early Mediaeval Nomads

Публікації археологічного матеріалу

- БАБЕНКО Л.І., ШЕЛЕХАНЬ О.В. Кинджали з сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею

77

Publications of Archaeological Materials

- BABENKO L.I., SHELEKHAN O.V. Daggers with Segment-shaped Crossguards in the Collection of Kharkiv Historical Museum

ВИНОГРОДСЬКА Л.І., КАЛАШНИК Є.С. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.)

91 VYNOGRODSKA L.I., KALASHNYK Ye.S. The Ceramic Pottery of Late Medieval Vinnytsa (on the materials from archaeological excavations in 2013)

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ПУГОЛОВОК Ю.О., ГОРБАНЕНКО С.А., СЕРГЄЄВА М.С., ЯНІШ Є.Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст.

109 PUHOLOVOK Yu.A., GORBANENKO S.A., SERHEIEVA M.S., YANISH Ye.Yu. Palaeoecology of Hlynske Archaeological Assemblage Vicinity in the 13th and 14th centuries

Історія науки

History of Science

ЯНЕНКО А.С. Гурток антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка

129 YANENKO A.S. Circle of Anthropology and Prehistory of F. Vovk Cabinet of Anthropology

Хроніка

News Review

ВІДЕЙКО М.Ю. На східній межі старої Європи

140 VIDEIKO M.Yu. At the Old Europe's Eastern Border

Світлої пам'яті Володимира Андрійовича Ромашка

142 To the Blessed Memory of Volodymyr Andriyovich Romashko

Національний конгрес українських керамологів «Українська керамологія в контексті викликів XXI століття»

145 National Congress of Ukrainian Ceramologists «Ukrainian Ceramology in the Context of Challenges of the 21st Century»

Наші автори

Our Authors

Список скорочень

Abbreviations

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2015 р.

149 Index of Publications in «Archaeology» Journal in 2015

С.В. Іванова

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (кінець IV—III тис. до н. е.)

Стаття присвячена реконструкції культурно-історичних процесів у Північно-Західному Причорномор'ї наприкінці IV—III тис. до н. е., в період, який співвідноситься з фіналом енеоліту та ранньою бронзовою добою. Встановлено, що інтеграційні процеси в пізньому енеоліті привели до формування в регіоні буджацької культури на основі місцевого протобуджацького горизонту.

Ключові слова: усатівська культура, буджацька культура, катакомбна культура, культурно-історичні процеси, торговельна колонізація.

Проблемна ситуація. Аналіз археологічного матеріалу та розгляд на його тлі культурних контактів і культурних трансформацій дозволяє реконструювати історичний розвиток регіону наприкінці IV—III тис. до н. е., а також показати роль населення Північно-Західного Причорномор'я в культурно-історичних процесах Південно-Східної та Центральної Європи. Наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. тут проживало населення усатівської культури та деяких інших археологічних культур і культурних груп енеолітичної епохи. У цей же час формується буджацька культура — одна з найяскравіших культур не тільки в степовому Причорномор'ї, а й в усьому ареалі ямної культурно-історичної спільноти (рис. 1, 1). Другою половиною III тис. до н. е. датуються пам'ятки окремих катакомбних культур регіону (рис. 1, 2). Знахідки в Подунав'ї, на Балканах, у Карпатській улоговині пам'яток буджацької і катакомбних культур вказують на певні відносини населення різних регіонів.

Досить виразна культурна специфіка регіону пов'язана з тим, що він розташований на стику двох культурно-історичних зон, двох світів — землеробського Балкано-Карпатського ареалу та скотарів Великого Степу. Тому особливістю Північно-Західного Причорномор'я була схильність його населення до активної взаємодії з іншокультурним оточенням. З іншого боку, Північно-Західне Причорномор'я виділяється як особливий географічний регіон, де поєднані степові простори, розгалужена річкова мережа та наявність солеродних лиманів.

Незважаючи на досить обґрунтовану дослідниками загальну концепцію та класифікацію міграцій у стародавніх суспільствах, з'ясування їх причин і наслідків, протягом багатьох десятиліть історія населення Північно-Західного Причорномор'я все ще розглядається переважно в руслі давно застарілих теорій завойовницьких походів на захід. Такий підхід, на наш погляд, спотворює не лише історію регіону, а й роль і місце стародавнього степового населення в історії Південно-Східної та Центральної Європи. З наявних інтерпретацій буджацьких міграцій цілком можна виключити такі пояснення, як вимушена міграція, військова експансія, «перше великомасштабне переселення епохи бронзи» або «потужна хвиля степовиків, яка асимілювала на своєму шляху ряд місцевих культур» (Дергачев 2000, с. 189, 190; Бочкарев 2002, с. 48; Коробкова, Рысин, Шапошникова 2005—2009, с. 224; Гимбутас 2006, с. 444). Досить суперечливою є теза про те, що ямна культурно-історична спільнота мала потужний вплив на процес культурної трансформації Європи (Harrison, Heyd 2007, р. 194—201; Демченко 2013, с. 153).

Попередні узагальнюючі роботи та монографічні дослідження різних авторів, що ґрунтувалися на археологічних джерелах Північно-Західного Причорномор'я, написані ще в минулому столітті та присвячені здебільшого систематизації археологічного матеріалу та характеристики археологічних культур. Історичні аспекти, зазвичай, викладені досить стисло й узагальнено, обмежуючись переважно констатацією тих чи інших культурних зв'язків і міграцій. Виділені культурно-історичні контакти на сьогодні вже некоректні через нероз-

Рис. 1. Ямна (1) та катакомбна (2) культурно-історичні спільноти та їх оточення

робленість на момент написання робіт багатьох аспектів: культурної атрибуції частини археологічних пам'яток і артефактів, абсолютної хронології та синхронізації низки культур Балкано-Карпатського регіону.

Накопичені до теперішнього часу археологічні джерела Північно-Західного Причорномор'я і Балкано-Карпатського регіону, кадастр

радіовуглецевих дат різних культур, а також міждисциплінарні дослідження дозволяють відтворити історію населення регіону в динамічному контексті культурного оточення, на тлі природно-кліматичних умов і з урахуванням геолого-географічних даних. Зазначимо, що поняття «культурно-історичні процеси» щодо археології та давньої історії включає два основні компонен-

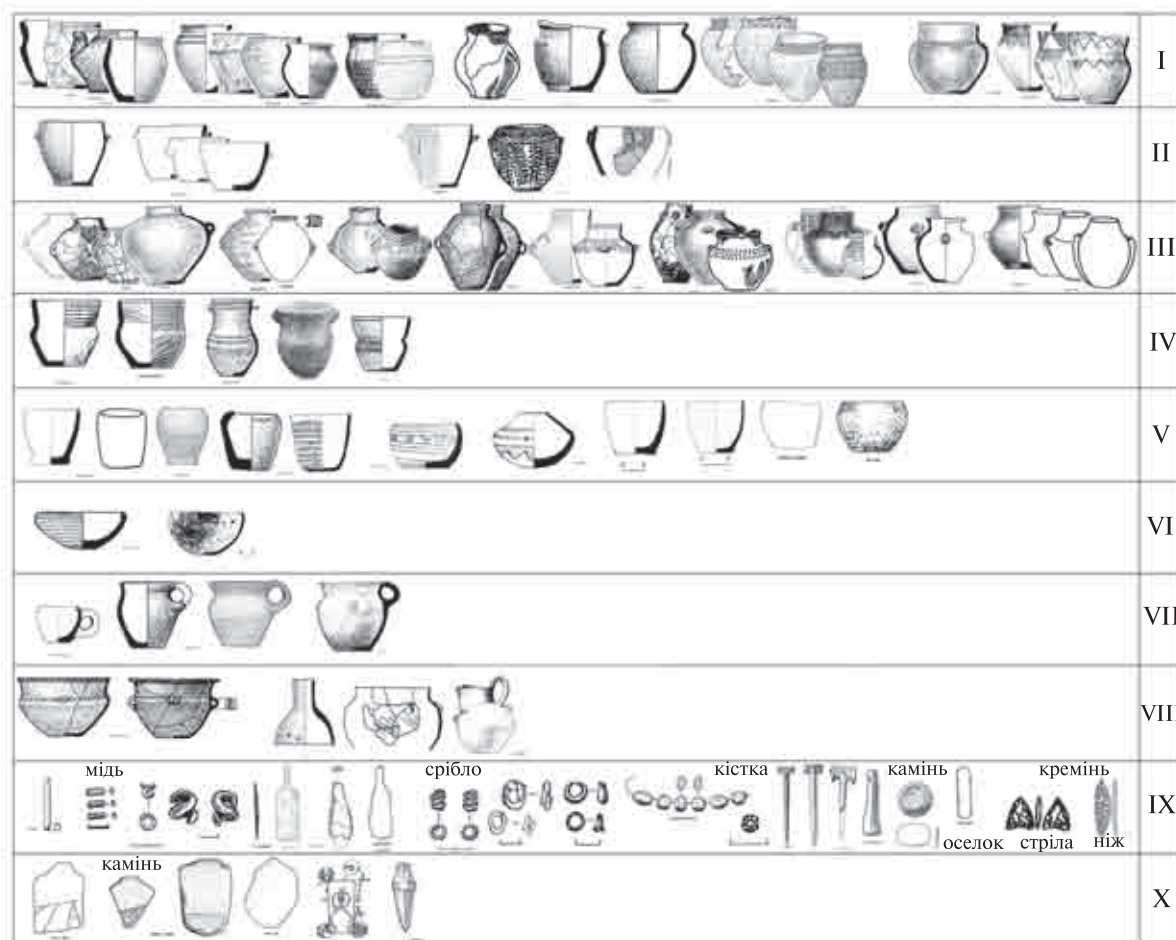

Рис. 2. Основні характеристики раннього етапу буджацької культури

ти (внутрішній і зовнішній), які знайшли відображення в археологічних реаліях. Перший пов'язаний з внутрішнім розвитком соціуму, другий — з його місцем у часі та просторі, тобто з процесами міграцій і переміщень, встановленням тих чи інших типів контактів. Обидва компоненти взаємопов'язані, при цьому в різних ситуаціях та на різних часових відтинках один з них може домінувати, впливаючи на другий. Саме в такому аспекті розглянуто культурно-історичні процеси в межах цієї статті.

Археологічна культура — це сукупність матеріальних пам'яток, які належать до однієї території і часу та мають спільні риси (Монгайт 1967, с. 53—76). Пам'ятки ранньої бронзової доби окремого географічного ареалу — Північно-Західного Причорномор'я — належать, перш за все, до ямної культурно-історичної спільноти. Але вони відрізняються локальними особливостями — насамперед, керамікою, яка характеризується виробленими в цьому конкретному регіоні специфічними формами, концентрацією виробів зі срібла та міді. Є деякі відмінності і в поховальному ритуалі — це переважання західного орієнтування не-

біжчиків, розташування поховань під курганням насипом по колу, дузі або спіралі. Розгляд археологічного матеріалу надає нам можливість підтвердити й обґрунтувати припущення дослідників (Клейн 1975, с. 302—303; Черняков 1979) про існування у Північно-Західному Причорномор'ї особливості (нерушайської за Л.С. Клейном, буджацької за І.Т. Черняковим) культури ранньої бронзової доби. На відміну від Л.С. Клейна, який виносить її за межі ямної культурно-історичної спільноти, ми вважаємо цю культуру складовою її частиною. Водночас аналіз джерел не дозволяє погодитися з думкою І.Т. Чернякова про пізнє датування буджацької культури: нові дані дозволяють синхронізувати її з ямною спільнотою загалом, виділити в ній ранній і пізній етапи. Хронологічними реперами при цьому виступають не тільки радіовуглецеві дати¹, але і зіставлення з колом синхронних культур Балкано-Карпатського

¹ Наявні радіовуглецеві дати дозволяють визначити час існування буджацьких пам'яток регіону в діапазоні 3300/3200—2200/2100 BC, що відповідає датуванню ямної культури Степового Причорномор'я (Rassamakin, Nikolova 2008).

Буджацька	Костолац	Коцофені	ККА	Чернавода II

Рис. 3. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону першої половини III тис. до н. е.

регіону, звідки залучено зразки посуду деяких типів. Наприкінці IV—III тис. до н. е. Північно-Західне Причорномор'я було певним осередком культурогенезу, ареалом формування технологічних інновацій, пов'язаних з металургією (особливий осередок металообробки), імпульси з якого поширювалися у подальшому в різних напрямках.

Культурна ситуація в Північному Причорномор'ї у пізньому енеоліті — ранньому бронзовому віці. Пізньоенеолітичний (протобуджацький) горизонт Північно-Західного Причорномор'я

відбиває загальні культурно-історичні тенденції степового Причорномор'я, тут відбувалися інтеграційні процеси різних енеолітичних культурних традицій (Иванова 2015). Але він відрізняється і своєрідністю, викликаною імпульсами з ареалу трипільської культури (вихватинської культурної групи на початковому етапі та гордінештської — на пізньому). Особливий «колерит» надає також поширення населення — носіїв культурних традицій Чорнавода. З початком формування усатівської культури ситуація в степу змінюється, виділяються

два досить самостійних ареали — Попруття (де домінують гордінештські традиції) й Подністров'я (з переважанням вихватинських рис). Пам'ятки Буджацького степу більше тяжіють до першого з них. Надалі на Дністрі з'являється поствихватинський пласт (Кирилень), на Пруті цей пласт відсутній. У фіналі енеолітичної епохи поширюються комплекси житовилівського типу (Житовилівка—Вовчанськ), поховання зі скорченими на спині кістками.

Аналіз археологічного матеріалу дозволив дійти висновку, що інтеграційні процеси різних культурних традицій (усатівської, квітнянської, нижньомихайлівської, житовилівської, постстогівської, чернаводської тощо) та інтенсифікація культурно-історичних процесів привели до формування буджацької культури на базі місцевого, протобуджацького горизонту². На місцеве походження населення вказують як антропологічні дані (Круц 1997, с. 380—383), так і елементи поховальної обрядовості та матеріальної культури населення Північно-Західного Причорномор'я пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби. Особливості ранніх буджацьких комплексів можуть вказувати на витоки обрядових рис і формування матеріальної культури населення. Стратиграфічна позиція частини ранніх поховань, які мають радіовуглецеві дати, та їхні деякі синкретичні риси дозволяють відносити такі поховання до протобуджацького або ранньобуджацького горизонту. Власне ранні буджацькі пам'ятки синхронні ранньоямним у різних регіонах ямної культурно-історичної спільноти, формування якої дослідники визначають фіналом IV тис. до н. е. (Rassamakin, Nikolova 2008).

Матеріальна культура буджацького населення. Буджацька культура була найпотужнішою культурною спільнотою в регіоні впродовж кінця IV—III тис. до н. е. (джерельна база 2632 поховання). Культура характеризується своїми особливостями — перш за все, плоскостонною керамікою. Виділяється колекція металевих виробів: ножі, мідні чи бронзові шила, спіралеподібні підвіски з міді та срібла, мідні пронизки та обоймочки, що були складовою частиною браслетів. Серед крем'яних виробів — сокири, вістря стріл, серед кам'яних — шліфовані сокири та сокири-молоти, знаряддя праці, зокрема і пов'язані з металообробкою, чинбарством, деревообробкою, роботою з кісткою та рогом. Особливо слід відзначити наявність залишків 17

дерев'яних возів у похованнях. Переважає зібганий на спині стан небіжчиків (57,2 %). Правосторонньо розташовані небіжчики (з нахилом на бік, на боці) складають 23,6 %, лівосторонньо розташовані — 19,2 %.

Скоріш за все, спосіб життя племен буджацької культури об'єднував досить рухливе скотарство та напівосідле землеробство. Про існування останнього свідчать палеоботанічні та палінологічні дослідження. Населення вирощувало карликову пшеницю, пшеницю-однозернянку, ячмінь і просо (Кузьминова 1990, с. 261—263). Як підсобні промисли, мабуть, були поширені полювання, рибальство та збиральництво. Непрямі дані свідчать, що у ямних племен господарська діяльність відрізнялася відносним різноманіттям (гончарство, металообробка, обробка дерева, каменю, кременю, шкіри, кістки), але не всі її галузі знайшли відбиток у поховальному обряді.

Системний підхід до вивчення археологічного матеріалу, дані абсолютного датування, виявлення імпорту та запозичень в інвентарі культур Північно-Західного Причорномор'я дозволили уточнити хронологію та періодизацію культур регіону. В їх історичному розвитку впродовж кінця IV—III тис. до н. е. виділяються два етапи — ранній і пізній. Основним змістом раннього етапу стали: формування буджацької культури на основі місцевих енеолітичних і ранньобронзових традицій; сприйняття іншопольованих впливів, які визначили своєрідний її вигляд; просування на сусідні території. Перебудова зв'язків, нові напрями контактів, поява в ареалі Північно-Західного Причорномор'я каткомбного населення зі сходу, а також вплив цих подій на культурно-історичний розвиток регіону — є відмінними рисами пізнього етапу. Умовною межею між етапами вважаємо середину III тис. до н. е. (2600/2500 BC). Саме цей період характеризується найбільш вираженими трансформаціями в культурних масивах довкілля. Виконаний на основі стратиграфічного та порівняльно-типологічного методів аналіз керамічного комплексу та інших артефактів дозволив визначити взаємозв'язки та взаємовпливи населення Північно-Західного Причорномор'я у вказані періоди.

Ранній етап буджацької культури (перша половина III тис. до н. е.). Серед характерних артефактів раннього етапу слід назвати кераміку, яка є своєрідною «візитівкою» буджацької культури — так зв. «буджацькі банки», амфори й амфороподібний посуд, а також срібні та мідні прикраси, металеві знаряддя праці та

² Це був не культурний моноліт, а конгломерат більш-менш синхронних культур.

Буджацька культура	Загально-європейський горизонт	Моравська група	Середньо-германська група	Шнурові традиції
				
				
				
				
				+
				
				+
				
				+
				
				

Рис. 4. Кераміка з буджацьких поховань і її паралелі в культурах шнурової кераміки, перша половина III тис. до н. е.

вози (рис. 2). Усатівські впливи на цьому етапі проявилися не стільки в запозиченні артефактів, скільки у сприйнятті певних традицій, перш за все, металообробки міді. На наш погляд, є підстави виділяти не усатівський (Рындина 1993), а усатівсько-буджацький (або північно-західний) осередок металообробки³, зі взаємопов'язаними (але відмінними від ін-

ших осередків) традиціями обробки міді та бронзи (Каменский 1990, с. 248—252).

Усатівська та буджацька культури виділяються серед синхронних утворень Степового Причорномор'я також колекцією срібних прикрас. Саме від усатівського населення, ймовірно, були отримані відомості про родовища срібла, а також сприйняті напрямок і рівень культурних контактів, особливе місце серед яких займала культура Коцфені. Найхарактерніші типи буджацького посуду (неорнаментовані банки)

³ Щиро дякую Є. Гаку за консультацію щодо цього питання.

мають аналоги в культурах Коцофені та Костолац. На ранньому етапі можна виділити кераміку й окремі елементи посуду, що є в культурах Чернавода II, Езеро, Езерово II, культурних групах румунської Молдови Алдешті та Тирпешті (рис. 3). Окремі посудини мають широке коло аналогій, оскільки вони характерні для багатьох культур Балкано-Дунайського ареалу (амфори, кубки). Досить виражені зв'язки з культурами центральноєвропейського кола — кулястих амфор і шнурової кераміки (рис. 4). Таким чином, встановлення контактів з культурним оточенням на великих теренах уже на ранньому етапі буджацької культури сприяло формуванню її особливостей (рис. 5). При цьому ми вважаємо, що лише мала децима посудин є імпортом, решта належать до наслідування й переробки. Східний напрямок зв'язків менш виражений, ніж західний: з першим, імовірно, пов'язане походження круглодонного посуду та пласкодонних горщиків з невеликим вінцем (рис. 6), поодиноких молоточкуватих шпильок, частини кременевої сировини.

Пізній етап буджацької культури (друга половина III тис. до н. е.). У середині III тис. до н. е. в культурній ситуації Північно-Західного Причорномор'я та в матеріальній культурі його населення відбулися певні зміни. У цей період, як і раніше, домінує буджацька культура. Але в середині III тис. до н. е. просунулися зі сходу групи катакомбного населення, які співіснували з буджацьким упродовж певного часу. Зміни від раннього до пізнього етапу проявляються у двох аспектах — розвиток власне буджацьких характеристик і сприйняття іншокультурного впливу. У матеріальному комплексі відбуваються зміни: домінують нові типи горщиків, з'являються нові форми посуду (аски, кубки зі шнуровим орнаментом), але зберігаються банки й амфороподібний посуд, амфори, розширюється асортимент виробів з кременю, з поховань зникають дерев'яні вози (рис. 7; 8).

Ослаблення або занепад європейських культур попереднього етапу, поява нових або переміщення вже відомих культур вплинули на характер контактів і зв'язків буджацьких племен та на образ матеріальної культури загалом. Встановлюються контакти з синхронними культурами Карпатського басейну Глина III-Шнекенберг, Мако-Косігі-Чака (рис. 9). Тривають зв'язки з культурами шнурової кераміки (рис. 10), деякий час — з культурою кулястих амфор. Культурні трансформації відбуваються в останню чверть III тис. до н. е., коли близько 2200 р. до н. е. (також зі сходу) приходить нове населення, що пов'язане з куль-

турним колом Бабіне. Залишки буджацьких і катакомбних племен, мабуть, були асимільовані мігрантами. Їхня історія, як і історія нових культурних утворень Європи, пов'язана вже з подіями II тис. до н. е.

Зв'язки зі східними територіями на обох етапах слабо виражені, проявляючись переважно в Побужжі. У матеріальній культурі буджацьких племен зрідка виявляються контакти з катакомбним населенням, що відбилося на типах горщиків, у появі приземкуватих форм кераміки.

Катакомбні культури Північно-Західного Причорномор'я. Розгляд пам'яток (531 поховання) демонструє, що вони за своїми характеристиками не виділяються з катакомбної культурно-історичної спільноти. Більшість поховань зіставна з інгульською катакомбною культурою (97,6 % загалом). Традиційно виділяються три типи поховальних споруд: катакомби, підбійні камери та прості ями. Переважають катакомби, до яких належать понад 80 % споруд. Інвентарем супроводжувалися близько третини катакомбних поховань, домінує кераміка. Знаряддя праці та зброю виготовлено з кременю, каменю, металу, кістки, мушелі, однак ці знахідки є нечисленими. Слід відзначити кам'яні шліфовані сокири (їх відомо в регіоні близько 30-ти), рідкісніші — крем'яні клиновидні сокири, кам'яні пласкі сокири та булави. Знаряддя праці репрезентовані крем'яними ножами, пластинчастими вкладаннями, скребачками, вістрями, кам'яними зернотерками, коваделками та розтирачами. Вироби з металу поодинокі — це пробійник, голка, ножі, рурчасті пронизки, округла бляха та браслет. Лише в одному похованні знайдено спіралеподібну підвіску зі срібла.

Господарство населення катакомбних культур Північно-Західного Причорномор'я було комплексним, скотарсько-землеробським за провідної ролі пастушого скотарства. Але порівняно незначна кількість поховань у Північно-Західному Причорномор'ї, їх периферійність, відсутність побутових пам'яток не дають можливості реконструювати економіку та господарство катакомбних племен регіону в повному обсязі. За відбитками на посуді з поховань можна говорити про те, що вирощувалися просо, ячмінь, овес, чина, пшениця-однозернянка та двозернянка (Кузьминова 1990, с. 263). Населення також знало полювання і збиранництво. Серед ремесел, якими володіло катакомбне населення, відзначимо гончарство, обробку каменю, кременю, дерева, шкіри, кістки, металу.

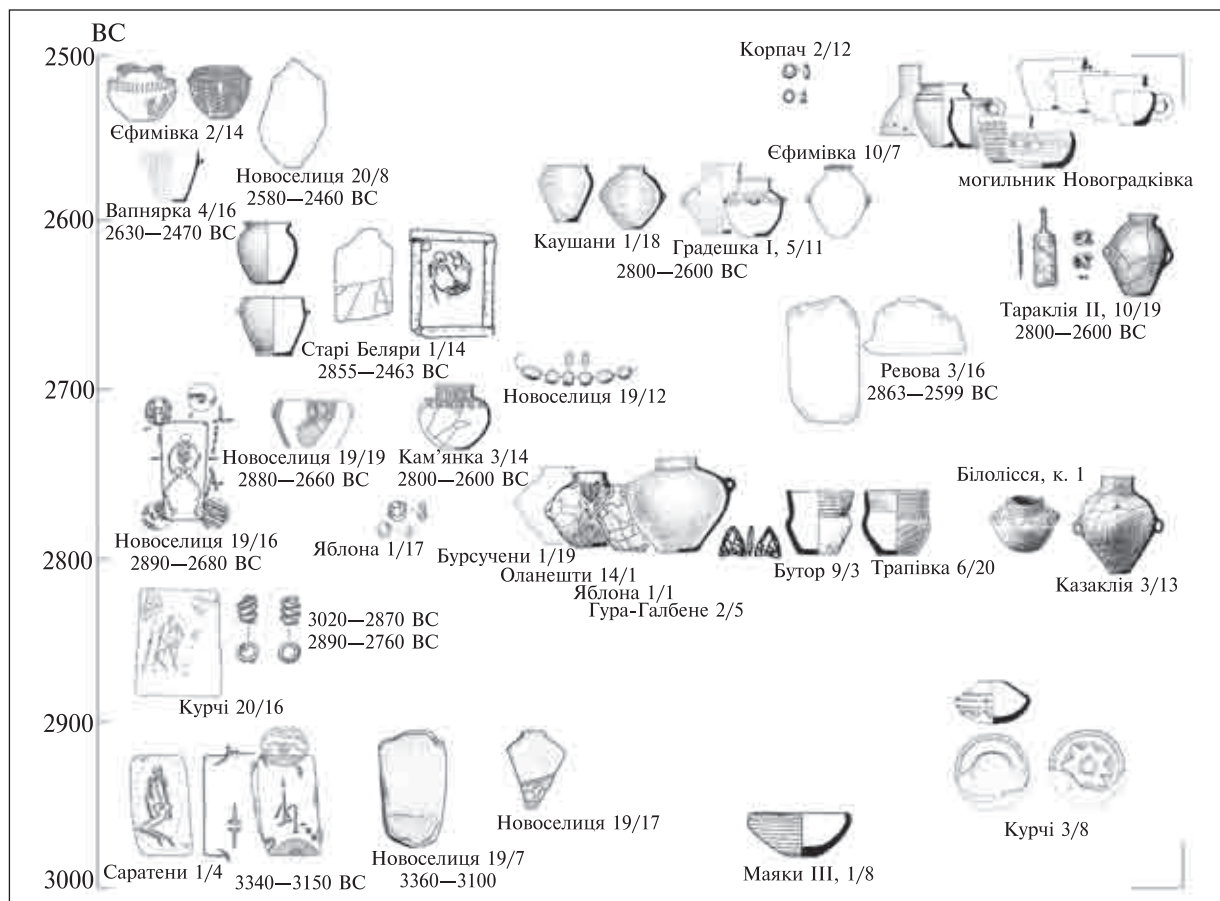

Рис. 5. Хронологічна позиція окремих артефактів раннього етапу буджацької культури (за даними стратиграфії та радіовуглецевого аналізу)

Загалом аналіз матеріалу дозволяє дійти висновку щодо відсутності даних для виділення особливої «одеської» групи пам'яток, як це передбачалося деякими дослідниками (Тошчев 1991).

Незначна серія радіовуглецевих дат, що була отримана для Північно-Західного Причорномор'я, укладається в діапазон від 2580—2341 до 2267—1981 BC, що свідчить про пізніший характер пам'яток катакомбних культур Північно-Західного Причорномор'я порівняно з усім ареалом катакомбної культурно-історичної спільноти. Можна говорити про співіснування буджацького та катакомбного населення протягом другої половини III тис. до н. е.; фінал катакомбних культур у регіоні збігається з початковим етапом культурного кола Бабіне близько XXII ст. до н. е.

Щодо напрямку зв'язків катакомбних племен, слід відзначити, що деякі (неординарні) риси ритуалу тяжіють до сходу (поховання з модельованими черепами), є кераміка й артефакти маницької катакомбної культури, культурної групи Перун. Особливо цікавими є знахідки, що мають аналогії в культурі кулястих

амфор, середньодніпровській культурі, культурі дзвоноподібних кубків. З колом епішнурових культур (та, можливо, культури кулястих амфор) пов'язана знахідка крем'яних сокир-тесел. Трапляється у поховальному інвентарі й буджацька кераміка. Можна констатувати різнобічні зв'язки катакомбного населення Північно-Західного Причорномор'я, але за інтенсивністю цих зв'язків катакомбні племена поступалися буджацьким. Загалом же матеріальна культура тяжіла до сусіднього Буго-Ігульського регіону, і це цілком зрозуміло й очікувано.

Населення Північно-Західного Причорномор'я в європейському контексті ранньої бронзової доби. Контакти населення Північно-Західного Причорномор'я наприкінці IV—III тис. до н. е. можуть бути реконструйовані на підставі аналізу кераміки й інших артефактів іншопольного походження, які було знайдено в похованнях регіону (рис. 3; 4; 9; 10). Іншою складовою вивчення міжкультурних взаємин є пам'ятки Південно-Східної та Центральної Європи, що відображають не тільки сам факт просування населення на захід, але й зв'язки його з місце-

вими культурами пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби (Иванова 2013).

Пам'ятки ушатівської культури пов'язані виключно з територією Північно-Західного Причорномор'я, хоча деякі дослідники відзначають знахідки кераміки ушатівського типу в Румунській Молдові (Burtănescu 2002, p. 166), а також кількох ушатівських поховань у складі могильника Дуранкулак у Болгарії (Дергачов 2004, с. 111). Можливо, ушатівське населення брало участь у генезі культури Езеро (Nikolova 2000).

На території Болгарії, Румунії, Сербії та Угорщини відомо близько 200 розкопаних курганів ямної культури, де було знайдено понад 500 поховань. Ми вважаємо, що цей рух населення у західному напрямку пов'язаний саме з буджацькою культурою, а не з тими чи іншими територіальними групами ямної культурно-історичної спільноти. Підтвердженням цьому є й розташування регіону, і поховання Румунської Молдови та Північної Добруджі, поховальний інвентар яких має аналогії у буджацьких пам'ятках, демонструючи характерну буджацьку кераміку. Тому є досить вагомі підстави, щоб визнати провідну роль населення Північно-Західного Причорномор'я у формуванні анклавів ямної (і катакомбних) культур у Південно-Східній Європі.

У XXIX ст. до н. е. саме буджацьке населення починає просуватися на захід, досить ранні радіовуглецеві дати мають пам'ятки Подунав'я та Альфельду (Dani, Nepper 2006; Horváth 2011), а також пам'ятки з рисами ямної культури в Центральній Європі (Włodarczak 2010). На раннє проникнення ямного населення на територію Південно-Східної Європи вказують і дані відносної хронології. Характерною особливістю Балкано-Карпатського варіанта ямної культурно-історичної спільноти є тенденція до синкретизму, а також сприйняття місцевої кераміки та рис ритуалу, відповідних культурному оточенню. Можна окреслити тенденції розвитку контактів населення Північно-Західного Причорномор'я з синхронними культурами Балкано-Карпатського регіону. У Гірській Фракії ямні пам'ятки синхронні горизонту Езеро AI, що дозволяє віднести їх до початку III тис. до н. е.; так само датуються поховання Добруджі та Північно-Східної Болгарії. Населення, що залишило кургани в центральній частині Північних Балкан, мешкало тут наприкінці РБВ I — початку РБВ II. Тим же часом датуються деякі поховання курганів на заході Нижнього Подунав'я, але в цьому ареалі ямна культура проіснувала довше. Виходячи з кераміки культури Коцефені (періодів II—III і III), поховальні комплек-

си цієї групи датуються РБВ II. Пам'ятки ямної культури Олтенії, розташовані в цьому ж ареалі, але на північному березі Дунаю, співвідносяться вже з ранньою фазою періоду РБВ III (Ніколова 2000). Радіовуглецеві дати пам'яток Потисся вказують на їх датування початком III тис. до н. е., причому проіснувала ямна культура тут досить довго, якщо враховувати знахідки в пізньоямних похованнях посудин місцевих культур Мако та Лівезіль, синхронних горизонту Глина III—Шнекенберг (Dani, Nepper 2006) та імпортом їх до ареалу ямної культури Степового Причорномор'я (Rassamakin, Nikolova 2008). Загалом ямні пам'ятки Балкано-Карпатського регіону відповідно до радіовуглецевих дат датуються в діапазоні 2950—2400 BC.

I. Панайотов запропонував виділити Нижньодунайський варіант ямної культури, до якого він відніс усі поховання Болгарії (Панайотов 1989). Особливістю цього варіанта, на думку дослідника, є поєднання ямних та автохтонних рис у поховальній обрядовості та інвентарі. Але така характеристика властива майже всім ямним пам'яткам, розташованим на території Південно-Східної та Центральної Європи. Тому, на наш погляд, слід об'єднати всі ці комплекси в Балкано-Карпатський варіант ямної культури, де окремі регіони мають свої особливості. Зв'язок ямного населення Балкано-Карпатського регіону та буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я є досить виразним: у матеріальному комплексі буджацького населення виявлені кераміка й артефакти саме тих культур, в ареалах яких є ямні кургани.

Важливою складовою контактів є трансфер населенням Північно-Західного Причорномор'я (насамперед, буджацькими племенами) іншопольових артефактів у сусідні регіони. З цим явищем, на наш погляд, може бути пов'язана поява посудин деяких типів з Карпатського регіону в ямних похованнях Дніпро-Бузького межиріччя, Донеччини, Криму та Кубані (Новотиторівська культура). Ймовірно, з ареалу буджацької культури до деяких територіальних груп ямної культурно-історичної спільноти надходили срібні прикраси.

Крім буджацьких, слід відзначити нечисленні пам'ятки катакомбного населення в Пруто-Карпатському регіоні, більшість з яких розташовані поблизу території Північно-Західного Причорномор'я; поодинокі поховання відомі також у Мунтенії. Датують їх, виходячи з дат основного ареалу катакомбної культурно-історичної спільноти, в діапазоні 2600—2200 BC (Burtănescu 2002, p. 485—486).

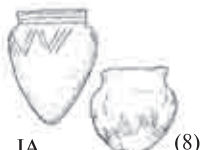
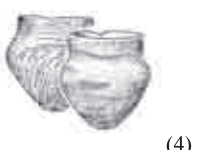
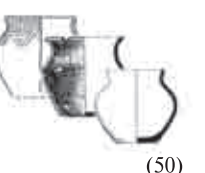
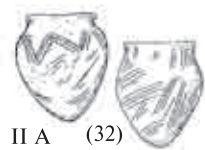
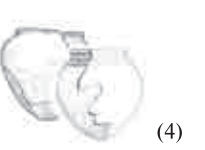
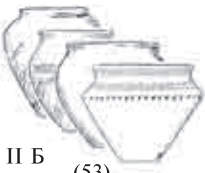
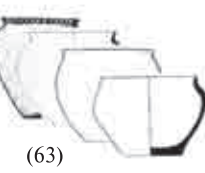
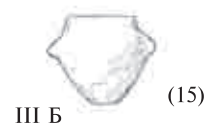
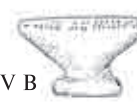
Південнобузький варіант (931 пох.)	Буджацька культура (2632 пох.)		Південнобузький варіант (931 пох.)	Буджацька культура (2632 пох.)
 IA (8)	 (4)		 III Б (5)	 (3)
 IB (31)	 (50)		 III Б	—
 II A (32)	 (4)		 IV A (9)	 (2)
 II Б (53)	 (63)		 IV A (2)	—
 III A (10)	 (1)		 IV Б (6)	 (43)
 III Б (15)	 (1)		 IV B (2)	—
			 VI (1)	—

Рис. 6. Порівняльний аналіз основних форм посуду південнобузького варіанта ямної КІС (за: Шапошнікова та ін. 1986) і кераміки буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я (у дужках кількість знахідок)

Моделювання життєдіяльності населення Північно-Західного Причорномор'я в контексті «стрімких кліматичних змін». У цьому контексті пріоритет належить адаптивним можливостям населення Північно-Західного Причорномор'я, продуктивності степових регіонів і можливим (економічним) причинам міграцій. Загалом археологічні пам'ятки підтверджують присутність у Балкано-Карпатському регіоні населення, що прийшло сюди з території Надчорноморських степів, переважно з Північно-Західного Причорномор'я, але причини його

появи та характер відносин місцевих і прийшлих племен пояснювалися дослідниками по-різному. Ми вважаємо, що кліматичні зміни (аридизація клімату) не були настільки негативними або катастрофічними для скотарського населення, як це традиційно уявляється в археологічних та історичних дослідженнях. Саме нові кліматичні умови потягли за собою розширення ареалу степової зони, призвели до формування достатньо стабільних екосистем, що сприяло успішному розвитку скотарства як основи економіки степових культур.

Як виявилося, населення Північно-Західного Причорномор'я було адаптоване до нових екологічних умов і не зазнало на собі негативних наслідків кліматичних змін — так зв. «події 5300 cal BP». Виконаний автором (у співавторстві з фахівцями) комплексний розгляд різних аспектів палеоекологічних умов Північно-Західного Причорномор'я в середньому голоцені та їх оцінка з позицій життєдіяльності стародавньої людини дозволили зробити певні висновки, що стосуються її адаптації до кліматичних аномалій впродовж досить тривалого хронологічного періоду (Иванова, Киосак, Виноградова 2011).

Для розуміння ситуації треба встановити, у якому стані була екосистема — стабільному чи кризовому. Стосовно теми роботи цей чинник має значення для реконструкції можливих причин міграцій племен буджацької культури на захід. У першому випадку переміщення населення може пояснюватися економічними факторами (пошук джерел сировини, торговельних партнерів), у другому — це може бути пошук виходу з кризи, пов'язаної з кліматичними й екологічними змінами (аридизація клімату, погіршення кормової бази, наслідок перевипасу тощо)⁴. Щільність населення Причорноморського степу в різні періоди встановлена С.Ж. Пустоваловим (Пустовалов 1999). Побудова декількох моделей показала, що навіть за критичнішої ситуації (низької врожайності сухих пасовищ) Степ міг прогодувати більше населення, ніж там, імовірно, проживало. Отже, констатуємо відсутність надлишку населення як передумову для економічної та екологічної кризи. Аридизація клімату Причорноморських степів (і пов'язані з нею трансформації) не могла бути основною причиною просування населення ямної культури до Балкано-Карпатського регіону, де, до речі, відбувалися ті само кліматичні зміни, що й у степовому Причорномор'ї (Кременецкий 1991, с. 103).

Навпаки, наслідки «події 4200 cal BP» виявилися зовсім іншими і за силою, і за характером, і за наслідками, ніж попередня кліматична аномалія. Замість трансформації культур та активізації культурно-історичних процесів, розквіту економіки нового типу — ми можемо фіксувати культурний колапс, одночасний фінал цілої низки культур. Залишки населення раннього бронзового віку були поглинуті новим культурним

утворенням (дніпро-прутська бабинська культура), причому, швидше за все, можна говорити про певну «мілітаризацію» цього суспільства, зміну культурних цінностей і життєвої парадигми (Литвиненко 2009), що могло бути віддаленим наслідком кліматичної катастрофи. Кліматичні зміни в посткатакомбний час фіксуються на значній території південноруських степів (Борисов, Мимоход, Демкин 2011, с. 144—154).

Слід розглянути проблему *впливу трансгресії і регресії* на економіку та господарство населення. Рівень морського басейну залежить від випаровуваності, літніх і зимових температур і опадів, притоку поверхневих вод і розвантаження підземних вод. При цьому рівень моря «запізнюється» порівняно з глобальними температурними змінами: спочатку змінюється температура повітря, потім постійний водостік і лише через триваліший проміжок часу істотно змінюється рівень моря. Тому за трансгресії та регресії відбуваються поступові та досить тривалі зміни в ландшафті, рельєфі, характері рослинності (Гольєва 2000, с. 13—15). Ймовірно, евстатичні коливання Чорного моря прямо чи опосередковано впливають на археологічні джерела регіону, визначаючи як топографію археологічних пам'яток, існування доріг у різні періоди, так і сприяючи перекриттю залишків поселенських або поховальних пам'яток муловими відкладеннями або ж їх затопленню. Але сам факт регресії і трансгресії (якщо останні не носять характеру катастроф) не є однозначно негативним чи позитивним чинником для економічного життя стародавніх суспільств.

Насамкінець можна констатувати, що головна особливість культурно-економічної еволюції окремих культурних спільнот минулого (перш за все, буджацької культури, меншою мірою — катакомбних культур) полягає в тому, що якісно новий виток розвитку припадає на епохи, на перший погляд, несприятливих природних умов, виражених у стрімких кліматичних змінах (аридизація, «подія 5300 cal BP») і регресії Чорноморського басейну (Хаджибейська регресія). Однак можна дійти висновку, що аридизація клімату, яка наступила при цьому, у супереч поширеним уявленням не мала негативних наслідків для населення пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби. Кліматичні зміни не могли бути причиною вимушеної міграції буджацького населення на захід, до того ж зростання населення, наявність імпортованих артефактів і досить численних виробів з металу також не підтверджують кризи економіки. Ці дані дозволили побачити інші причини руху буджаць-

⁴ Зазначимо дуже важливі в цьому контексті розробки фахівців для інших історичних епох (Гаврилюк, 1989, с. 17—24; Крадин 1996, 2001; Гаврилюк 1999; Сергеева 2006)

Рис. 7. Основні характеристики пізнього етапу буджацької культури

ких племен на захід, які пов'язані з розвитком економічних зв'язків, а також виявити високі адаптивні можливості населення Північно-Західного Причорномор'я на той час.

Причини та характер міграцій до Балкано-Карпатського регіону, можливі шляхи просування населення в нові регіони слід розглядати, враховуючи існуючу кореляцію між розташуванням пам'яток і наявністю родовищ кольорових металів. Відсутність таких родовищ у Північно-Західному Причорномор'ї дає підстави вважати імпортом самі вироби або ж сировину (на відміну від кераміки, яка може бути виготовленою і місцевим майстром). Тому розгляд морфології та технологічних схем, які застосовуються при виготовленні металевих артефактів, а також їхнє картографування дозволили реконструювати найважливіші торговельні шляхи населення Північно-Західного Причорномор'я у ранньому бронзовому віці. Особливе значення мало не тільки картографування поховань з металевими виробами, але й співвідношення їх з металургійною базою — конкретними копальнями та рудопроявами — можливими джерелами сировини, звідки кольорові та дорогоцінні метали могли надходити до ареалу буджацької культури.

Виникнення синкретичних ямних анклавів у різних місцевостях Балкано-Карпатського

ареалу (Іванова 2014) могло бути пов'язане з просуванням до джерел металів і встановленням не лише тісних контактів з місцевим населенням (що відбилося в похоронних обрядах), але й відносин обміну природними ресурсами. Процес розселення був поступовим і поетапним, у ньому брали участь порівняно невеликі групи населення, в яких домінували, судячи з даних антропології, особи чоловічої статі. Це і визначило включення мігрантів не тільки в економічне, а й у соціальне життя населення місцевих культур — імовірно, багато в чому через шлюбні зв'язки. Місцева кераміка, інколи риси місцевого поховального ритуалу в ямних похованнях свідчать про синкретизм як одну з характерних рис Балкано-Карпатського варіанта ямної культурно-історичної спільноти. Ще однією особливістю був зв'язок між анклавами, а також з вихідною територією — Північно-Західним Причорномор'ям.

На наш погляд, ранні дати проникнення носіїв ямної культури на північ Балкан і до Альфельду (Черных, Авилова, Орловская 2000; Ніколова 2000; Dani, Nepper 2006) говорять про те, що відомі поховальні пам'ятки маркують торговельні шляхи, які були направлені в два металургійні регіони — тисо-трансильванський і нижньодунайсько-фракійський. Цей рух не можна розцінювати як міграцію під впливом «неспри-

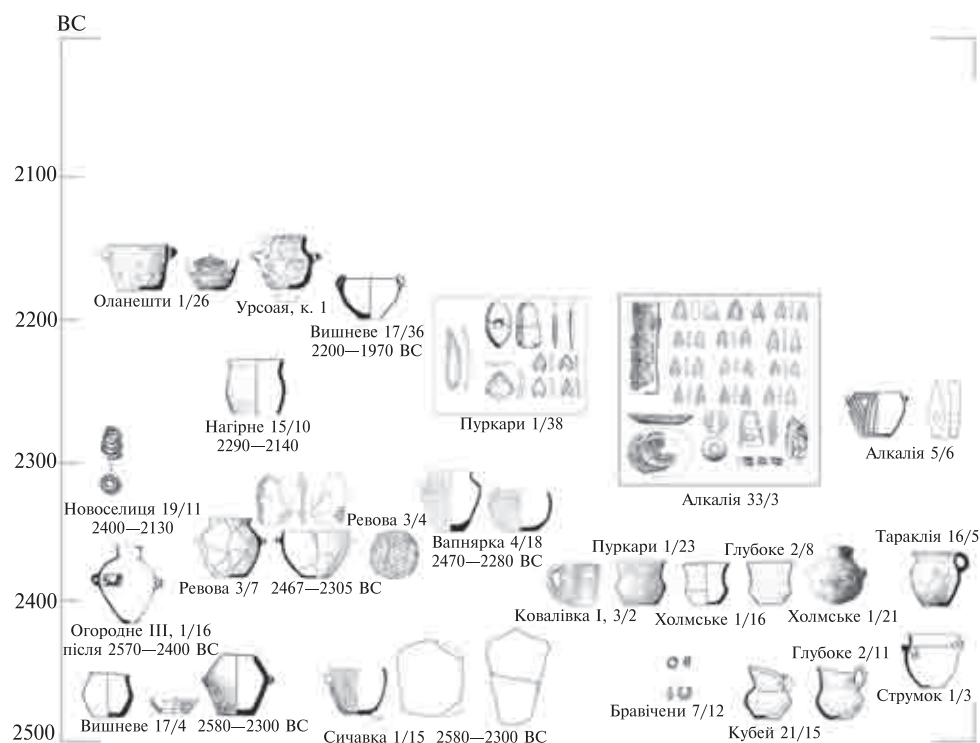

Рис. 8. Хронологічна періодизація окремих артефактів пізнього етапу буджацької культури (за даними стратиграфії і радіовуглецевого аналізу)

ятливих» кліматичних умов хоча б тому, що максимум аридизації настає значно пізніше, ніж починається проникнення ямного населення на захід. Буджацька культура Північно-Західного Причорномор'я і ямна культура Балкано-Карпатського регіону існують паралельно та взаємопов'язано. Ніщо не свідчить про кризові ситуації, які змусили б буджацькі племена залишити свої території і переселитися до нових регіонів. Зміни клімату, перехід його в посушливу фазу був тим доволі сприятливим тлом, на якому розвивалося й адаптувалося до навколишнього середовища ямне населення різних географічних ареалів степової зони Південно-Східної Європи. Не було воно витіснене й катакомбним населенням, адже просування до Балкано-Карпатського регіону почалося задовго до появи племен катакомбної культурно-історичної спільноти в Північно-Західному Причорномор'ї. Навпаки, зв'язки між населенням Трансильванії і енеолітичними племенами Північного Причорномор'я простежують ще з середини V тис. до н. е. Дослідники припускають існування в цей час різного роду контактів, зокрема і торговельних, а також двосторонніх локальних переселень та міграцій, які тривали і в бронзовому віці (Gogâltan, Ignat 2011, р. 36—37). У сукупності ці дані дають нам підставу переглянути роль Трансильванії не тільки як транзитної дороги в Альфельд, але і як можли-

ву мету просування ямних племен. Ми вважаємо, що встановлення торговельних зв'язків і формування торговельних шляхів були основними стимулами руху носіїв буджацької культури до Балкано-Карпатського ареалу та в окремі регіони Центральної Європи, а метали — основним аттрактором. Є достатньо підстав вважати, що на той час мала місце не навала «курганних культур» у західному напрямку, а торговельна колонізація, в основі якої були торгівля та обмін природними ресурсами — сіллю і металами (мідь, срібло). Носії усаївської і буджацької культур Північно-Західного Причорномор'я виділяються на тлі оточення наявністю металевих артефактів з джерел балкано-карпатського походження. Вони їх могли отримати тільки в результаті обміну/торгівлі, і ми вважаємо, що існував товар (або обмінний еквівалент), який населення регіону могло запропонувати в обмін на вироби з металу, зливки або руду, і ним була сіль.

Природні ресурси Південно-Східної Європи та Північно-Західного Причорномор'я як обмінні еквіваленти. В металоносних регіонах Південно-Східної і Центральної Європи, де було знайдено ямні поховання, гідних еквівалентів (пов'язаних своїм походженням з культурами Північно-Західного Причорномор'я) металу та руди не виявлено. Судячи з даних археології та етнології, сіль часто виступала предметом

Буджацька культура	Гліна III—Шнекенберг	Мако—Косиги—Чака	Шомодьвар—Вінковці	Балкано-Дунайський Пруто-Карпатський регіони
				
				
				
				
				
				
				
				
				

Рис. 9. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону другої половини III тис. до н. е.

обміну, а наявність соляних джерел мала величезне значення — як для процесів життєдіяльності людини, так і для розвитку економіки та торгівлі давніх суспільств. З видобутком солі пов'язують і розвиток обмінно-торговельних відносин уже в неоліті, оскільки є археологічні підтвердження того, що вже в цей час штучно сформовані соляні брикети стандартних форм і розмірів слугували обмінним еквівалентом (Tasič 2000; Milisauskas 2002, p. 210).

Ми вважаємо, що буджацькі (та усатівські) племена постачали товар, який не міг зберег-

тися, будучи при цьому цінним за будь-якої історичної епохи, а саме — сіль. Носіями буджацької культури була створена торговельна мережа, що охопила практично всю територію Південно-Східної Європи. Основним імпортом була мідна руда та вироби з неї, срібні прикраси, а також деякі «екзотичні» товари з Передньої Азії і Східного Причорномор'я, що особливо проявилось в усатівському поховальному інвентарі. Ймовірно, частина імпортованих виробів розповсюджувалася в інші регіони ямної культурно-історичної спільноти, що під-

тверджується знахідками в цих областях срібних скроневи́х підвісок.

Насиченість Північно-Західного Причорномор'я пам'ятками різних археологічних культур традиційно пояснювали його функцією «сполучної ланки» на час руху населення на Балкани, до джерел металу. Але роль тих чи інших Карпато-Балканських родовищ у різні історичні періоди змінювалася (Рындина 1993, с. 40), а тому могли існувати й інші шляхи доставки металів (наприклад, «лісостеповим коридором»), минаючи Північно-Західне Причорномор'я, до того ж слід враховувати використання родовищ в інших регіонах Східної Європи (Каргали, Донбас). Але «міст Схід–Захід» функціонував стабільно (Manzura 1993) і пов'язаний він був, на наш погляд, з обміном природними ресурсами. Іншим торговельним напрямком була Північ з торговельними шляхами уздовж Дністра та Прута, що пов'язували усатівське населення з трипільським, а Степ — з Лісостепом.

Цілком імовірно, що Північно-Західне Причорномор'я слід визнати унікальним природним об'єктом, грандіозним районом солевидобутку, освоєння якого сприяло процесам культу́рогенези в різні історичні епохи. І саме кліматичні зміни (аридизація клімату) впродовж не лише раннього бронзового віку, а й за інших епох (аж до пізнього Середньовіччя) сприяли освоєнню мешканцями природних ресурсів і включенню останніх у процеси обміну та торгівлі.

Висновки. Інтеграційні процеси в пізньому енеоліті призвели до формування буджацької культури на основі місцевого, протобуджацького, горизонту. Серія радіовуглецевих дат дозволяє датувати її в діапазоні 3100–2200 BC. В усатівському матеріальному комплексі відомі імпорти (метали, прикраси), що походять з Південно-Східної Європи та Східного Середземномор'я, але усатівські пам'ятки поза ареалом проживання майже не знайдені. Буджацьке населення, імовірно, наслідувало не тільки культурні зв'язки з Балкано-Карпатським регіоном, джерелом металів, але й деякі традиції металообробки. Катакомбні поховання здебільшого розташовані на прилеглий території (Пруто-Карпатський регіон) і при цьому нечисленні (близько двох десятків). Лише буджацьке населення поширилося далеко на захід і південний захід, залишивши синкретичні поховальні комплекси на теренах сучасних Румунії, Болгарії, Сербії, Угорщини, поодинокі пам'ятки зафіксовано в Нижній Австрії, Середній Німеччині, Польщі. Подальше просування на захід характеризується появою поховань

з місцевою керамікою в речовому супроводі та деякими місцевими традиціями в поховальному обряді. Цілком слушно виділити Балкано-Карпатський варіант ямної культури з певними регіональними особливостями.

Аналіз катакомбних комплексів продемонстрував, що вони є західною периферією катакомбної культурно-історичної спільноти та відокремлювати їх в окрему «одеську» групу (Тощев 1991) немає підстав. Незначна серія радіовуглецевих дат укладається в другу половину III тис. до н. е., вказуючи на пізніший характер пам'яток, ніж на сході.

Залучення не лише археологічного матеріалу, але й даних природних наук, дозволило встановити, що аридизація клімату, усупереч поширеним уявленням, не мала негативних наслідків для місцевого населення періодів пізнього енеоліту — раннього бронзового віку. Зміна екологічних умов мала наслідком розширення ареалу степів (зокрема і в Подунав'ї), зростання кормової бази для рухливого скотарства. Ці зміни сприяли не тільки формуванню нових для цієї території моделей господарської адаптації, широкому освоєнню степів, але й формуванню торговельних шляхів, побудові масштабної торговельної мережі, що зв'язала Північно-Західне Причорномор'я як із заходом (Балкано-Карпатський регіон), так і (меншою мірою) зі сходом, з ареалом Азово-Чорноморських степів.

Роль населення Північно-Західного Причорномор'я в обмінних операціях з сусідніми регіонами визначена природною унікальністю регіону проживання: тут видобуток солі не вимагає ні додаткових операцій (випарювання), ні допоміжних природних ресурсів (дерева). Анклави ямної культури Балкано-Карпатського регіону маркують торговельні шляхи, які були направлені в два металургійні регіони — тисо-трансильванський і нижньодунайсько-фракійський.

Особливе місце в цих процесах слід відвести племенам буджацької культури, які проникли в різні регіони Балкан, Прикарпаття та Центральної Європи. Можливо, крім металу, з Балкано-Карпатського ареалу буджацьким населенням була отримана ідея возу, роль якого в обмінних операціях природними ресурсами важко переоцінити. Просунувшись до Південно-Східної Європи, населення Північно-Західного Причорномор'я не лише отримало необхідну сировину, знання та навички його обробки, але й мало деякий вплив на аборигенів, будучи посередником у поширенні тих чи інших традицій чи артефактів, а та-

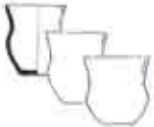
Буджацька культура	Моравська група	Середньо-германська група	Підкарпатська культура	Шнурові традиції
				+
				+
				
				+
				+
				
				
				
				+
				+
				+

Рис. 10. Кераміка із буджацьких поховань і її паралелі в культурах шнурової кераміки, друга половина III тис. до н. е.

кож виступаючи каталізатором культурно-історичних процесів протягом III тис. до н. е.

Розгляд археологічної ситуації на тлі кліматичних коливань дозволив створити нову коректну модель культурно-історичних процесів, що мали місце в Південно-Східній Європі в IV—III тис. до н. е., дати оцінку і міграцій (як торговельної колонізації нових територій), і адаптаційних можливостей давнього населення Північно-Західного Причорномор'я.

р'я, охарактеризувати провідну роль природних ресурсів та торгівлі в культурно-історичних процесах. Особливістю історико-культурного розвитку регіону наприкінці IV—III тис. до н. е. є зв'язки його населення з іншокультурним оточенням, переважно, Карпато-Подунав'я. Контакти проявляються в двох аспектах — імпортах у Північно-Західному Причорномор'ї і наявності поховань, знайдених на інших територіях.

- Борисов А.В., Мимоход Р.А., Демкин В.А. Палеопочвы и природные условия южнорусских степей в посткатакомбное время // КСИА. — 2011. — 225. — С. 144–154.
- Бочкарев В.С. Эпоха бронзы в степной и лесостепной Евразии // История татар с древнейших времен / Народы степной Евразии в древности. — Казань, 2002. — Т. 1. — С. 46–68.
- Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989.
- Гаврилюк Н.А. История экономики степной Скифии VI–III вв. до н. э. — К., 1999.
- Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: мир Древней Европы. — М., 2006.
- Гольева А.А. Взаимодействие человека и природы в Северо-Западном Прикаспии в эпоху бронзы // Тр. ГИМ. — 2000. — Вып. 120. — С. 10–30.
- Демченко Т.И. Сосуд в виде птицы с территории Пруто-Днестровского междуречья // Stratum plus. — 2013. — № 2. — С. 141–168.
- Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 188–236.
- Дергачев В.О. Пізній період Трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — С. 109–114.
- Иванова С.В. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад–Восток // Stratum plus. — 2013. — № 2. — С. 199–258.
- Иванова С.В. Балкано-Карпатский вариант ямной культурно-исторической области // РА. — 2014. — № 2. — С. 5–20.
- Иванова С.В. «Протобуджакский горизонт» Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. — 2015. — № 2. — С. 275–294.
- Иванова С.В., Киосак Д.В., Виноградова Е.И. Модели жизнедеятельности населения Северо-Западного Причерноморья и климатические аномалии (6200–2000 лет до н. э.) // Stratum plus. — 2011. — № 2. — С. 101–140.
- Каменский А.Г. Результаты спектрального и металлографического исследования металлических предметов из памятников эпохи бронзы с территории Молдовы // Яровой Е.В. Курганы энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990. — С. 247–258.
- Клейн Л.С. Рец. на: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. — МАСП. — Одесса, 1970. — Вып. 6. // СА. — 1975. — № 1. — С. 297–304.
- Коробкова Г.Ф., Рысин М.Б., Шапошникова О.Г. Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения // Stratum plus. — 2005–2009. — № 2. — С. 10–267.
- Крадин Н.Н. Империя Хунну. — Владивосток, 1996.
- Крадин Н.Н. Империя Хунну. — М., 2001.
- Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. — М., 1991.
- Круц С.І. Антропологічний склад населення // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 374–383.
- Кузьминова Н.Н. Палеоботанический и палинологический анализы материалов из курганов Нижнего Поднестровья // Яровой Е.В. Курганы энеолита–эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990. — С. 259–265.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009.
- Монгайт А.Л. Археологические культуры и этнические общности // Народы Азии и Африки. — 1967. — № 1. — С. 53–76.
- Николова Л. Ямная культура на Балканах (Динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы) // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 423–458.
- Панайотов И. Ямната культура в Българските земи. — София, 1989.
- Пустовалов С.Ж. До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганных могильників (енеоліт — пізні кочовики) // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. — 1999. — Вип. 13. — С. 17–32.
- Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите). Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — М., 1993.
- Сергеева О.В. Палеодемографические оценки численности населения эпохи поздней бронзы в Саратовском Поволжье // Археология Восточноевропейской степи. — Саратов, 2006. — Вып. 6. — С. 132–140.
- Тоцев Г.Н. Западный ареал памятников катакомбной культуры // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — 1991. — С. 85–101.
- Черных Е.Н., Авилова Л.А., Орловская Л.Б. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология — М., 2000.
- Черняков И.Т. Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. — Донецк, 1979. — С. 8–10.
- Шапошникова О.Г. Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно историческая область (южнобугский вариант). — К., 1986.
- Burtănescu F. Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut. — București, 2002.

- Dani J., Nepper I. Sarretudvari Órhalom Tumulus Grave from the Beginning of the EBA in Eastern Hungary // *Communicationes archæologicæ Hungariæ*. — 2006. — P. 29–63.
- Gogâltan F., Ignat A. Transilvania și spațiul nord-pontic. Primele contacte (4500–3500 a. Chr.) // *Tyragetia. Serie nouă* — 2011 — Vol. V [XX]. — № 1. — P. 7–38.
- Harrison R.J., Heyd V. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of 'Le Petit Chasseur I+III' (Sion, Valais, Switzerland) // *Præhistorische Zeitschrift* — 2007. — Vol. 82, № 2. — P. 129–214.
- Horváth T. Hajdúnánás–Tedej–Lyukas-halom. An Interdisciplinary Survey of a Typical Kurgan from the Great Hungarian Plain Region: a Case Study (The revision of the kurgans from the territory of Hungary) // *British Archaeological Report. International Series*. — 2011. — Vol. 2238. — P. 71–131.
- Manzura I. The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Northwest Pontic // *Revista arheologica*. — 1993. — № 1. — P. 23–54.
- Milisauskas S. *European Prehistory: a survey*. — New York, 2002.
- Nikolova L. Social Transformations and Evolution in the Balkans in the Fourth and Third Millennia BC // *Reports of Prehistoric Research Projects*. — Salt Lake City, 2000. — Vol. 4. — P. 1–8.
- Rassamakin Y.Ya., Nikolova A.V. Carpathian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area // *Import and Imitation in Archeology*. — Langenweibach, 2008. — P. 51–88.
- Tasič N. Salt Use in Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula // *British Archaeological Report. International Series*. — 2000. — Vol. 854. — P. 35–40.
- Włodarczak P. Dunajski szlak kultury grobów jamowych a problem genezy kultury ceramiki sznurowej // *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*. — Rzeszów, 2010. — S. 299–325.

Надійшла 08.10.2015

С.В. Иванова

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ (конец IV—III тыс. до н. э.)

Интеграционные процессы в Северо-Западном Причерноморье в позднем энеолите привели к формированию буджакской культуры на основе предшествующего энеолитического горизонта. О местном, а не пришлом ее происхождении свидетельствуют и антропологические данные. Буджакская культура являлась составной частью ямной культурно-исторической общности, выделяясь специфическими чертами, на формирование которых оказали влияние контакты с общностями Балкано-Карпатского и центральноевропейского ареалов. Смена европейских культур определяла динамику взаимосвязей в разные хронологические периоды. В меньшей степени в ней проявляется восточное направление контактов.

Именно Северо-Западное Причерноморье было исходной территорией, откуда ямное (буджакское) население начало движение в западном направлении. Анализ материала не подтверждает концепцию о нашествии «курганных культур» с востока на запад и его деструктивный характер: переселение на новые территории было постепенным и мирным. Выделен Балкано-Карпатский вариант ямной культуры, в материальном комплексе которого отразились связи с местным населением. Катакомбные культуры Северо-Западного Причерноморья, напротив, связаны с восточными (исходными) территориями, и лишь небольшая группа погребений в Карпато-Прутском регионе отражает западные контакты.

Рассмотрение археологической ситуации на фоне климатических колебаний позволило автору создать новую корректную модель культурно-исторических процессов, имевших место в Юго-Восточной Европе в IV—III тыс. до н. э., дать оценку и миграций (как торговой колонизации новых территорий), и адаптационных возможностей древнего населения Северо-Западного Причерноморья, охарактеризовать ведущую роль природных ресурсов и торговли в культурно-исторических процессах.

S.V. Ivanova

CULTURAL AND HISTORIC PROCESSES IN NORTH-WEST AREA OF THE BLACK SEA (the late 4th and the 3rd millennia BC)

The integration processes in north-west area of the Black Sea in the Late Copper Age led to the formation of Budzhak culture based on the previous Copper Age horizon. This culture's not arrived, but local origin is evidenced also by anthropological data. Budzhak culture was an integral part of Yamna cultural and historical community, distinguishing with its specific features which were influenced by the contacts with communities in Balkan-Carpathian and Central European areas. Replacement of European cultures determined the dynamics of interrelations in various chronological periods. Eastern direction of contacts is revealed in lesser degree.

It was the north-western area of the Black Sea which was the territory of departure for Yamna (Budzhak) community to the west. The analysis of the materials does not confirm the conception according to which «Kurgan cultures» invaded from

the east to the west in destructive manner, on the contrary, the migration to the new territories was gradual and peaceful. The Balkan-Carpathian variant of Yamna culture is singled out and the relations with local population reflected in the material assemblage are traced. Catacomb cultures of north-west area of the Black Sea, on the contrary, are related to the eastern (initial) territories, and only a small group of burials in the Carpathian-Prut region reflects the western contacts.

Viewing the archaeological situation at the background of the climatic fluctuations allowed the author to create a new model of cultural and historic processes in South-Eastern Europe in the 4th and the 3rd millennia BC, to evaluate both migrations (as trade colonization of new territories), and adaptive capacities of the ancient population of the North-West Black Sea area, and to describe the leading role of natural resources and trade in cultural and historic processes.

С.Д. Крижицький

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ РОЗКОПОК У МАЛОВИВЧЕНИХ ЧАСТИНАХ ОЛЬВІЙСЬКОГО ГОРОДИЩА

Статтю присвячено публікації головних результатів пошукових розкопок, що провадилися у другій половині минулого століття Ольвійською експедицією Інституту археології АН УРСР.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, архітектурно-будівельні залишки, музеєфікація, перспективні археологічні дослідження.

У 1950—1980-ті рр. експедицією ІА АН УРСР на Ольвійському городищі було проведено цикл розвідувальних розкопок. Частина з них була продовжена і в подальшому, що дозволило отримати масштабні комплексні результати, які знайшли відносно повне відображення в літературі. Це дослідження Центрального кварталу в районі агори, розпочаті ще Л.М. Славним у 1956 р. (Славин 1964; 1975) і продовжені з 1972 до 1979 рр. Н.О. Лейпунською (Крижицький 2012, с. 42—62; Крыжицкий, Лейпунская 2014), дослідження Н.О. Лейпунської західних воріт міста (Крижицький, Лейпунская 1988) і житлових кварталів на ділянці «НГС-с» (Kryžickij, Lejpunskaja 2010), а також розкопки А.С. Русяєвої Західного теменосу (ДТОП 2006). Ще дві ділянки — «Р-25» (В.В. Крапівина, А.В. Буйських), що розташовується на південному сході римської цитаделі, і «Т-3» (В.І. Назарчук) у центрі терасної частини міста, — перебувають на стадії польової роботи й узагальнюючі видання отриманих тут результатів тільки плануються.

Інша частина розвідувальних розкопок з різних причин (головним чином через малу перспективність та недостатнє фінансування) подальшого розвитку не отримала, і розкопки на

цих ділянках були припинені, а робота експедиції переорієнтована на охоронні дослідження здебільшого в тих місцях городища, яким загрожувало руйнування силами природи. Були закриті розкопки в північно-західному куті городища (ділянка «СЗ»), на продовженні Головної поздовжньої вулиці на північ від ділянки «АГД» (ділянка «В-V»); на центральній височині Верхнього міста (ділянка «Р-19»); розкопки в центрі (ділянка «НГЦ») і на північ від центру (ділянка «НГС-ю») в Нижньому місті; розкопки в терасовій частині Ольвії (ділянки «Т-1», «Т-2») (рис. 1).

Проте і на цих ділянках у ході робіт було зроблено варті уваги спостереження, які в комплексі дозволяють поточнити низку спостережень стосовно історичної топографії міста й отримати уявлення про стратиграфію і будівельні залишки на ділянках городища, що раніше не досліджувалися. Метою цієї публікації є коротка характеристика отриманих результатів робіт і визначення можливих найбільш перспективних напрямків проведення розкопок цих ділянок у майбутньому¹.

¹ Ця публікація — доповнення до виданих раніше робіт, присвячених перспективам дослідження та збереження архітектурно-будівельних об'єктів Ольвії (Крижицький 1999; 2004; 2005; 2007; Крижицький 2001).

Рис. 1. Схематичний план розміщення розкопів на Ольвійському городищі

До цієї — другої частини розвідувальних розкопок, які не мали продовження, — можна віднести також охоронні розкопки, що проводилися в ті самі роки вздовж ольвійського кліфа. Однак щодо цих робіт не ставилася мета визначення їх перспективності та подальшого розширення. Основними цілями тут були інтерпретація і фіксація конструкцій, які руйнуються, визначення їх датування і стратиграфії культурних нашарувань. Коротка характеристика результатів, отриманих під час досліджень кліфа, надана в окремій публікації (Крыжицкий 2015).

Розкопки на ділянці «СЗ» (Північний-Захід)². Північно-західний сектор ольвійського городища (приблизно 3,0 га) в археологічному відношенні практично не досліджувався. Незважаючи на значну кількість траншей³, викопаних В.Г. Тізенгаузен у 1873 р. у його північній частині, яких-небудь істотних будівельних залишків від більш-менш значних споруд зафіксова-

Рис. 2. Сходи́нка (?)

но не було, що стало наслідком, очевидно, недостатньої розробленості на той час польової методики та високого ступеня руйнізації будівельних залишків. У звіті ОАК за 1873 р. йдеться про те, що на півночі городища, де існувала ціла низка підвищень, було виявлено шари сміття і незначні залишки якихось будівель, складених з дикунського й обтесаного каменю (ОАК 1876, с. XXX, XXXI). Залишки цих споруд на сьогоднішній поверхні не простежуються. Шурф, закладений нами в 1978 р. на дні другої зі сходів траншеї (47) В.Г. Тізенгаузена, показав, що тут розкопки не були доведені до материка та зупинилися на шарі IV—III ст. до н. е. (Крыжицкий, Мазарати 1978, с. 11). До початку наших розкопок територія на південь від траншей мала відносно рівну поверхню без будь-яких істотних поглиблень або підвищень і на півночі обмежувалася згаданими вище запливленими траншеями з відвалами уздовж їхніх поздовжніх сторін.

У 1972 р. за 35 м на південь від траншей 45 і 46 було закладено шурф 1 і на захід від нього приблизно на тій же широті, південніше від траншеї 40 — шурф 2. Пізніше між ними було закладено шурф 3. Шурфи 2 і 3 розкопувалися тільки в 1972 р.

Шурф 1 переріз у звичайний розкоп і досліджувався до 1981 р. У ньому було визначено товщину культурних нашарувань, що сягала 5,6 м; виявлено будівельні залишки стін приміщень житлових будинків трьох хронологічних етапів (Бураков 1972, с. 67—76). Найпізніший шар датується III—II ст. до н. е.⁴, другий — IV—III ст. до н. е., третій (найраніший) — другою половиною V ст. до н. е.

Заслугує на увагу кам'яна конструкція, інтерпретована автором розкопок як сходи́нка (рис. 2). Але її випадкове положення щодо приміщення, у якому вона розміщувалася, свідчить

² Розкопки ділянки провадились у 1972 (А.В. Бураков), 1973, 1974, 1977 (С.Д. Крижицкий, С.М. Мазарати), 1978, 1981 рр. (С.М. Мазарати).

³ 10 траншей прокладено з півдня на північ, чотири із заходу на схід; довжина котлованів від 35 до 75 м; ширина по верху в межах 10 м; траншеї не доведені до материка (Бураков 1972, с. 66).

⁴ Датування культурних нашарувань у шурфах знайшли підтвердження в подальших роботах.

про належність більш пізньому часу, від якого інших будівельних залишків не збереглося. «Сходінка» являє собою плиту ($0,85 \times 0,42 \times 0,15$ м), на верхній площині якої на обох кінцях зроблено невеликі квадратні поглиблення, що дозволяє припустити їхнє призначення для встановлення вертикальних стійок. Відстань між стійками становить 0,49 м, що викликає сумнів у використанні цієї плити як сходінки, але дає підстави припустити її призначення для підвіконня з нешироким (0,14 м) виступом уздовж усієї плити.

Шурф 2 ($15,0 \times 2,0$ м) закладено поперек передбачуваної траси західної оборонної лінії. Насиченість будівельними залишками незначна — фрагменти вимосток і завалів з буту; товщина культурних шарів IV—III ст. до н. е. до 2,0 м від денної поверхні (там само, с. 76—82). Характер нашарувань нагадує розвал великої масивної споруди (рис. 3), однак залишків оборонних стін або їх фундаментів *in situ* не виявлено.

Значний інтерес викликає знайдений у випадковому положенні блок ($0,34 \times 0,60 \times 0,65$ м), що має виступ завширшки 0,23 м, заввишки — 0,06 м, який, судячи з його форми, міг бути одним із зубців (*merlon*), що увінчували захисні мури.

У шурфі 3 материк виявлено на глибині до 2,7 м від сучасної поверхні. Відкрито залишки водостоку, вимостки та мурів житлової забудови IV—III ст. до н. е. (там само, с. 82—86).

Як згадувалося вище, у наступні роки розкопки були продовжені на місці шурфу 1, а розмір розкопу досягнув приблизно 850 м².

У результаті було встановлено, що ця частина міста активно забудовувалася, починаючи з кінця IV ст. до н. е., а сумарна товщина культурних шарів доходила до 6,0—7,0 м. У доелліністичний час тут розташовувалася якась монументальна споруда, траншеї від вибірок стін якої, заповненні сміттєвим шаром, трапляються у центральній і західній частинах розкопу (Крыжицкий, Мазарати 1973, с. 67). На глибині 5,0 м виявлено сирцеві та кам'яні кладки стін, що датуються V—IV ст. до н. е. У III—II ст. до н. е. ділянку було забудовано житловими будинками з підвалами (відкриті шарові підвалини, кам'яні вимостки та кладки стін) (рис. 4; 5). Значна фрагментарність⁵ будівельних за-

Рис. 3. Шурф 2. Кам'яний розвал. Вигляд із заходу

лишків не дозволила встановити кількість будинків і їхні межі (Мазарати 1981, с. 1, 13).

У першій половині I ст. до н. е. тут з'являються виробничі споруди — невеликі гончарні печі. Знайдено також багато силікатних і мідних шлаків, бракованих керамічних виробів (Крыжицкий, Мазарати 1977, с. 4). Найкраще збереглися дві печі.

Піч 74 (Крыжицкий, Мазарати 1974, с. 94, 95) кругла в плані, діаметром близько 1,0 м і висотою стінок до 0,38 м. Збереглися черинь, устя і стінки з встановленої орфостатно серцевої цегли (рис. 6). Будь-яких залишків перекриття не виявлено. Зважаючи на сильний випад стінок, піч мала виробниче призначення.

Піч 107 (Крыжицкий, Мазарати 1977, с. 18, 19) також кругла в плані, але в центрі, на відміну від печі 74, мала прямокутний у поперечному перерізі підпирний стовп. Збереглися черинь, стінки й устя (рис. 7). Зовнішній діаметр 2,05 м, висота стінок до 0,7 м. Стінки та стовп із сирцевої цегли. Внутрішній фасад зовнішніх стінок має у верхній частині невеликий уступ — основу для перекриття топки. Над ним збереглося ще два ряди сирцевої цегли зовнішньої стінки обпалювальної (?) камери.

⁵ У перші ст. н. е. ця частина міста опинилася за межами міської забудови, а каміння з її споруд використовувалося вдруге — в огороженій частині Верхнього міста. Постраждала ця частина Ольвії і в новітній час з появою поряд с. Іллінське (1811 р. надалі — Парутине). Більшість парутинських старих будинків були побудовані з ольвійського каменю.

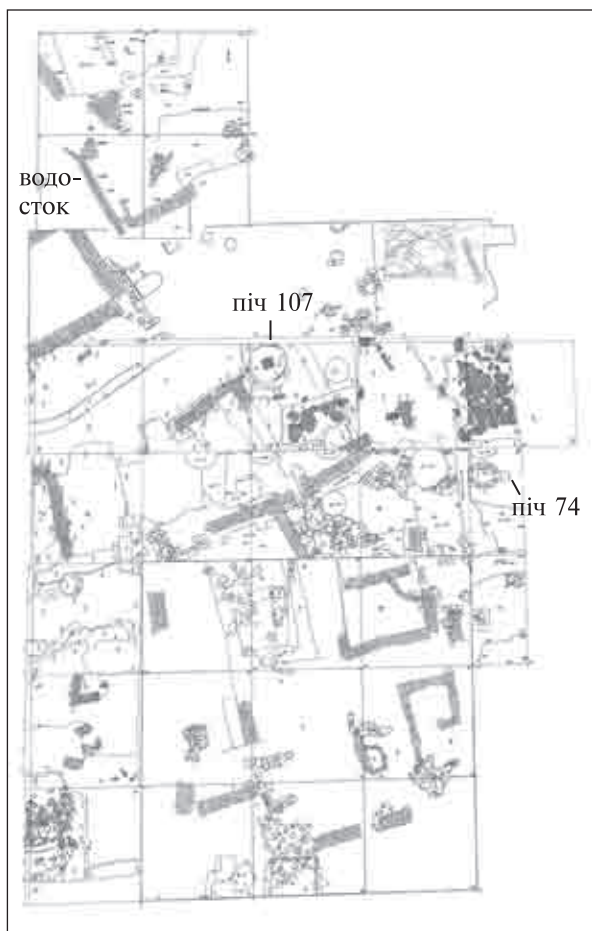

Рис. 4. План відкритих будівельних залишків

Супровідний матеріал загалом є звичайним набором для житлових кварталів Ольвії елліністичного часу. Амфори, столовий, парадний і кухонний посуд — червонофігурна, чорнолакова та буrolакова рельєфна кераміка, а також інші знахідки — графіті, монети тощо. Хронологічний діапазон в основному від IV ст. до н. е. — до межі ер. Особливо відзначимо знахідки архітектурної теракоти — фрагментів сим із зображеннями Медузи Горгони, антефіксів із зображеннями Афіни та пальмет (рис. 8) (Крыжицкий 1993, рис. 24, 41), що може бути пов'язаним зі згадуваною монументальною спорудою IV ст. до н. е. У зв'язку з цим слід також відзначити знахідки теракоти, зокрема добре збереглася розписна напівфігура Кори-Персефони першої половини III ст. до н. е. місцевого виробництва (Русяева, Мазарати 1978), а також вапнякової скульптури голови грифона (рис. 9) (Крыжицкий, Мазарати 1973, табл. 72, 73; 1974, табл. 88, 89).

Оцінюючи результати роботи на ділянці загалом, відзначимо, що найбільш істотним є встановлення загальної стратиграфії і визначення

Рис. 5. Загальний вигляд розкопу із заходу. На дальньому плані у верхньому лівому кутку піч 74

функціонального призначення забудови на різних етапах існування цього району міста. Ця територія почала забудовуватися не пізніше IV ст. до н. е. Можливо, що й раніше, але будівельні залишки, які можна було б віднести до V ст. до н. е., одиничні, а їхнє датування не має абсолютної достовірності, оскільки площа розкопу на цьому рівні занадто мала. Заслужовує на увагу також відкриття вибірок стін якоїсь великої споруди. У I ст. до н. е. житлові будинки на ділянці припиняють своє існування і територія протягом I ст. до н. е. — I ст. н. е. використовується з виробничою метою.

Слід підкреслити відсутність шару II—III ст. Близька ситуація спостерігається також у шарах римського часу Центрального кварталу в районі агори. Тут не виявлено будівельних залишків пізніших за II ст. н. е. (Славин 1968, с. 5, 26). Це знаходить підтвердження і на інших ділянках розкопок, розташованих північніше Центрального кварталу. Так, у межах I — першої половини II ст. датується зерносковище I, яке розташовувалося на території Східного теменоса (Карасев 1964, с. 48, 49; Крапивина 1993, с. 51). Зазначимо, що гончарні печі, відкриті на ділянці «И» біля північно-східної межі городища датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. і I—II ст. (Ветштейн 1958, с. 62).

Маючи на увазі майбутні дослідження, у зв'язку з фрагментарністю будівельних залишків, яка спостерігається на значну глибину культурного шару, слід враховувати, що отримання зв'язної пошарової інформації на цій ділянці реальне за умови виявлення споруд чи конструкцій, які можуть служити своєрідними реперами як щодо планування цієї частини міста, так і стратиграфії будівельних періодів. У цьому випадку найбільш вірогідно таким «репером» можуть стати залишки захисних стін або башт, які внаслідок масивності та спе-

Рис. 6. Піч 74. Вигляд зі сходів

цифіки цих об'єктів⁶ не могли не зберегтися в тій чи іншій мірі. Для цього необхідне розширення розкопу в північному напрямку.

Розкопки на ділянці «В-V»⁷. Шурф (5,0 × 20,0 м) розташований поперек траси Головної поздовжньої вулиці Верхнього міста за 65 м на північ від ділянки «АГД» (Русяева, Рутковский 1976, с. 36 и сл.). У центрі шурфу відкрито вимостку згаданої вулиці, на схід і захід від якої розташовувалися будівельні залишки (рис. 10).

Серед них зазначимо прямокутну в плані напівземлянку (3,45 × 3,10 м), заглиблену в материк на 0,77 м (там само, с. 37). Напівземлянка датується пізньоархаїчним часом, що дає підстави співвідносити її приблизно з тим самим хронологічним горизонтом, що і на ділянці «АГД».

Другим важливим об'єктом стали залишки підвалу, який виник у V ст. до н. е. і був перебудований у III ст. до н. е. (там само, с. 43 и сл.). У його південній стіні на висоті 2,0 м від підлоги зберігся віконний отвір розмірами (0,42 × 0,28 м) (рис. 11). У заповненні підвалу був завал черепиці (рис. 12).

Найбільш істотним результатом стало відкриття рівня вимостки Головної поздовжньої вулиці елліністичного часу, що була завширшки 7,3 м, а наприкінці II — на початку I ст. до н. е. була розширена в цьому місці до 9,8 м (рис. 13). Вулиця функціонувала не пізніше, ніж до середини I ст. до н. е. (там само, с. 52). Встановлено відхилення напрямку цієї вулиці на 30° на захід щодо її відрізка, відкритого на ділянці «АГД» (там само, с. 41, 42). Це дає підстави вважати, що вихід поздовжньої вулиці до

Рис. 7. Піч 107. Вигляд з північного заходу

північних міських воріт був відхилений щодо них на захід.

Перспективним з огляду на експозицію містобудівної структури Ольвії є розширення розкопу на північ для розкриття продовження вимостки Головної поздовжньої вулиці. Це сприятиме повнішому уявленню про характер планування міста. Іншим доцільним напрямком продовження розкопок на цій ділянці є західний з метою дослідження житлових кварталів V—II ст. до н. е.

Розкопки на ділянці «Р-19»⁸. Місцезнаходження розкопу було вибрано для перевірки гіпотези про розташування зовнішньої північної оборонної лінії римської цитаделі. Мається на увазі план П.І. Кеппена (Карасев 1956, рис. 1; 2) у світлі даних, отриманих Б.В. Фармаковським в «розкопі 1908 р.» (Фармаковский 1912, с. 6, 48 и сл.) і проаналізованих О.М. Карасьовим (Карасев 1948, с. 34 и сл., рис. 8, 9; Крыжицкий 1985, с. 121, рис. 60, с. 135 и сл.). З цією метою у 1974 р. поперек центральної височини Верхнього міста, вздовж її західного краю, паралельно «розкопу 1908 р.» було закладено розкоп «Р-19». Центральна височина на півночі від решти території городища відокремлюється неглибоким ярим утворенням, яке в II—III ст., очевидно, було неглибоким штучним ровом, уздовж південного краю якого мала проходити оборонна стіна.

Загальна площа розкопу (1974—1981 рр.) досягла 775 м² (Крапивина 1981, с. 1). Тут було відкрито чотири фрагментованих об'єкти, які були досить надійно інтерпретовані. Найбільш раннім серед них є портик внутрішнього двору аттичного ордеру, який був побудований у пізньоелліністичний час, і глинобит-

⁶ У результаті розкопок ольвійських укріплень догетського часу (Фармаковский 1906; 1907; Крыжицкий 1985, с. 88 и сл.; Крыжицкий, Лейпунская 1988) є підстави вважати, що і в цій частині захисних ліній зводилися шарові підвалини та мури з сирцевої цегли.

⁷ Розкопки провадилися А.С. Русяєвою та О.Г. Рутковським у 1976 р. .

⁸ Розкопки проводилися В.М. Отрешком, С.Б. Буйських у 1974 р.; С.Д. Крижицьким, А.І. Кудренком у 1975 р.; С.Д. Крижицьким, В.В. Крапівіною у 1977—1978 рр..

Рис. 8. Антефікс

Рис. 9. Голова грифона. Вапняк

не трамбування із залишками фундаментного ряду двох кам'яних кладок, імовірно, оборонної вежі. До середини I ст. до н. е. — I ст. н. е., ймовірно, відноситься поява кам'яного розвалу 82 куртини, що розташовувалася у створі із західною оборонною лінією Верхнього міста Ольвії (Русяєва, Крапівіна 1992, с. 21). Виноробня датується II—III ст. (Крапивина, Кудренко 1986, с. 57 и сл.).

На відміну від ділянки «С-3», тут, починаючи від верхнього культурного шару, значну частину супровідних знахідок становили матеріали II—III ст., зокрема фрагменти червоноглиняних піфосоподібних амфор II—III ст. і світлоглиняних вузькогорлих амфор з реберчатими ручками I—III ст. Будівельні залишки представлені розрізненими фрагментами водостоку, кам'яних вимосток, кладок стін, окремих приміщень, які (за винятком комплексу виноробні) не дають можливості пов'язати їх в єдине ціле.

Під цими нашаруваннями значна частина східної половини розкопу була перекрита завалом черепиці, яка залягала шаром завтовшки 0,4 м (Отрешко, Буйских 1974, с. 100 и сл.). Завал черепиці належить до пізньоелліністичного часу.

Завалом черепиці (кераміди, гранчасті та напівовальні в перерізі каліптери) (рис. 14) були перекриті фрагменти двох стилобатів з каменю вторинного використання (одна плита з ден-

тікулами) — західного завдовжки 10,5 м і північного завдовжки 4,1 м (рис. 15, 16). На південному кінці західного стилобату збереглася *in situ* квадратна в плані база стовпа аттичного ордеру (рис. 17). На поверхні цього стилобату збереглися прямокутні незначні поглиблення для встановлення баз стовпів (крок в осях з півночі на південь — 2,20; 2,03; 2,25; 2,20 м; поперечний проліт західного портика — 1,9—2,2 м) (Крыжицкий, Кудренко 1975, с. 13 и сл.). Між стилобатами виявлено глинобитну підлогу завтовшки 7,0 см. У західній стіні західного портика розміщувалася ніша завширшки 0,3 см, в основі якої лежала плита жертовника з невеликим круглим поглибленням, від якого відходив канал у східному напрямку.

Судячи з відсутності побутового матеріалу ця споруда, швидше за все, мала нежитлове призначення. Вона була побудована, ймовірно, в той же час, що і куртина, розвал якої був відкритий у західній половині розкопу. На користь збігу в часі появи цих двох споруд побіжно свідчить вторинне використання в західному стилобаті обробленого каменю та архітектурної деталі, узятих, як і для куртини, найвірогідніше, з будівель ольвійських теменисів. Викликає питання відсутність між портиками кам'яної вимостки, що ставить під сумнів розташування в цьому місці внутрішнього двору. Це дозволяє припустити, що приміщення між стилобатами було критим (аналогічно

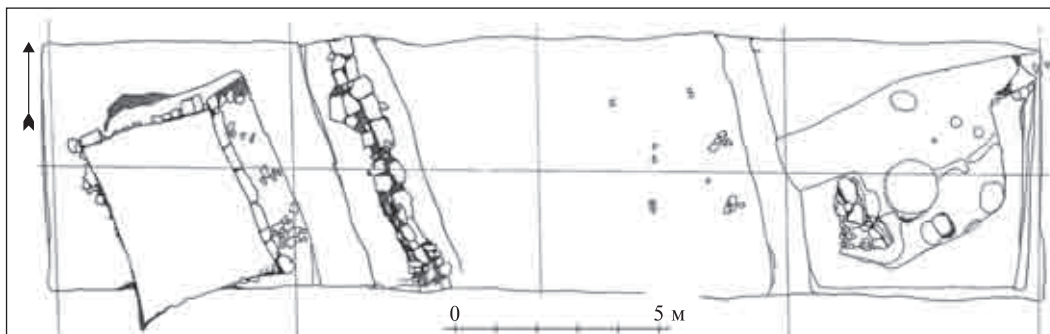

Рис. 10. План будівельних залишків у розкопі В-V

ситуації з ольвійським гімнасієм (Крыжицкий 1985, с. 80; Леви 1985, с. 101, рис. 103).

Найцікавішим стало відкриття кам'яного розвалу 82 завдовжки 45 м (рис. 18). Розвал двохшаровий, загальною висотою до 2,2 м і завтовшки до 3,5 м. Складався значною мірою з обробленого каміння складної конфігурації, зокрема з архітектурних деталей. Так, кілька цілих і фрагментів метопно-тригліфних фризів, 11 фрагментів карнизів з дентікулами та ін., шість постаментів для статуй, на п'яти з яких є посвячення Зевсу Елевтерію, Зевсу Олімпійському, Аполлону Дельфінію і Всім Богам (Буйських 1988, с. 56—59, 66—69; 2012, рис. 24; 25; 38; 40; 42; 43; Русаєва, Крапівіна 1992). Загалом первинний опис архітектурних деталей і деталей, які потребують спеціального опису, досяг 132 одиниць (Крапівіна 1980, с. 29—44; 1981, с. 23—27). Є підстави вважати, що куртина, з якої утворився розвал 82, ремонтувалася камінням, узятим зі споруд ольвійських теменосів під час кризи пізньоелліністичного часу.

Таким чином, на ділянці «Р-19» було отримано низку важливих результатів стосовно характеру забудови цієї частини міста від III ст. до н. е. до II—III ст. н. е., зокрема щодо зведення тут будівлі зі стілобатами для стовпів аттичного ордеру, особливостей ордерної архітектури елліністичного часу, системи фортифікації відрізка західної захисної лінії Верхнього міста. Однак встановити археологічно місце проходження північної оборонної стіни римської цитаделі в межах розкопу не вдалося. Для вирішення цього питання розкоп «Р-19» необхідно продовжити на схід — до «розкопу 1908 р.». Це також дозволить відкрити східну частину будівлі зі стілобатами.

Розкопки на ділянках «Т-1», «Театрон», «Т-2»⁹. Метою розкопок на цих ділянках були пошу-

ки театру, згаданого в ольвійській епіграфіці IV ст. до н. е. (ІРЕ, I², 25). Судячи з особливостей рельєфу городища, місцезнаходження театру найбільш вірогідне в північній половині терасової частини Ольвії. На користь цього побіжно може свідчити те, що у своїй Борисфенітській промові Діон Хризостом, який відвідав Ольвію наприкінці I ст., у досить повній загальній характеристиці жалюгідного стану міста театр навіть не згадує, а щоб послухати Діона, ольвіополіти запропонували зібратися не в театрі, а біля храму Зевса (Ог., XXXVI). Це дає підстави припускати, що театр перебував поза межами міста перших ст. н. е., і, швидше за все, був зруйнований.

Розкоп «Т-1» було закладено для перевірки гіпотези О.М. Карасьова про розташування театру в терасовій частині міста поряд з агрою (Карасев, Леви 1958, с. 127 і сл.). Гіпотеза була запропонована, виходячи з особливостей рельєфу схилу в цьому місці на схід від східного торгового ряду, де дійсно простежується подібне амфітеатру поглиблення діаметром до 55 м. Для перевірки цього припущення в 1946 р. О.М. Карасьов проклав поперек західного схилу амфітеатру траншею (30,0 × 2,5 м). Траншея була доведена до материка, у якому були виявлені площадки, вирізані в материк, що, на думку дослідника, підтвердило його припущення. Однак, як показали розкопки в південній частині кліфа терасової частини міста, уступи в материк робилися і для споруд господарсько-житлового призначення (розкопки В.М. Отрешко в 1970 р. на ольвійському кліфі).

Виходячи з характеру рельєфу, розкоп «Т-1» розташований у найвірогіднішому місці розміщення північної аналеми театру¹⁰ (рис. 19), від якої мали б зберегтися залишки кам'яних конструкцій (Крыжицкий, Назаров 1983;

⁹ Розкопки велися у 1983 р. С.Д. Крижицьким, В.В. Назаровим; у 1984, 1985 рр. — С.Д. Крижицьким, В.І. Назарчуком.

¹⁰ Малі квадрати 134, 135, 153—155, 173—175, 193—195 розташовуються у великому квадраті Д-V.

Рис. 11. Підвал

Рис. 13. Вимостка Головної поздовжньої вулиці. Вигляд з північного заходу

Рис. 12. Завал черепиці в підвалі

Рис. 14. Центральна частина завалу черепиці. Вигляд зі сходу

Крыжицкий, Назарчук 1984). Тут було виявлено розташовані без будь-якої системи невеликі завали головним чином бутового каміння і два фрагменти кладок завдовжки до чотирьох метрів, завтовшки 0,5 м з майже необробленого каменю. Завали утворилися в результаті, скоріш за все, скидання відвалів з розкопок минулих років. Фрагменти кладок пов'язати із залишками конструкцій театру, виходячи з їх товщини та головне — відсутності штучного каменю і щільного притесання, підстав немає. Це ж стосується і відкритих уступів у материковому ґрунті (рис. 20), про що йшлося вище. Початок забудови схилу належить до кінця VI — першої половини V ст. до н. е. Найпізніші будівельні залишки датуються IV—III ст. до н. е. (Крыжицкий, Назарчук 1984, с. 15).

Розкоп «Театрон» площею 10 м² розташований неподалік у південному крилі амфітеатру, поперек верху його схилу з метою пошуку його гребеня. Шурф перетинає східний край верхньої тераси та починається за 4,0 м на схід від приміщення 7 східного торговельного ряду агори¹¹. Як і в розкопі «Т-1», було

встановлено, що початок забудови цієї території належить до часу не пізніше кінця VI — першої половини V ст. до н. е., а найпізніші будівельні залишки датуються елліністичним часом. Характер залягання стародавньої денної поверхні відповідно до рельєфу схилу терасової частини свідчить про відсутність тут театрону (там само).

Як видно зі сказаного, немає прямих незаперечних доказів ні за, ні проти існування у цьому місці театру (Крыжицкий 1985, с. 105). У зв'язку з цим підкреслимо, що рельєф схилів у цьому місці дозволяє припускати можливість знищення театрона зсувом, який відбувся, швидше за все, у II ст. до н. е. (Крыжицкий, Назарчук 1984, с. 18). На користь зсуву побічно можуть свідчити: по-перше, круте падіння рельєфу в зоні природного амфітеатру; по-друге, наявність підковоподібного в плані валу, що перетинає внизу амфітеатр; по-третє, відсутність щільної міської забудови, яка була виявлена майже поряд у розкопі «Т-3».

Для завершення пошуків театру в місці, яке мав на увазі О.М. Карасьов, здається доцільним повністю дослідити підковоподібний у плані вал, що перетинає внизу амфітеатр.

¹¹ Квадрати 326, 327, 323, 324 у великому квадраті Д-V (Крыжицкий, Назарчук 1984).

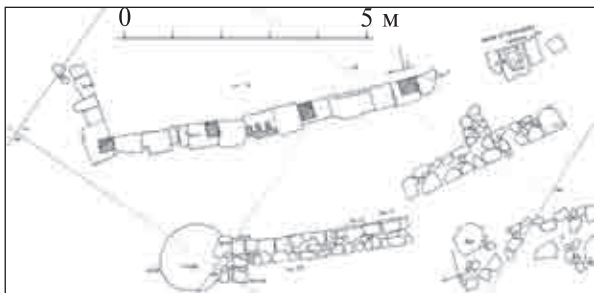

Рис. 15. Стилобати портиків. План

Рис. 16. Загальний вигляд на стилобати портиків з північного сходу

Саме появу цього валу можна пояснити руйнуванням кам'яних лав театру в результаті їх зсуву по схилу. Якщо це припущення правильне, у підніжжі валу мають зберегтися залишки кам'яних конструкцій.

Розкоп «Т-2» розташовується зовсім в іншому місці — близько південно-західного кута ділянки НГФ (площа 30 м²) (рис. 1). У верхніх шарах трапляються невеликі завали каменю, які утворилися в результаті скиду відвалів з розкопу північно-східної куртини римської цитаделі. Будівельні залишки *in situ* тут відкриті на глибині 3,3—3,5 м від сучасної поверхні. Представлені приміщенням кухонного (?) призначення і прилеглої до нього кам'яної вимостки двору (?) (рис. 21). Датуються II—III ст. Супровідний матеріал і будівельна техніка типові для культурних шарів Ольвії цього часу (Крыжицкий, Назарчук 1984; 1985). Наявність у цьому місці господарсько-житлової забудови дозволяє виключити можливість розташування тут театру. Не було виявлено будь-яких залишків будівельних конструкцій, які можна було б пов'язати з театром, і на північ від природного амфітеатру. Стратиграфія закладеного тут розкопу «Т-3» виключає таку можливість.

Рис. 17. База стовпа аттичного ордера. Вапняк

Розкопки на ділянці «НГЦ»¹². Місце розкопу було вибрано посеред рівної ділянки території¹³ без істотних слідів вторгнень, у центральній частині Нижнього міста поряд з траншеями І.Є. Забеліна, на південь від траншеї 13. Площа розкопу становить близько 700 м².

У шурфі, закладеному для визначення стратиграфії ділянки, вдалося виділити розташований на горизонті корінної породи чистий шар кварцового піску, нижній рівень якого з домішкою оолитів є водоносним, і хронологічні шари з культурними залишками кінця VI—V ст. до н. е. — кінця III — початку IV ст. н. е. (Крыжицкий 1965, с. 34, 35; 1985, с. 168, 178; Лейпунская 1971, с. 163—171; 1988, с. 78).

Найцікавішим будівельним об'єктом була траншея (відкрито два фрагменти), зроблена в культурному шарі та заповнена чистим кварцовим піском з поодинокими знахідками V—IV ст. до н. е. Глибина траншеї 1,4—1,5 м, ширина 1,5—1,7 м, верх траншеї глибше підосви стін будинку НГЦ-1 на 1,6 м (Крыжицкий 1966, с. 1; Лейпунская 1967, с. 20—21; 1971, с. 169, 171).

Немає підстав сумніватися, що така заповнена піском траншея слугувала основою для наземної стіни. Виходячи з глибини її залягання, ця конструкція могла бути побудованою не раніше початку елліністичного часу. Враховуючи значну ширину, вона, очевидно, призначалася для достатньо монументальної споруди, безсумнівно, нежитлового призначення.

До наступного часу — не раніше III ст. до н. е. — належать два наземні та два підвальні приміщення в південній прирізці ділянки (будинки НГЦ-5: Лейпунская 1971).

¹² Розкопки проводилися у 1963—1964 рр. Б.В. Борисовим; С.Д. Крижицьким у 1965—1967 рр.; Н.О. Лейпунською у 1968 р.

¹³ Верхній шар у цьому місці завтовшки 0,6—1,2 м, утворений лесовим наносом з терасової частини городища. В ньому, на відміну від шарів, розташованих нижче, відсутні будь-які будівельні залишки та наявна мізерна кількість кераміки (Крыжицкий 1966, с. 1).

Рис. 18. Нижній шар розвалу куртини. Вигляд з півдня

Будівельні залишки наступного хронологічного шару — II — першої половини III ст. н. е. представлені будинками НГЦ-1 (91 м²), НГЦ-2 (29 м²), НГЦ-3 (не менше 35 м²), НГЦ-4 (не менше 20 м²), які в комплексі найбільш повно характеризують цю частину колишнього міста, що опинилася у перші століття н. е. за межами міських стін. На цій території розташовувалося господарське передмістя перших століть н. е. (Лейпунская 1988, с. 71 і сл., рис. 1—3; Лейпунська 2001, с. 65, 66) (рис. 22). Ці однокамерні (за винятком будинку НГЦ-1, що складається з двох приміщень, одне з яких було явно входним) споруди вільно розташовувалися під гострими кутами в плані один до одного, злегка заглиблені в землю. Передмістя не мало якоїсь єдиної певної функції. Тут розміщувалися споруди складського призначення, частково житлового, виробничі, не виключаються і виноробні комплекси (склад тари) (Лейпунская 1988, с. 79).

Значний інтерес становить виявлення тут культурного шару другої половини III — початку IV ст. н. е., залишки якого вкрай уривчасто представлені фрагментами кількох вимосток і кладок стін (Лейпунская 1988, с. 78—79, рис. 2, 3).

Рис. 19. Місце розкопу Т-1 і шурфу «Театрон» на топооснові

Розкопки на ділянці «НГС-ю»¹⁴. До 1985 р. розкопки в північній половині Нижнього міста ніколи не проводилися. Виняток становлять тільки незначні роботи на північному краю городища, здійснені в 1930 р. під керівництвом Наукової ради (розкоп «НР»). Розкопки обмежилися двома невеликими шурфами, в яких були відкриті будівельні залишки елліністичного часу, що належали, скоріш за все, житловим будинкам. Подальшого розвитку ці роботи не отримали.

У 1985 р. було вирішено провести тут ширші розвідувальні розкопки, для чого було закладено дві ділянки площею 200 м² кожна. Одна в південній межі північної половини Нижнього міста («НГС-ю»), друга близько північної межі городища («НГС-с»). Роботи на північній ділянці, насиченій будівельними залишками, продовжувалися в наступні два десятиліття і знайшли достатньо повне відображення у наукових публікаціях (LCO, 2010). Розкопки на південній ділянці проводилися лише в 1985 р.

Південний розкоп «НГС-ю»¹⁵ розташовується на відносно рівній поверхні з падінням рельєфу в сторону лиману до 1,34 м на 15,0 м горизонтального прокладення, ухил якого на схід сформувався у зв'язку з постійним сповзанням ґрунту з терасної частини городища (Лейпунская, Воляник, Самойлова 1985, с. 2 і сл.).

¹⁴ Квадрати 326, 327, 323, 324 у великому квадраті Д-V (Крыжицкий, Назарчук 1984).

¹⁵ Верхній шар у цьому місці завтовшки 0,6—1,2 м, утворений лесовим наносом з терасової частини городища. В ньому, на відміну від шарів, розташованих нижче, відсутні будь-які будівельні залишки та наявна мізерна кількість кераміки (Крыжицкий 1966, с. 1).

Рис. 20. Уступи в материковому ґрунті в розкопі Т-1

Рис. 21. Шурф Т-2. Загальний вигляд з південного сходу

Будівельні залишки перших ст. н. е. (приблизне датування в інтервалі — I—IV ст.) вкрай фрагментовані. Представлені вимосткою, вибіркою і спорудженням невідомого призначення (№ 12). Останнє складається з двох грубо околотих плит, встановлених орфостатно на відстані 0,5 м один від одного (Лейпунская, Воляник, Самойлова 1985, табл. 2). У центрі обох плит у верхній частині прорізані напівкруглі в перетині заглиблення. Слідів вогню на плитах не виявлено. Супровідний матеріал невиязний.

Від найпізніших елліністичних споруд, на рівні яких подальші розкопки на цій ділянці були припинені, збереглися залишки двох підвалів елліністичного часу — № 7 у західній частині розкопу та № 35 — у східній з перепадом рівнів їх підлог близько 2,8 м (поглиблення у бік лиману). Подібна стратиграфічна ситуація може свідчити про існування в цьому місці терасового будівництва.

Дослідники відзначають близькість стратиграфії цього розкопу та послідовність його забудови ділянці «НГЦ» (там само, с. 14).

Результати розвідкових робіт на ділянках «НГЦ» і «НГС-ю» дають підстави припуска-

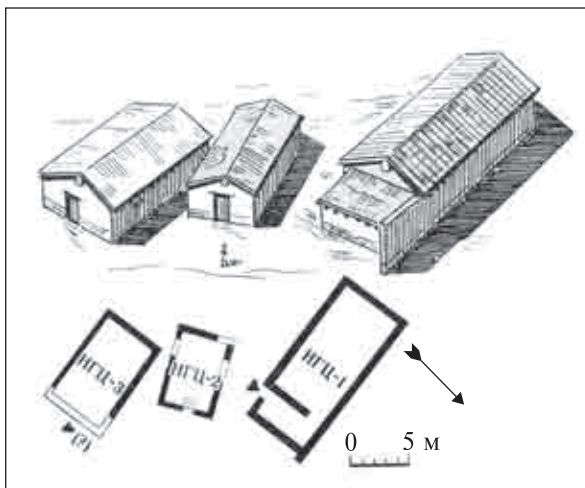

Рис. 22. Будинки передмістя II—III ст. на ділянці НГЦ. Реконструкція

ти, що розташована поміж ними територія в топографічному плані була нижчою за навколишню і відповідно будівельні залишки пізнього елліністичного часу тут розташовувалися нижче, ніж у прилеглих з півночі та півдня частинах Нижнього міста. Крім цього, тут простежується зниження рельєфу також із заходу на схід, тобто утворюється за формою поверхні своєрідний амфітеатр, культурні шари якого перекриті товстим шаром напливу ґрунту з Верхнього міста. Про існування в цій зоні монументальних споруд можуть побічно свідчити згадувані вище траншеї від вибірок в розкопі «НГЦ», розташовані неподалік від траншей 12, 13 І.Є. Забеліна, та стереобат з барабаном колони на ньому, виявлений у береговому кліфі В.В. Лапіним (Лапин 1962; Крыжицкий 2015). Це дає підстави припускати можливість існування в цьому місці в елліністичний час певного суспільного (?) центру, до якого з півночі та півдня підходила житлова забудова. Таким центром (як і у Верхньому місті) могла бути ще одна площа з переважно торговими функціями. У зв'язку з останнім нагадаємо, що у своїй Борисфенітській промові ритор з Віфінії Діон Хризостом, який відвідав Ольвію в кінці I ст., згадує про свою прогулянку в Ольвії «в ринкову годину по берегу Гипаніса (курсив — С.Д. Крижицкий)» (Ор., XXXVI). Очевидно, «ринкова година» в контексті «берега» пов'язана, швидше за все, з розміщенням в цьому місці торгового центру, що було б цілком логічно, враховуючи насиченість культовими та суспільними спорудами Верхнього міста. Розміщення суспільно-адміністративних, культових, торговельних центрів у різних частинах міста знаходить аналогію з грецькими містами, зокре-

ма в Мілеті або Родосі (Hoepfner, Schwandner 1986, Abb. 5, 16).

Майбутнє дослідження цієї території в Нижньому місті Ольвії доцільне за умови про-

ведення широкомасштабних робіт з послідовністю просування розкопу, починаючи від берегового кліфа в напрямку на захід — до терасної частини міста.

Буйских А.В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 51—71.

Буйских А.В. Каменные архитектурные детали из Ольвии // Крыжицкий С.Д. Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях. — Симферополь; Керчь, 2012. — С. 294—365.

Бураков А.В. Отчет о разведочных работах в северо-западной части Ольвии в 1972 году // НА ІА НАНУ. — 1972/26. — С. 66—94.

Ветштейн Р.І. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. // АП УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 61—76.

Карасев А.Н. Оборонительные сооружения Ольвии // КСИИМК. — 1948. — Вып. 22. — С. 25—37.

Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города // МИА. — М.; Л. — 1956. — С. 9—34.

Карасев А.Н., Леви Е.И. Ольвийская агора (по раскопкам 1946—1957 гг.) // СА. — 1958. — № 4. — С. 127—143.

Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/17. — С. 1—15.

Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — 1980/27-а. — С. 1—44.

Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/17-6.

Крапивина В.В. К вопросу о застройке Ольвии во 2—3 вв. н. э. // АКСП. — К., 1984. — С. 201—214.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура 1—4 вв. н. э. — К., 1993.

Крапивина В.В., Кудренко А.И. Винодельни первых веков нашей эры в Ольвии // АКСП. — К., 1986. — С. 52—63.

Крыжицкий С.Д. Участок НГ-Центр // НА ІА НАНУ. — 1965/8. — С. 25—35.

Крыжицкий С.Д. Отчет о раскопках участка НГЦ, проводившихся в 1965 и 1966 гг. // НА ІА НАНУ. — 1966/20.

Крыжицкий С.Д., Кудренко А.И. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1975 г. // НА ІА НАНУ. — 1975/21-в.

Крыжицкий С.Д., Кудренко А.И., Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — 1977/1. — С. 1—36.

Крыжицкий С.Д., Крапивина В.В., Кудренко А.И. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1978 г. // НА ІА НАНУ. — 1978/24-е. — С. 1—30.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1973/13. — С. 62—93.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках в 1974 г. на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1974/26. — С. 77—99.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1977/1. — С. 1—25.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1978/24. — С. 1—25.

Крыжицкий С.Д., Назаров В.В. Отчет о раскопках участка «Театр» в 1983 году // НА ІА НАНУ. — 1983/31. — С. 1—13.

Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Отчет о раскопках участка «Театр» в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/29-а. — С. 1—14.

Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Отчет о работах Ольвийской экспедиции на участке «Театр» в 1985 году // НА ІА НАНУ. — 1985/25-а. — С. 1—15.

Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985.

Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.

Крыжицкий С.Д. Ольвия. Перспективы исследования, сохранения и музеефикации // Археологічні відкриття в Україні. 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 165—174.

Крыжицкий С.Д. Перспективы дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії // Археологія. — 2001. — № 4. — С. 19—35.

Крыжицкий С.Д. Опыт подготовки обоснования музеефикации архитектурно-археологического объекта на примере входной части Ольвийской цитадели // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской Междунар. науч. конф. — К.; Судак. — 2004. — Ч. III—IV. — С. 137—144.

Крыжицкий С.Д. Археологическое обоснование к проекту реставрации кургана над склепом Еврисивия и Ареты в Ольвии // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 425—433.

Крыжицкий С.Д. Городские ворота Ольвии в системе оборонительных линий города эллинистического периода (к проблеме музеефикации) // БИ. — Симферополь; Керчь, 2007. — Вып. XVII. — С. 21—47.

- Крыжицкий С.Д.* Архитектура Ольвийского полиса в реконструкциях. — Симферополь; Керчь, 2012.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектурно-строительные остатки в береговом клифе Ольвии (1966—1968, 1970, 1972 гг.) // Ольвия. Памяти Валентины Владимировны Крапивинной. — К., 2015. — С. 37—92.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Комплекс западных оборонительных ворот Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 10—33.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Жилые дома Центрального квартала в районе агоры // С.Д. Крыжицкий, Н.А. Лейпунская и др. Жилые дома Центрального квартала Ольвии. — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 6—142.
- Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н.* Раскопки в северо-западной части Ольвии // АО 1974. — 1975. — С. 305—306.
- Лалин В.В.* Раскопки 1958 г. в прибрежной части Ольвии // МАСП. — 1962. — Вып. 4. — С. 163—176.
- Леви Е.И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.
- Лейпунская Н.А.* Отчет о раскопках участка НГЦ в Ольвии в 1967 и 1968 годах // НА ИА НАНУ. — 1967—68/12-е. — С. 1—21.
- Лейпунская Н.А.* Основные итоги работ 1968 г. на участке НГЦ в Ольвии // АИУ 1968. — 1971. — Вып. 3. — С. 168—171.
- Лейпунская Н.А.* Предмесье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // АДСП. — 1988. — С. 71—82.
- Лейпунська Н.О.* Нижнє місто Ольвії (основні етапи розвитку) // Археологія. — 2001. — № 4. — С. 59—68.
- Лейпунская Н.А., Воляник В.К., Самойлова Т.Л.* Отчет о раскопках участков НГС — С и НГС — Ю в Ольвии в 1985 г. // НА ИА НАНУ. — 1985/г.
- Мазарати С.Н.* Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ИА НАНУ. — 1981/17-г.
- ОАК за 1873 г.* — СПб., 1876.
- Отрешко В.М., Буйских С.Б.* Отчет о раскопках в Ольвии на участке Р-19 в 1974 году // НА ИА НАНУ. — 1974/26. — С. 100—113.
- Русяева А.С., Крапивіна В.В.* До історії Ольвії 4—1 ст. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 17—33.
- Русяева А.С., Мазарати С.М.* Ольвійська теракота Кори-Персефони // Археологія. — 1978. — 27. — С. 61—68.
- Русяева А.С., Рутковский А.Г.* Отчет о раскопках на участке АГД // НА ИА НАНУ. — 1976/1-а.
- Славин Л.М.* Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 189—224.
- Славин Л.М.* Отчет о работе Ольвийской экспедиции в 1968 г. // НА ИА НАНУ. — 1968/12.
- Славин Л.М.* Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 5—50.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии // ОАК за 1903. — 1906. — С. 2—20.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии // ОАК за 1904. — 1907. — С. 1—41.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии // ОАК за 1908. — 1912. — С. 1—84.
- Hoepfner W., Schwandner E.-L.* Haus und Stadt im Klassischen Griechenland. — Deutscher Kunstverlag, 1986.
- Krzyżickij S.D., Lejpunskaja N.A.* Building Remains and Accompanying Finds, 6th—1st century BC // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. — 2010. — Vol. 1: Text, P. 27—101; Vol. 2: Plates, 1—48.

Надійшла 14.07.2015

С.Д. Крыжицкий

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ РАСКОПОК В МАЛОИЗУЧЕННЫХ ЧАСТЯХ ОЛЬВИЙСКОГО ГОРОДИЩА

В пятидесятые—восемидесятые годы прошлого века экспедицией ИА АН УССР на Ольвийском городище был проведен цикл разведочных раскопок. Часть из них были продолжены в дальнейшем и позволили получить масштабные комплексные результаты, нашедшие относительно полное отражение в печати.

Другая часть по разным причинам дальнейшего развития не получила, и работы на этих участках были прекращены. Были закрыты раскопы в северо-западном секторе городища («С-3») и на продолжении Главной продольной улицы к северу от участка «АГД» («В-V»); на центральной возвышенности Верхнего города («Р-19»); раскопы в центре («НГЦ») и к северу от центра («НГС-ю») в Нижнем городе; раскопы в террасной части Ольвии («Т-1», «Т-2»). Тем не менее, в ходе работ на этих участках были сделаны заслуживающие внимания наблюдения, которые в комплексе позволили уточнить ряд моментов исторической топографии городища и получить представление о стратиграфии и строительных остатках на участках городища, ранее не исследовавшихся.

В задачу настоящей публикации входит краткая характеристика полученных результатов работ и определение возможных наиболее перспективных направлений продолжения раскопок этих участков в будущем.

MAIN RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL PROSPECTING IN LESS STUDIED AREAS OF OLBIA HILL-FORT

The expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences, USSR, conducted a cycle of archaeological prospecting excavations at Olbian hill-fort from the 1950s to the 1980s. Part of them were continued later and allowed obtaining the grand-scale comprehensive results which were relatively full presented in print.

The other part of these excavations due to various reasons was not developed and the works at those areas were seized. Closed were the excavation areas at the north-western sector of the hill-fort («С-3») and at the extension of the Main longitudinal street to the north from «АГД» area («В-V»), at the central eminence of the Upper City («Р-19»); excavation areas in the centre («НГЦ») and to the north from the centre («НГС-ю») in the Lower City, and excavation areas in the terraced area of Olbia («Т-1», «Т-2»). Nevertheless, during the work at these areas, were made the observations worth attention which altogether allowed specifying a series of moments in historic topography of the hill-fort and obtaining the idea on the stratigraphy and building remains at the hill-fort areas not studied before.

The aim of this paper is to describe briefly the obtained results of these works and to determine the possible most perspective directions of the excavations which can be continued at these areas in future.

А.М. Колесниченко, О.К. Савельєв

СКЛЯНКИ З НАПИСОМ ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ІЗ РОЗКОПОК ТІРИ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ

Статтю присвячено публікації знахідок скляного посуду з написами із Тіри та аналізу відомих аналогій, що дозволило по-новому розглянути проблему локалізації центрів виготовлення скляного посуду та шляхів його розповсюдження.

К л ю ч о в і с л о в а: Римська імперія, Тіра, Середземномор'я, о. Кіпр, Адріатика, Дунай, Північно-Західне Причорномор'я, римський час, склянки з написом.

Серед численної скляної продукції I ст. вирізняється посуд, який виготовлявся методом дуття скла у форму. Таке вдосконалення техніки дуття дало змогу склярам створювати фігурні флакони та чаші з витонченим рельєфним малюнком. Іноді посуд прикрашався підписами виробника або написами з побажаннями. На деяких з них збереглися імена таких майстрів як Енніон, Арістей, Ясон, Мегес, Нейкай (Harden 1935, p. 163). Найвідомішим серед митців I ст. був Енніон. Припускається, що саме він відкрив техніку дуття у форму (Кунина 1973, с. 102). Його витвори виділялися пишністю орнаменталістики і досконалістю виконання. Фігурні чаші вироблялися невеликими партіями, мали високу художню цінність і належали до дорогих виробів свого часу.

Торговельні зв'язки Римської імперії сприяли розповсюдженню скляних виробів і на території, і поза межами імперії, а в пізні-

ший час навіть у найвіддаленіші куточки світу (Taniichi 1986, p. 132—133). Фігурні скляні посудини I ст. надходили й до центрів Північного Причорномор'я (Колесниченко, Островерхов 2012). Серед них виділяються поодинокі знахідки чаш з написами, вивчення яких присвячені роботи Н.П. Сорокіної та Н.З. Куніної.

У контексті вивчення скла з розкопок Пантікапею Н.П. Сорокіна описала нові знахідки чаш з написами (групи G і F за Д. Харденом) та навела короткий нарис проблеми їхнього датування, виготовлення та призначення (Сорокіна 1962, с. 229—221). Н.З. Куніна опублікувала три склянки з колекції Ермітажу. Вивчивши скляний посуд інших форм сирійського виробництва, дослідниця дійшла висновку, що чаші з написами імпортувалися до Пантікапею зі вказаного регіону (Кунина 1968, с. 226). У зв'язку з новою знахідкою уламка від склянки групи K за Д. Харденом Н.П. Сорокіна висунула гіпотезу про їхнє кіпрське походження

(Сорокина 1998, с. 39—41). Проте ця рідкісна категорія артефактів заслуговує на більшу увагу, оскільки виступає цінним археологічним джерелом для вивчення історії регіону.

На відміну від міст Північного Причорномор'я, у середземноморських центрах Римської імперії відомо набагато більше скляного посуду з написами. Після публікації у 1935 р. роботи Д. Хардена закордонні вчені постійно звертаються до вивчення цих артефактів як у спеціальних роботах, так і в каталогах музеїв (Harden 1935; 1944—1945; Israeli 1964; Hayes 1975; McClellan 1983; Price 1991; Stern 1995; 1999; 2001; Lith 1996; Whitehouse 2001; Mandruzzato 2007; Foy, Fontaine 2010; Borzić 2011; Eterović 2011; Lightfoot 2014).

Не зважаючи на багаторічні дослідження, залишається низка невирішених питань щодо центрів виготовлення, точного датування та шляхів поширення чаш з написами I ст. Відсутність прямих археологічних і писемних доказів стосовно виробництва такої продукції досі покриває завісою невідомості питання про їхнє походження. Тому публікація нових матеріалів є актуальною в контексті вивчення історії регіону, торгово-економічної політики Римської імперії та розвитку склярства загалом.

Наше дослідження присвячено введенню до наукового обігу двох фрагментів від склянок одного типу, виявлених у Тірі, та вивченню нових знахідок у світлі сучасних гіпотез щодо локалізації центрів виготовлення і розповсюдження такої продукції. Досі в Північному Причорномор'ї подібні склянки були відомі лише в Пантікапеї, що викликає особливий інтерес до екземплярів з Тіри.

Уламки було знайдено на Центральному розкопі в змішаних шарах під час роботи Білгород-Тірської експедиції ІА НАНУ в 2001 і 2006 рр.

Перший екземпляр — частина стінки посудини, яка була виготовлена зі скла інтенсивного синього кольору (ОАМ НАНУ інв. № 93305). Поверхня прикрашена рельєфним орнаментом. Збереглося зображення вертикальної пальмової гілки та декілька листків з країв уламку. Між ними дві грецькі літери: ...ΟΥ... Нижче розміщені дві повздовжні лінії. Розміри: висота 4,7 см, ширина 3,8 см, товщина скла від 0,2 до 0,3 см (рис. 1, 1).

Другий фрагмент виготовлений зі скла менш насиченого синього кольору (БТЕ—2001, сп. 55). На ньому прослідковується орнамент у вигляді двох горизонтальних ліній, під яким розміщена стилізована рослинна гілка.

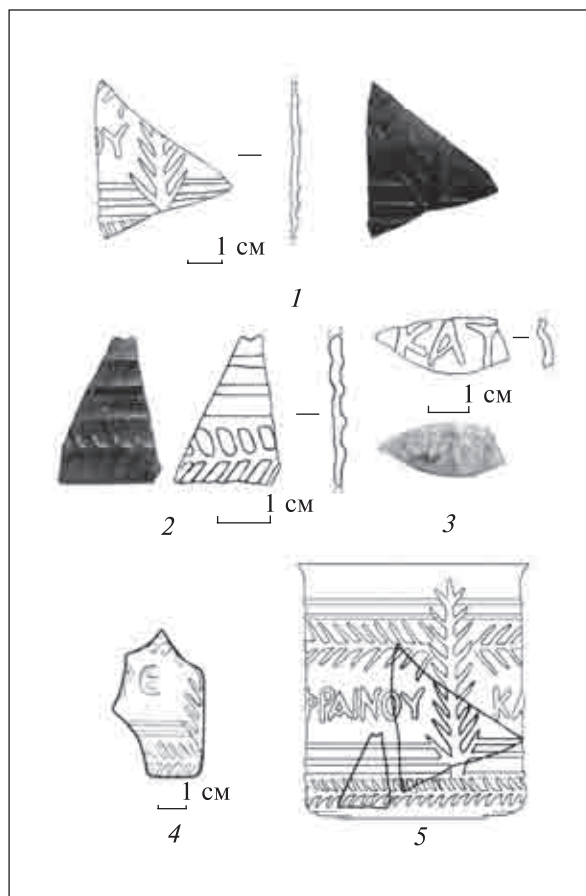

Рис. 1. Знахідки склянок групи F у Північному Причорномор'ї: 1, 2 — Тіра; 3, 4 — Пантікапеї; 5 — варіант реконструкції цілої форми

Розміри: висота 2,2 см, ширина 1,9 см, товщина скла від 0,2 до 0,3 см (рис. 1, 2).

Зазвичай такі склянки мали циліндричну форму та стандартні розміри: висоту від 7,4 до 8,0 см, діаметр від 7,0 до 8,0 см (Harden 1935, с. 171—173). Край посудини трохи відігнутий. Дно келиха було плоским або сформованим у вигляді рельєфного кільця, що виступав, меншого діаметру (Harden 1944—1945, pl. VI, left, VIII, 3—4). Уся поверхня тулуба оздоблена орнаментом. Центральне поле між двома прямими стрічками прикрашено написом, над яким нанесено горизонтальну пальмову гілку. На придонній частині зображено рослинну гілку з густими та короткими листочками (рис. 1, 5). Келихи виготовлялися за технологією дуття у дво- чи тричастинну матрицю. Дві вертикальні пальмові гілки приховують місця стиків форм (там само, р. 82, 91; Кунина 1997, с. 275, кат. № 115). Для виробництва найчастіше використовувалося жовте, жовто-зелене, рідше блакитне скло. Склянки з синього скла є рід-

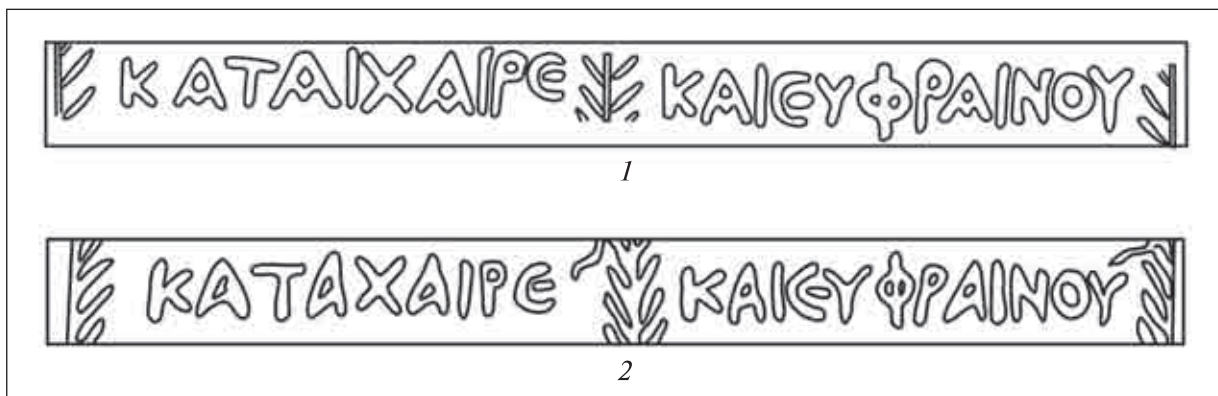

Рис. 2. Написи на склянках: 1 — група Fi (Кунина 1968, рис. 2, 3); 2 — група Fii (Stiaffini, Borghetti 1994, tav. 104)

кісними знахідками. Як барвник синього кольору додавався кобальт¹.

Кобальтове синє скло в I ст. майстри використовували для виробництва посуду різних форм з написами або без них (Stern 1995, cat. 23, 46, 70, 76, 79; 2001, nr. 49—51; Кунина 1997, кат. 187, 206, 250, 286, 291, 297; Saldern 2004, s. 248).

Уламки, що розглядаються у роботі, належать до групи F за Д.Б. Харденом (Harden 1935, p. 171—173). Подібні склянки мають два варіанти напису: ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ (група Fi) або більш правильного написання (Eterović 2011, s. 322) ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ (група Fii). Текст перекладається як «Будь здоровий і радій!» (Кунина 1968, с. 224) або «Веселись і радій!» (Сорокина 1998, с. 40). Написи на подібному склянному посуді могли використовувати «на всі випадки життя»² (Сорокина

1962, с. 231; Колесниченко, Островерхов 2012, с. 23). Частина літер, що збереглася на одному з тірських фрагментів, на жаль, не дає нам можливості визначити варіант написання слова ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ для подальшого виділення близьких аналогій. Аналіз орнаменту на склянках усієї групи показав, що окрім написання слова ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ без літери I перед X (група Fii), на посудинах групи Fi горизонтальна риска літери A має вигляд маленької букви v (рис. 2; Stern 1995, p. 166). Існують два екземпляри, що становлять дві окремі групи. Перший зберігається в музеї Ерец-Ізраель у Тель-Авіві, за написом склянка належить до групи Fi, але має оформлення верхнього фризу у вигляді рослинних завитків (Israeli 1964, p. 35, no. 2, fig. 4). Її віднесено до групи Fiii (McClellan 1983, p. 77). Другу (Fiv) знайдено в Судані (Stern 1995, p. 99). Розміри (склянки групи Fii вищі за Fi) та інші стилістичні невідповідності характеризують різні форми для видування (Eterović 2011, s. 322). Співвідношення дрібних деталей орнаменту на всіх наявних екземплярах, можливо, розділить склянки на підгрупи в хронологічній послідовності. Такі дослідження, ймовірно, допоможуть вирішити проблему центру або центрів виготовлення цієї продукції. На жаль, у більшості публікацій не надано розгорнутого графічного зображення всієї поверхні склянок і навіть фотографії надруковані лише з одного боку. Екземпляри, підгрупа яких не

¹ Залежно від концентрації іона Co²⁺ скло набуває блакитного або синього кольору. Традиція використання кобальту як барвника відома ще з II тис. до н. е., але часто застосовувати цю речовину почали в античну епоху (Островерхов 1993, с. 19; Галибин 2001, с. 37).

² Традиція нанесення текстів з побажаннями на скляний посуд поновлюється у пізніший час. Наприклад, у Німфеї знайдено чашу другої половини IV ст. з написом у перекладі з грецької «Пий та будь здоровий» (Кунина 1995, с. 46—48, мал. 1). Чаші з аналогічними девізами виявлено в Керчі та на території Грузії (могильник Мцхета-Самтавро) (Кунина 1997, с. 339). Посуд датується IV ст. Н.З. Кунина їх виробництво відносить до Сирії або Палестини (там само, с. 339). Грецькі написи відомі на посудинах з поселень території Північно-Західного Причорномор'я. На кубку IV ст., знайденому біля с. Ранжеве Комінтернівського р-ну Одеської обл. на черняхівському некрополі, читається грецький текст: ΠΙΕ/ΖΗΣΑΙΣ/ΠΑΝΟΙΚΙ, у перекладі: «Пий, та поживай з усім домом (або зі всією сім'єю)» (Сымонович 1966, с. 107, рис. 4). Вважається, що чаші з подібними написами могли застосовуватися в ранньохристиянській культовій практиці (Сымонович 1978, с. 111; Островерхов 2006, с. 446). Схожі девізи прикрашали й

керамічний посуд. У Тірі також знайдено керамічні кружки II—III ст. з написом білою фарбою в перекладі «Пий, радій». На думку дослідників, вони використовувалися в поховальному ритуалі (Батизат, Росохацкий 2005, с. 12—13). Тексти та зображення рослин, наприклад стилізованої пальмової гілки, на скляних кубках або стаканах перших століть могли бути переосмислені відповідно до різних віровчень та використовуватися як в язичницькій, так і християнській практиці (Уваров 1908, с. 35—37, 193, 196; Сымонович 1978, с. 111).

Рис. 3. Карта розповсюдження склянок групи F: 1 — Пантикапей; 2 — Тіра; 3 — Рекетеу; 4 — Пояна; 5 — Бурідава; 6 — Ніймеген; 7 — Ротвайль; 8 — Вітудурум; 9 — Віндонісса; 10 — Задарська жупанія; 11 — Нін; 12 — Кастеллеонді-Суаза; 13 — Тарквінія; 14 — Корнус; 15 — Мегара; 16 — о. Сифнос; 17 — о. Кіпр; 18 — Яхмур; 19 — Хомс; 20 — Єрусалим; 21 — Ароер; 22 — Шірфадіг (Судан). Умовні позначки: а — склянки групи Fі (8 екз.); б — склянки групи Fі (1 екз.); в — склянки групи Fіі (8 екз.); г — склянки групи Fіі (1 екз.); д — склянки групи Fх (1 екз.); е — склянки групи Fііі (1 екз.)

встановлюється через відсутність ілюстрації або дуже малі розміри фрагменту, Д. Харден відніс до категорії Fx. Ми також дотримуємося такого позначення.

Д.Б. Харденом було вивчено 24 екземпляри склянок групи F. Вони були знайдені в різних центрах Середземномор'я. Кількісно переважали речі з Кіпру (Harden 1935, р. 172—173, 1944—1945, р. 90—91). У роботах М. Маклеллана та М. Штерн перелік знахідок постійно доповнювався та корегувався (McClellan 1983, р. 76—77; Stern 1995, р. 99; 2001, р. 53, 125—126). Ми спробували узагальнити інформацію про відомі екземпляри у вигляді каталогу. Не виключено, що відомості про деякі чаші з приватних колекцій зі списку Д.Б. Хардена з часом могли зміни-

тися. Як, наприклад, знахідка з Кіпру (у каталозі № 19). За Д.Б. Харденом вона була відома в зібранні С. Берні (Harden 1935, р. 173, no. c), потім потрапила в приватну колекцію Р. Вінфілда Сміта (Glass from Ancient World... 1957, р. 67, no. 94). Нині склянка зберігається в музеї Метрополітен (Oliver 1980, р. 69).

На сьогодні відомо 64 екземпляри склянок групи F. Вони були виявлені в різних куточках Римської імперії та за її межами (рис. 3). Їх знайдено на сході Середземномор'я — у Сирії, Ізраїлі, Йорданії, надходять вони навіть до Судану. В басейні Егейського моря вони відомі в Мегарах, на о. Сифнос і один екземпляр походить з невідомого центру Греції. У Західному Середземномор'ї подібні посудини виявлено

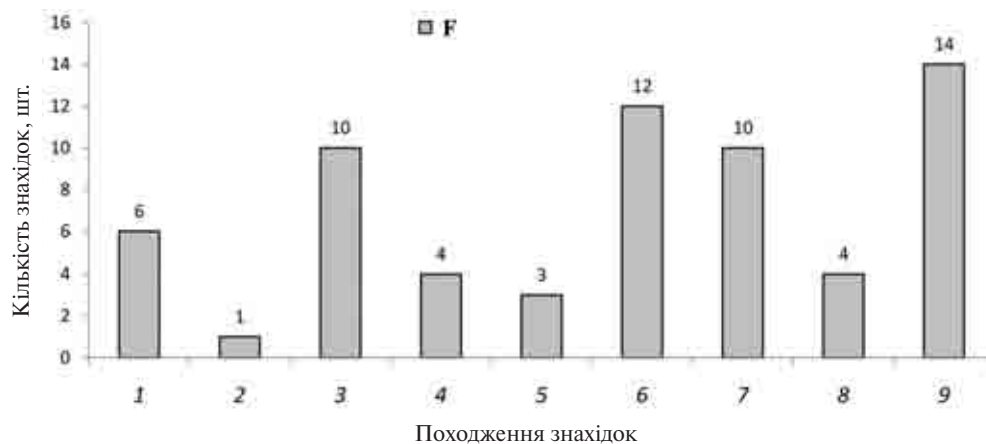

Рис. 4. Розподіл кількості знахідок склянок групи F: 1 — сирійсько-палестинський регіон; 2 — Судан; 3 — Кіпр; 4 — басейн Егейського моря; 5 — Італія, Сардинія; 6 — Хорватія (Далмація), Македонія; 7 — басейн Дунаю і Рейну; 8 — Північне Причорномор'я; 9 — походження невідоме

на о. Сардинія, в Італії та на території римської провінції Далмація. Декілька склянок відомі на територіях сучасних Швейцарії, Нідерландів і Німеччини. До найвіддаленіших пунктів слід віднести Пантікапей, де було знайдено два уламки (рис. 1, 3—4). Територіально найближчими знахідками до Тіри є сім фрагментів, які походять з гето-дакійського міста Бурідава й укріплених поселень Рекетеу та Пояна (Popescu, Iosifaru 2012, p. 77, 81, pl. 2, 7a, 7b; Căpitanu, Ursachi, Popescu 2010, p. 146—147, 150, fig. 1, 11; Teodor, Chiriac 1994, p. 200, pl. V, 2, 5). Екземпляри з останніх двох пунктів за кольором скла нагадують тірські фрагменти. Серед скляних чаш з написами I ст. Північного Причорномор'я лише один уламок склянки, знайдений в Ольвії, має скло синього кольору. За класифікацією Д.Б. Хардена, це частина від склянки групи К з написом: ΛΑΒΕ/ΤΗΝ/ΝΕΙΚΗΝ («Отримай перемогу») (Сорокина 1998, с. 38). Візуальне вивчення цього уламка вказує на значну схожість скла з першим фрагментом із Тіри.

Отже, ареал розповсюдження посуду групи F досить широкий, але в процентному співвідношенні знахідки переважають у північних провінціях Риму та на прилеглих до них територіях (рис. 4). Найбільша їх концентрація тепер фіксується не на о. Кіпр, як вважалося раніше, а в Далмації. На жаль, усе ще вагомий відсоток припадає на екземпляри невідомого походження.

Датування склянок з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ залишається відкритою науковою проблемою. Це пов'язано з дуже малою кількістю знахідок, які походять з чітко датованих комплексів. Нижня дата базується тіль-

ки на загальному припущенні про початок видування скла у форму під час правління Тиберія (14—37 pp.) або навіть з першої декади I ст. (Price 1991, p. 64; Stern 1995, p. 66). Верхня підтверджується знахідкою з о. Сифнос, за виявленими монетами Флавія (70—78 pp.) (Harden 1944—1945, p. 87; Saldern 2004, s. 251). Отже, виробництво посуду групи F відбувалося з другої до третьої чверті I ст. включно (Harden 1944—1945, p. 88; Кунина 1968, с. 225; Stern 1995, p. 97, Saldern 2004, s. 248—251). Більшість таких склянок належить до третьої чверті I ст. (Saldern 2004, s. 149, 251).

Питання про місце виготовлення склянок залишається відкритим і дискусійним. Висловлено декілька гіпотез про походження цього посуду. Провідним залишається припущення, відповідно до якого майстерні слід шукати на сирійсько-палестинському узбережжі — регіоні виникнення техніки видування у форму та виробництва посуду з написами, можливо, в Сідоні (Israeli 1964, p. 34; Кунина 1968, с. 226; McClellan 1983, p. 75—76; Stern 1995, p. 66, 98).

Друга гіпотеза базується на кількості знахідок. Якщо значна концентрація певного типу посуду в одному регіоні може виступати доказом місцевого виготовлення, на прикладі майстерні Енніона³, то подібне припущення

³ Знахідки підписаного посуду цього майстра відомі на різних пам'ятках Середземномор'я, але найчисленніші вони в Північно-Східній Італії та Далмації (Calvi 1973, p. 214; Bonomi 1996, no. 352—353, p. 158; Buljević 2007, p. 167—169; 2009, p. 35—36). Багато посудин виготовлені також зі скла синього кольору (Mandrizzato 2007, p. 187, fig. 1—2). В історіографії протягом тривалого часу залишається дискусійною

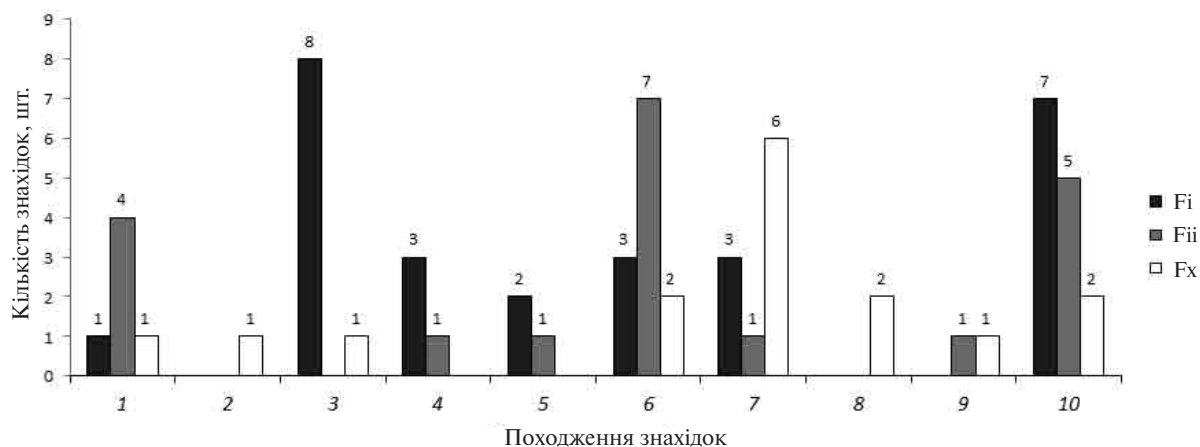

Рис. 5. Розподіл кількості знахідок склянок груп Fi та Fii: Розподіл кількості знахідок склянок групи F: 1 — сирійсько-палестинський регіон; 2 — Судан; 3 — Кіпр; 4 — басейн Егейського моря; 5 — Італія, Сардинія; 6 — Хорватія (Далмація), Македонія; 7 — басейн Дунаю і Рейну; 8 — Тіра; 9 — Пантікапей; 10 — походження невідоме

можна застосувати і до склянок групи F. Дослідження показали, що на Кіпрі фіксується значна концентрація знахідок (рис. 4). Д.Б. Харден не виключав можливості існування тут виробництва, але говорив про це дуже обережно (Harden 1935, p. 181). Н.З. Куніна, дотримуючись загальноприйнятої точки зору стосовно походження таких речей, також акцентувала увагу на вказаній думці (Кунина 1968, с. 226). Циліндричні келихи груп F, E, L та K мають одну форму та характерні схожі елементи оформлення орнаменту, такі як горизонтальні та вертикальні пальмові гілки (Harden 1935, p. 179). При вивченні склянки групи K з девізом ΛΑΒΕ/ΤΗΝ/ΝΕΙΚΗΝ, знайденої в Горгіппії, Н.П. Сорокіна підтримала та розвинула гіпотезу про її кіпрське походження (Сорокіна 1998, с. 39—41). Цілком можливо, що склянки групи F також виготовлялися на Кіпрі (Saldern 2004, p. 251). Зі скляним виробництвом на острові пов'язаний відомий ремісник Арістей Кіпріот, який ставив на виробах клеймо зі своїм ім'ям. Хоча іноді діяльність цього майстра на Кіпрі викликає сумніви в зв'язку з відсутністю писемних та археологічних доказів виробництва

гіпотеза, що Енніон мав філію своєї майстерні в Північній Італії. Уперше таке припущення зробив Д. Харден, вважаючи, що майстер перемістив своє виробництво з Сідона в північно-адриатичний регіон, можливо, в Аквілею (Harden 1935, p. 164—165). Такої ж думки дотримуються і деякі інші дослідники (Calvi 1968, p. 97—98; Шапова 1983, с. 132—134; Price 1991, p. 56). Дж. Хейс висунув оригінальну гіпотезу, яка базується на датуванні знахідок, про те, що виробництво Енніона спочатку функціонувало в Італії, а з середини I ст. перемістилося в сирійський регіон (Hayes 1975, p. 29—30). Сьогодні існування філії Енніона в Північній Італії майже не викликає сумнівів (Lightfoot 2014, p. 19—21).

тва тут скла в I ст. (McClellan 1983, p. 76; Stern 1999, p. 441—484). Кіпр міг бути місцем народження ремісника або ж напис використовувався як гарантія якості продукції з відомого центру (Buljević 2007, p. 169).

Існування склянок двох підгруп F вказує на виробництво такого посуду в різних майстернях. М.Е. Штерн вважала, що одна з них була на Кіпрі, а іншу слід шукати на сирійсько-палестинському узбережжі. Такі центри мали різні сфери збуту (Stern 2001, s. 53).

Археологічні дослідження останніх років і публікація старих музейних зібрань виявили нові склянки групи Fii, які зміщують центр концентрації знахідок зі сходу Середземномор'я на північ (рис. 5).

На основі аналізу співвідношення відомих екземплярів ми припускаємо, що на Кіпрі існувала майстерня, яка виготовляла склянки групи Fi, а в північно-адриатичному регіоні локалізувалося виробництво склянок групи Fii (рис. 5). Генетично вони пов'язані й, можливо, є філіями одного майстра. Таким майстром міг бути навіть Арістей Кіпріот.

Фахівці не виключають існування виробництва Арістея в північно-італійському регіоні (Borzić 2011, p. 88). Його діяльність починається з другої чверті I ст. (Stern 1995, p. 72; Buljević 2007, p. 169). Вважається, що Арістей був знайомий з Енніоном або був його наступником; він навіть перейняв деякі елементи оформлення посуду (Stern 1995, p. 72; Buljević 2007, p. 169; Borzić 2011, p. 86). Дослідники майже впевнені, що Енніон мав свою філію у Північній Італії (див. посилання 3). Виробництво останнього майстра у вказаному регіоні спеціалізувалося на виготовленні скіфосів. Продукція Арістея

також представлена чашами, здебільшого зі скла синього відтінку (Borzić 2011, р. 85). Існує думка, що відбулася еміграція цих ремісників або переміщення тільки матриць для дуття до північно-адриатичного регіону (там само, р. 88—89).

У зв'язку з невирішеним питанням про центри виготовлення склянок групи F може існувати декілька теорій щодо шляхів їх потрапляння у Тіру.

Морський торговельний шлях. Якщо вважати, що майстерні розміщувалися на сирійсько-палестинському узбережжі або на Кіпрі, то надходження такої продукції, імовірно, відбувалося морським шляхом у результаті прямих торгово-економічних зв'язків зі Східним Середземномор'ям. Додатковими доказами цьому виступають знахідки скляного посуду I—II ст., який походить зі вказаного регіону (Сон 1988, с. 53—54). Таким же чином склянки з написами імпортувалися в Пантікапей (Кунина 1968, с. 226). Існує думка, що до карпато-дунайських поселень, зокрема і до Пояни, скляні чаші потрапляли через причорноморські міста (Teodor, Chiriac 1994, р. 192).

Комбінований морський і річковий торговельний шлях. Надходження скляної продукції у Європу зі Східного Середземномор'я могло відбуватися і через великі портові міста-посередники на північноіталійському узбережжі (Bojan 2010, р. 48—49). Наприклад, Аквілея була важливим торговельним портом, з якого привезена продукція склоробного ремесла розповсюджувалася в інші регіони (Mandrizzato 2007, р. 187), найвірогідніше, сухопутним або річковим шляхом. Можливо, склянки з написами потрапили до Тіри через Далмацію та Мезію. Відомо, що за іншими категоріями предметів матеріальної культури місто мало тісні контакти з придунайськими провінціями Римської імперії (Клейман, Сон 1983, с. 47—48; Сон 1993, с. 74). Річкові шляхи постачання можуть бути визначені конкретніше. Знахідки аналогічного посуду трапляються здебільшого вздовж Рейну, Дунаю та їхніх більших приток (рис. 3).

Дунайський торговельний шлях. «Дунайська» гіпотеза про надходження склянок з написами в Північно-Західне Причорномор'я добре корелює з припущенням, що склянки групи F виготовлялися в Північній Італії. Багато чаш з написами зі скла синіх відтінків концентрується в Далмації (Borzić 2011, р. 83). Знахідки фрагментів склянок синього кольору в Тірі можуть підштовхувати до думки, що вони походять з північноіталійського центру виробниц-

тва, але, звісно ж, остаточно встановити це може виключно хімічний аналіз скла.

У Тірі також виявлено литі чаші-фіали з ребрами, які виготовлялися з I ст. до н. е. до I ст. н. е. як у східних, так і в західних центрах (Сон 1988, с. 47—50). Виробництво такого посуду деякі вчені відносять до Італії (Grose 1989, р. 245—246). Дослідники припускають, що чаші-фіали з ребристою поверхнею в Тіру, а також в Ольвію могли надходити дунайським шляхом (Сорокіна 1969, с. 221; Сон 1988, с. 49).

На нашу думку, до гето-дакійських поселень і Тіри склянки групи F могли потрапляти одним шляхом по р. Дунай. Вважається, що римські імпорти в I ст. з Італії, Паннонії і Галії в Бурідаву надходили саме дунайським шляхом (Berciu 1981, р. 155). Склянки одного типу та синього кольору, виявлені в Тірі та на поселеннях Пояна та Рекетеу, можуть бути навіть з однієї партії. Знахідки таких посудин в басейні річок Дунай і Рейн свідчать про розповсюдження цієї продукції саме річковим шляхом.

Римська військова присутність. Цілком можна припускати, що склянки прикрашені пальмовими гілками — символом перемоги (Уваров 1908, с. 193) — потрапили в Тіру разом з римськими легіонерами. Дослідниками відмічалася цікава закономірність, що скляний посуд з написами майстрів Енніона та Арістея часто знаходять у містах-фортецях, де дислокувалися підрозділи римської армії (Lightfoot 2014, р. 24). Це свідчить, що солдати відігравали важливу роль у поширенні продукції Енніона та подібного виду тогочасного у форму скляного посуду на територіях лімесу, особливо басейну Рейну та в Британії.

Датування склянок групи F припадає на період важливих змін в історії Тіри. Після введення нового літочислення у 56/57 рр. місто набуло особливого статусу щодо відносин з Римом (див.: Карышковский, Клейман 1985, с. 90—93; Сон 1993, с. 27). Вважається, що з цього часу або в третій чверті I ст. у місті могли перебувати римські війська, присутність яких була пов'язана з діяльністю легата провінції Мезія Тіберія Плавтія Сільвана (Карышковский, Клейман 1985, с. 98; Носова 2014, с. 321). Тіра могла контролюватися мезійськими військами навіть без її офіційного включення до Римської імперії (Герасимова 1970, с. 22). Судячи з усього, відображенням відомої експедиції Тіберія Плавтія Сільвана можуть виступати також знахідки склянок групи F у Тірі та подібного за формою і кольором уламка склянки групи K в Ольвії (про типологічний зв'язок з

групою F і походження див. вище). Існує думка, що Тіра й Ольвія були опорними пунктами під час експедиції (Дьяков 1941, с. 92), у якій, імовірно, брав участь VII Клавдіїв легіон, перекинутий з Далмації на Нижній Дунай (Зубар 1988, с. 22)⁴. Приблизно з середини I ст. у Тірі з'являються деякі типи військових фібул, італійська *terra sigillata*, скляні чаші-фіали (Rippen-schallen), а також посудини, зроблені в техніці *millefiori*, які можуть свідчити про присутність римських військових у місті. Мабуть, склянки з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ треба розглядати серед низки численних матеріальних індикаторів функціонування нижньодунайського лімесу.

Отже, причорноморська серія скляних посудин з написами I ст. поповнилася ще двома знахідками. Вони дозволили по-новому поглянути на низку проблем не тільки історії Тіри в I ст., але і розвитку склярства загалом. Кількісний підхід і картографування відомих екземплярів підштовхує до думки, що існувало щонайменше два центри виробництва склянок групи F — один на Кіпрі (група Fi) та інший у північноадриатичному регіоні (група Fii). Але ця проблема потребує подальшого вивчення, оскільки кількість артефактів не завжди може остаточно відповісти на питання, де саме локалізується виробництво. Знахідки в басейнах річок Дунай і Рейн свідчать про їх поширення річковим шляхом, через торговельні стосунки, а також разом з римськими військовими.

Ми вважаємо, що посуд з написами потрапив до Тіри не раніше середини I ст., після набуття містом особливого статусу в стосунках з Римською імперією. У зв'язку з цим їх дата звужується від середини до третьої чверті I ст. Однозначним є висновок, що в цей період у Тірі проживало цивільне або військове населення, яке було в змозі придбати та використовувати дорогу продукцію зі скла.

Додаток

Каталог знахідок склянок групи F.

1. **Сирія** (?). Музей у Женеві (Женевський музей мистецтва та історії?) (по. MF 3529). Висота 7,5 см, ді-

⁴ Чаші з написами виробництва Арістея було знайдено на військових укріпленнях Тилуриум і Бурнум в Далмації (Borzić 2011, р. 91). Саме з Далмації, де фіксується значна кількість чаш з написами, склянки групи F могли потрапити в Тіру. Не виключено також, що до нижньодністровського регіону цей посуд принесено когортою I Montanorum C(ivium) R(omanorum), яка в I ст. була переміщена з укріплення Бурнум у Далмації до Мезії (Герасимова 1970, с. 25).

метр 7,5 см, блакитне скло (Harden 1935, р. 172, no. a). Група Fi.

2. Походження **невідоме**. Британський музей (по. 70-6-6-8, придбано в 1870 р.). Висота 7,6 см, діаметр 7,6 см, жовто-зелене скло (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. b, pl. XXV, c). Група Fi.

3. Походження **невідоме**. Британський музей (Slade collection, no. 189). Маленький фрагмент з жовтого скла (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. c). Група Fi.

4. **Ідаліон** (античне місто), о. Кіпр. Музей Ешмола, Оксфорд (колекція Олдфілда, no. 50). Висота 7,4 см, діаметр 7,4 см, зелене скло (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. d, pl. XXV, a). Група Fi.

5. **о. Кіпр**. Музей Ешмола, Оксфорд (по. 1933. 1658). Маленький фрагмент із зеленого скла (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. e). Група Fi.

6. **о. Кіпр**. Місце зберігання невідоме. Висота 7,5 см, діаметр 7,6 см, блакитне скло (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. f). Група Fi.

7. **Тарквінія**, Італія (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. g). Місце зберігання та опис невідомі. Група Fi.

8. **Кастеллеоне-ді-Суаза** (Італія, провінція Анкона). Колекція Русполі, Рим 1884. Розміри невідомі, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. h). Група Fi.

9. **Ідаліон** (античне місто), о. Кіпр. Колекція графа С. Строганова, 1879. Розміри та колір скла невідомі (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. i). Можливо, ця склянка зараз зберігається в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург), інвентарний № Е 1196. До Ермітажу вона надійшла в 1926 р. і зберігається як посудина з невідомим місцем знахідки (Кунина 1968, с. 224, рис. 1, 3; Кунина 1997, с. 275, кат. 115). Група Fi.

10, 11. **Агія Фотія** (античне місто), о. Кіпр (два екземпляри). Висота 7,7 см, діаметр 7,0 см, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. j, k). Група Fi.

12. Походження **невідоме**. Кабінет медалей Національної бібліотеки Франції у Парижі (по. xiii, 160). Висота 7,5 см, діаметр 7,5 см, скло безбарвне (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. l, pl. xxv, b). Група Fi.

13. Походження **невідоме**. Кабінет медалей Національної бібліотеки Франції у Парижі (колекція Фрюнера). Фрагмент, діаметр 7,0 см, скло безбарвне із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. m). Група Fi.

14. Походження **невідоме**, можливо, Хомс, Сирія. Художня галерея Єльського університету (інв. № 1955.6. 67). Раніше зберігався в колекції В. Мур (по. 736), Нью-Йорк. Висота 7,8 см, діаметр 7,2 см, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fii, р. 172, no. a; Matheson 1980, р. 54, kat. 135). Група Fii.

15. **Корнус** (античне місто), о. Сардинія. Національний археологічний музей у Кальярі (інв. № 33947). Висота 8,0 см, діаметр 7,2 см, скло чистого зеленого кольору (Harden 1935, group Fii, р. 173, no. b, pl. xxii; Stiaffini, Borghetti 1994, р. 78—79, 140, cat. no. 425, Tav. 104). Група Fii.

16. **Офел**, Єрусалим, розкопки 1928 р. Музей Ешмола, Оксфорд (по. 1935.235). Фрагмент, скло зеленого кольору (Harden 1935, group Fii, р. 173, no. c). Група Fii.

17. Походження **невідоме**. Розміри та колір скла невідомі (Harden 1935, group F, р. 173, no. a). Група Fx.

18. **о. Кіпр**. Розміри та колір скла невідомі (Harden 1935, group F, p. 173, no. b). Група Fx.

19. **о. Кіпр**. Музей Метрополітен (59.11.4). Висота 7,6 см, діаметр 7,3 см, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fx, p. 173, no. c; p. 91, group Fi, no. n; Glass from Ancient World... 1957, p. 67, no. 94). Група Fi.

20. **Нін**, Хорватія. Музей скла Мурано (інв. № 6010), Венеція. Висота 7,7 см, діаметр 7,3 см, скло світло-зелене (Harden 1935, group Fx, p. 173, no. d; Ravagan 1994, s. 124, nr. 232, taf. 15; Eterović 2011, s. 325, kat. 1). Група Fi.

21. **о. Сифнос**, розкопки 1935 р. Музей Бенакі, Афіни. Висота 7,8 см, діаметр 7,2 см, скло з жовто-зеленим відтінком (Harden 1944—1945, p. 91, group Fi, no. o, pl. VIII—IX). Група Fi.

22. **Маріон** (античне місто), о. Кіпр. Фіцвільям музей (по. 60, придбано в 1876 р.), Кембридж. Висота 7,8 см, діаметр 7,5 см, скло жовто-зеленого відтінку (Harden 1944—1945, p. 91, group Fi, no. p; Glass at the Fitzwilliam Museum 1978, p. 31—32, no. 51). Група Fi.

23. **Яхмур** (поховання I, 1), Сирія. Національний музей Бейруту (по. 108, придбано в 1936 р.). Висота 8,0 см, діаметр 7,0 см, скло з блакитним відтінком (Harden 1944—1945, p. 91, group Fii, no. d, pl. VI). Група Fii.

24. **Яхмур** (поховання II, 1), Сирія. Національний музей Бейруту (по. 109, придбано в 1936 р.). Висота 8,0 см, діаметр 7,0 см, скло з блакитним відтінком (Harden 1944—1945, p. 91, group Fii, no. e, pl. VII). Група Fii.

25. **о. Кіпр (?)**. Музей Ізраїльської Землі (музей Ерец-Ізраель, по. MH7258), Тель-Авів. Висота 7,6 см, діаметр 7,2 см, скло зі слабким зеленим відтінком (Israeli 1964, p. 35—36, no. 6, fig. 4). Група Fiii.

26. Походження **невідоме**. Музей Ізраїльської Землі (музей Ерец-Ізраель), Тель-Авів. Розміри та колір скла фрагмента невідомі (Israeli 1964, p. 36). Група Fx.

27. Походження **невідоме**. Національний археологічний музей Флоренції. Висота 7,9 см (Neuburg 1962, fig. 46; McClellan 1983, p. 76, no. 25). Група Fi.

28. Походження **невідоме**, можливо, Мала Азія. Музей скла в Корнінгу, Нью-Йорк, США (по. 59.1.79, раніше колекція Р.В. Сміта (RWS 1168). Висота 8,1 см, діаметр 7,3 см (Smith 1957, pp. 67—69, no. 95; McClellan 1983, p. 77, no. 25; Whitehouse 2001, p. 23, no. 486). Група Fii.

29. Походження **невідоме**. Музей Вікторії та Альберта (п. 68—1967), Лондон. Висота 8 см (JGS, 10, 1968, p. 181, fig. 7, Abb. 7; McClellan 1983, p. 77, no. 25). Група Fii.

30. Походження **невідоме**. Зібрання Е. Оппенлендера, п. 22257, Римсько-германський музей, Кельн. Висота 7,8 см, скло із зеленим відтінком (von Saldern, Nolte, La Baume, Haevernick 1974, p. 162, n. 453; McClellan 1983, p. 77, no. 25). Група Fii.

31. Походження **невідоме**. Приватна колекція, Німеччина. Висота 7,8 см, блакитне скло (McClellan 1983, p. 77, no. 25). Група Fi.

32. Походження **невідоме**. Колекція Констебля-Максвелла, Лондон. Висота 7,9 см, скло зі світло-зеленим відтінком (McClellan 1983, p. 77, no. 25; Stern 2001, s. 125, nr. 54). Група Fi.

33. **Віндоїсса** (римське військове укріплення), Швейцарія (два фрагменти). Скло світло-зеленого кольору

(Berger 1960, s. 49—51, nr. 117, 118, pl. 8; McClellan 1983, p. 77, no. 25; Hoffmann 2002, s. 75). Група Fx.

34. **Пантикапей** (античне місто), м. Керч, Крим. Фрагмент 2,0 × 5,5 см, скло із зеленим відтінком (Сорокіна 1962, с. 230, рис. 13, 2; 14; Sorokina 1967, p. 67, fig. 2, 16). Група Fx.

35. Походження **невідоме**, можливо, Греція. Національний археологічний музей в Афінах (п. 2996). Фрагмент зі скла жовто-коричневого кольору (Weinberg, McClellan 1992, p. 128, no. 102). Група Fi.

36. Походження **невідоме**. Музей природничої історії Карнегі, Пітсбург. Висота 8,0 см, діаметр 7,2 см, знебарвлене скло (Oliver 1980, p. 69, no. 63). Група Fi.

37. **Ротвайль** (римське військове укріплення), Німеччина (Hoffmann 2002, S. 75, 304, Taf. 12, R174). Група Fi.

38. **Задар**, Хорватія. Розміри та колір скла невідомі (Hoffmann 2002, S. 75). Група Fx.

39. **Ароер** (давнє місто), Йорданія. Музей Ізраїльської Землі (музей Ерец-Ізраель), Тель-Авів. Розміри та колір скла невідомі (Hershkovitz 1992, S. 156, 313, Abb. 5; Stern 2001, S. 126). Група Fx.

40. **Вігудурум** (римське військове укріплення), Швейцарія. Розміри та колір скла невідомі (Hoffmann 2002, S. 75). Група Fx.

41, 42. **Ніймеген** (римське військове укріплення), Нідерланди. Два фрагменти, перший — жовто-коричнєве скло, другий — зелено-блакитне (van Lith 1996, s. 133—135, Abb. 4c, d; Hoffmann 2002, S. 75). Група Fi.

43. **Мегара**, Греція. Скло з жовто-зеленим відтінком (Stern 2001, S. 125). Група Fi.

44. Походження **невідоме**. Музей Чарторийських у Кракові. Розміри та колір скла невідомі (Gorzelayu 2007, s. 35). Група Fii.

45. **Шірафадіг** (некрополь, ном. 25, поховання 245), Судан. Розміри та колір скла фрагмента невідомі (Stern 1995, p. 99; 2001, S. 53). Група Fx.

46. **Македонія**. Розміри та колір скла невідомі (Eterović 2011, s. 322). Група Fi.

47. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11514). Діаметр 7,3 см, скло жовто-зелене (Eterović 2011, s. 325, kat. 2). Група Fi.

48. **м. Задар**, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A8040). Висота 7,5 см, діаметр 6,8 см, скло з блакитно-зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 326, kat. 3). Група Fii.

49. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11516, A11517). Два фрагменти: A11516 — висота 6,4 см, ширина 5,5 см; A11517 — висота 3,0 см, ширина 6,1 см. Скло фрагментів жовто-зелене (Eterović 2011, s. 326, kat. 4). Група Fii.

50. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11518). Висота 3,5 см, ширина 4,1 см, скло жовто-зелене (Eterović 2011, s. 327, kat. 5). Група Fii.

51. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11519). Фрагмент, висота 6,2 см, ширина 4,6 см, скло жовто-зелене (Eterović 2011, s. 327, kat. 6). Група Fi.

52. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11520, 11522). Два склеєні фрагменти, висота 5,9 см, ширина 4,1 см, скло жовте (Eterović 2011, s. 328, kat. 7). Група Fii.

53. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11521). Два фрагменти: пер-

ший — висота 1,8 см, ширина 2,4 см; другий — висота 2,8 см, ширина 1,9 см. Скло із зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 328, kat. 8). Група Fx.

54. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11523). Висота фрагмента 2,6 см, ширина 1,5 см, скло із зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 329, kat. 9). Група Fii.

55. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11524). Висота фрагмента 1,3 см, ширина 1,5 см, скло із зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 329, kat. 10). Група Fii.

56. Походження **невідоме**, Північне Причорномор'я. Державний Ермітаж (інв. № E1196), Санкт-Петербург. Висота 7,0 см, діаметр 7,0 см, скло з блакитно-зеленим відтінком (Кунина 1968, с. 224, рис. 1, 3; 1997, с. 275, kat. 115). Група Fi.

57. **Пантикапей** (античне місто) м. Керч, Крим. Одеський археологічний музей НАНУ (інв. № 51615). Фрагмент, висота 1,5 см, ширина 3,5 см, скло жовто-зелене (Колесниченко, Островерхов 2012, с. 18, рис. 11, 2). Група Fii.

58. **Пояна** (гето-дакійське поселення), Румунія. Два фрагменти: перший — висота 2,8 см, ширина 2,0 см; другий — висота 0,7 см, ширина 2,0 см. Скло кобальтово-синє (Teodor, Chiriac 1994, p. 18, nr. 31 a, b, pl. V, 2, 5). Група Fx.

59. **Пояна** (гето-дакійське поселення), Румунія. Фрагмент, висота 1,0 см, ширина 2,0 см, блакитне скло (Teodor, Chiriac 1994, p. 18, nr. 32, pl. V, 3). Група Fx.

60. **Пояна** (гето-дакійське поселення), Румунія. Фрагмент, висота 2,0 см, ширина 1,5 см, блакитне скло (Teodor, Chiriac 1994, p. 18, nr. 33, pl. V, 4). Група Fx.

61. **Бурідава** (дакійське місто), Румунія. Краєзнавчий музей Вильча (інв. № 3675). Два фрагменти: перший — 3,8 × 5,0 см; другий — 2,5 × 3,0 см, скло з жовто-блакитним відтінком (Popescu, Iosifaru 2012, p. 77, 81, Pl. 2, 7a, 7b). Група Fx.

62. **Рекетеу** (гето-дакійське поселення), Румунія. Музейний комплекс Бекеу (інв. № 26861). Фрагмент 3,7 × 2,5 см, кобальтово-синє скло (Caritanu et al. 2010, nr. 11, p. 150, fig. 1, 11, pl. 2, 11). Група Fii.

63. **Тіра** (античне місто) м. Білгород-Дністровський, Україна. Одеський археологічний музей НАНУ (інв. № 93305). Фрагмент, висота 4,7 см, ширина 3,8 см, кобальтово-синє скло. Публікується вперше. Група Fx.

64. **Тіра** (античне місто) м. Білгород-Дністровський, Україна. Одеський археологічний музей НАНУ (БТЕ—2001, сп. 55). Фрагмент, висота 2,2 см, ширина 1,9 см, кобальтово-синє скло. Публікується вперше. Група Fx.

Батизат Г.В., Росохацкий А.А. К изучению мировоззрения населения Тиря в античный период // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — Одеса, 2005. — С. 4—22.

Блаватская Т.В. Стеклянная чаша с греческой надписью из Лоо // Кlio. — 1964. — 42. — С. 329—336.

Галибин В.А. Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.

Герасимова В. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. н. е. // Археология. — 1970 — 4. — С. 22—33.

Дьяков В.Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ. — 1941. — 1 (14). — С. 81—97.

Зубар В.М. Про похід Плавтія Сильвана в Крим // Археологія. — 1988. — № 3. — С. 19—27.

Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. — К., 1985.

Клейман И.Б., Сон Н.А. Западнопонтийские и провинциально-римские культурно-экономические связи Тиря // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 47—59.

Колесниченко А.М., Островерхов А.С. Фігурний келих із Пантикапея та розповсюдження дутого у форму скла у Північному Надчорномор'ї в I — середині II ст. // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 13—26.

Кунина Н.З. Стеклянные стаканы с греческими надписями в собрании Эрмитажа // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 220—226.

Кунина Н.З. Сирийские выдутые в форме стеклянные сосуды из некрополя Пантикапея // ПАПИ. — 1973. — С. 101—151.

Кунина Н.З. Раннехристианская стеклянная чаша из Нимфея // СГЭ. — 1995. — LVI. — С. 46—48.

Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — СПб., 1997.

Носова Л.В. Тира середины I в. н. э.: политическая история по данным нумизматики // Stratum plus. — 2014. — 6. — С. 315—326.

Островерхов А.С. Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). — Препринт. — К., 1993.

Островерхов А.С. Парадигмы древнего стекла (Очерк дискурсивной семиотики) // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2006. — Т. 3. — С. 411—468.

Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993.

Сон Н.О. Скляні посудини з Тіри // Археологія. — 1988. — 63. — С. 47—54.

Сорокина Н.П. Стекло из раскопок Пантикапея 1945—1959 гг. // МИА. — 1962. — 103. — С. 210—236.

Сорокина Н.П. К вопросу об экономических связях государств Северного Причерноморья в I в. н. э. // МИА. — 1969. — С. 220—231.

Сорокина Н.П. Обломок стеклянного стакана с надписью I в. н. э. из Горгиппии // ВДИ. — 1998. — 4. — С. 37—41.

Сымонович Э.А. Стеклянный кубок с надписью из-под Одессы // ВДИ. — 1966. — 1. — С. 105—109.

- Сымонович Э.А. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА. — 1978. — 2. — С. 105—116.
- Уваров А.С. Христианская символика. — М., 1908. — Ч. 1.
- Щанова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.
- Berciu D. Buridava Dacică. — București, 1981.
- Berger L. Die römischen Gläser aus Vindonissa. Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa IV. — Basel, 1960.
- Bonomi S. Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Adria. — Adria, 1996.
- Borzić I. Čaša Aristeja Cipranina iz Burna // Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. — 2011. — 104. — S. 79 — 91.
- Bojan S.-P. Économie, industrie, commerce et la circulation des vases en verre dans le monde romain (esquisse historique) // Studia Antiqua et Arhaeologica. — 2010. — XVI. — P. 45—61.
- Buljević Z. Novità sul vetro soffiato a stampo dell Dalmazia con alcuni paralleli italici // Convegno Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana. Castello di Udine 4 aprile 2006. — Treviso, 2007. — P. 163—184.
- Buljević Z. Traces of glassmakers in the Roman province of Dalmatia // Archeologia. — 2009. — XIX. — P. 35—50.
- Calvi M.C. I vetri romani del Museo di Aquileia. — Aquileia, 1968.
- Calvi M.C. I vetri romani dell'agro Veronese // Il territorio veronese in età romana. — Verona, 1973. — P. 213—218.
- Căpitanu V., Ursachi V., Popescu M.-C. Glass Discovered in the Geto-Dacian Settlement of Răcătău, Bacău District (Second Century B.C. — First Century AD) // Studii de arheologie și istorie. — Cluj Napoca, 2010. — P. 87—105.
- Eterović A. KATAXAIP EYΦPAINOY // Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na ja-dranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija. Crikvenica, 23—24 listopada 2008. — Crikvenica 2011. — S. 321—331.
- Foy D., Fontaine S. Gobelets à décors de scènes de spectacles: réactualisation de la documentation trouvée en France // Actes des 23e Rencontres de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre: D'Ennion au Val Saint-Lambert (Bruxelles, octobre 2008), Scientia Artis (IRPA). — Bruxelles, 2010. — P. 102—136.
- Glass at the Fitzwilliam Museum, Exhibition Catalogue. — Cambridge, 1978.
- Glass from Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection. A Special Exhibition 1957. — New York, 1957.
- Gorzeleny D. Przewodnik po Galerii Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego w Krakowie. — Kraków, 2007.
- Grose D.F. The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire (from 1600 BC to AD 50). — New York, 1989.
- Harden D.B. Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscriptions // JRS. — 1935. — Vol. XXV. Part 2. — P. 163—186.
- Harden D.B. Two Tomb-groups of the First Century AD from Yahmour. Syria, and a Supplement to the List of Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscriptions // Syria. — 1944—1945. — T. 24. — P. 81—95.
- Hayes J. W. Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. — Toronto, 1975.
- HersHKovitz M. Aroer at the End the Second Temple Period // Eretz-Israel. — 1992. — 23. — P. 309—319.
- Hoffmann B. Römisches Glas in Baden-Württemberg // Archäologie und Geschichte. — Stuttgart, 2002. — Bd. 11.
- Israeli J. Sidonian Mould-Blown Glass Vessels in the Museum Haaretz // JGS. — 1964. — 6. — P. 34—41.
- Lightfoot C.S. Ennion and the History of Ancient Glass // Ennion: Master of Roman Glass. — New York, 2014. — P. 15—48.
- van Lith S.M.E. Some Mould Blown Flavian Glass from Nijmegen // Annales du 13e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 1996. — P. 129—138.
- Mandrizzato L. Ennion e Aquileia // Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana (Castello di Udine, 4 aprile 2006). — Treviso, 2007. — P. 185—195.
- Matheson S.B. Ancient Glass in the Yale University Art Gallery. — New Haven, 1980.
- McClellan M.C. Recent Finds from Greece of First-Century AD Mold-Blown Glass // JGS. — 1983. — № 25. — P. 71—78.
- Neuburg F. Antikes Glas. — Darmstadt, 1962.
- Oliver A. Jr. Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History. — Pittsburg, 1980.
- Popescu M.-C., Iosifaru M. Vase de sticlă descoperite la Buridava dacică // Buridava X. — Râmnicu Vâlcea. — 2012. — P. 74—85.
- Price J. Decorated Mould-Blown Glass Tablewares in the First Century AD // Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention. — London, 1991. — P. 56—75.
- Ravagnan G.L. Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano // Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto I. — Venezia, 1994.
- von Saldern A., Nolte B., La Baume P., Haevernick Th. E. Gläser der Antike: Sammlung Erwin Oppenländer. — Köln, 1974.
- von Saldern A. Antikes Glas. — München, 2004.
- Smith R.W. Glass from the Ancient World: The Ray Winfield Smith Collection. — Corning, 1957.
- Sorokina N.P. Das antike Glas der Nordschwarzmeerküste // Annales du 4e Congrès des «Journées Internationales du Verre». Ravenne-Venise, 13—20 mai 1967. — P. 67—79.

- Stern E.M.* Roman Mold-Blown Glass: The First through Sixth Centuries. — Toledo, 1995.
- Stern E.M.* Roman Glassblowing in the Cultural Context // *AJA*. — 1999. — **103/3**. — P. 441—484.
- Stern E.M.* Römisches, byzantinisches und frühmittelalterliches Glas — 10 v. Chr. — 700 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf. — Ostfildern-Ruit, 2001.
- Stiaffini D., Borghetti G.* I vetri romani del Museo Archeologico Nazionale di Cagliari. — Oristano, 1994.
- Taniichi T.* Roman and Post-Roman Glass Vessels Depicted in Asian Wall Paintings // *Orient*. — 1986. — Vol. 22. — P. 128—142.
- Teodor S., Chiriac C.* Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați). I // *Arheologia Moldovei* — 1994. — **XVII**. — P. 183—222.
- Weinberg G.D., McClellan M.C.* Glass Vessels in Ancient Greece. Their history illustrated from the collection of the National Archaeological Museum, Athens. — Athens, 1992.

Надійшла 01.09.2015

A.H. Колесниченко, О.К. Савельев

СТАКАНЫ С НАДПИСЬЮ ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ИЗ РАСКОПОК ТИРЫ И ПРОБЛЕМА ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье рассматриваются фрагменты стаканов из синего стекла с надписью ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ, происходящие из раскопок Тире. Такие находки в Северном Причерноморье являются редкостью, аналогии известны только в Пантикапее. Ранее большинство стаканов этого типа было известно на Кипре. В настоящее время количественное преобладание фиксируется в северных провинциях Рима. Производство таких стаканов исследователи относят к сиро-палестинскому региону и о. Кипр. Количественный подход к изучению находок и картографирование показали, что, возможно, существовало два центра их изготовления — о. Кипр и север Адриатики.

Распространение стаканов вдоль речных путей по Рейну и Дунаю, а также их находки в местах дислокации частей римской армии говорит, скорее всего, о комбинированном пути их проникновения в Тире — речном и/или вместе с римскими legionерами.

Вероятно, стаканы с надписью попали в город в промежутке времени с середины по третью четверть I в. Мы предполагаем, что рассматриваемые артефакты являются отражением функционирования нижнедунайского лимеса и непосредственного присутствия римских военных в Тире уже с середины I в.

A.M. Kolesnychenko, O.K. Savelyev

BEAKERS WITH INSCRIPTIONS ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ FROM TYRAS AND THE ISSUE OF THEIR ORIGIN

The paper treats fragments of blue-glass beakers with inscriptions ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ originating from the excavations at Tyras. They are quite rare finds in Northern Pontic area; analogies are known only in Panticapaeum. Our research revealed that major concentration of beakers should not be placed in Cyprus (like it was supposed before), but is situated in the northern provinces of Rome. Researchers suggested that beakers were produced in Syro-Palestinian region and on Cyprus. Having applied numerical approach and mapping, authors argue that there were two possible production centers — Cyprus and Northern Adriatic region.

The beakers were mostly distributed along major water-routes — Rhine and Danube in the Roman military camps. It suggests that they entered Tyras in the combined way: they were brought along the rivers and/or by Roman legionnaires.

Beakers with inscription got into the town during interval — from middle till third quarter Ist century AD. They reflect the functioning of the Roman limes on the Lower Danube and presence of Roman military troops in Tyras as early as middle of Ist century AD.

ЖИТЛА РОМЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА ВОДЯНЕ

Статтю присвячено аналізу жител роменського періоду існування городища Водяне (X — початок XI ст.) у Харківській обл.

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, слов'яни, сіверяни, роменська археологічна культура, житло.

Городище Водяне, що розташоване в уроч. Холодний Яр між селами Водяне та Червона Поляна Зміївського р-ну Харківської обл., — одна з яскравих археологічних пам'яток слов'ян переддержавного часу. Воно займає край плато та високий мис правого берега р. Уди, що є правою притокою Сіверського Дінця (рис. 1, 1), та має два періоди існування: рання залізна доба — середина V—IV ст. до н. е. (лісостепова культура скіфського часу) та раннє середньовіччя (роменська археологічна культура). В останній період, який датується тут X — початком XI ст. (Колода 2004, с. 170—171), заселеним був лише мис, північна частина пам'ятки — трохи більша за 0,5 га (рис. 1, 2). Історія відкриття та дослідження городища неодноразово висвітлювалась у науковій літературі (Напр.: Колода, Горбаненко 2004, с. 68—69; Колода, Колода 2005—2009, с. 249—251). Лише відзначимо, що найбільш масштабні розкопки були проведені у 2002—2003 рр. під керівництвом автора саме в роменській частині пам'ятки, під час яких і здобуто матеріали, покладені в основу цієї роботи (Колода 2002; Колода, Свистун 2003).

Нині вже опрацьована значна частина матеріалу: проаналізовано сільське господарство (Колода, Горбаненко 2004; 2012; Горбаненко, Колода 2013, с. 117—160), керамічне виробництво (Колода, Колода 2005—2009), захисні споруди (Гречко, Свистун 2004), палеокліматичні умови (Чендев, Колода 2013; Колода та ін. 2014). Питанню домобудування городища Водяне присвячено лише одну роботу тезового характеру (Колода 2012). У дисертаційному дослідженні, присвяченому будівельній справі сіверян, житлові споруди вказаної пам'ятки згадуються лише побіжно (Пуголов 2013, с. 74, 149—150). Усе це лише підкреслює важливість та актуальність обраної теми для нашої роботи.

Перед описом та аналізом жител відзначимо загальні положення і міркування. По-перше,

більшість котлованів були впущені в материковий пісок або м'який супісок; у разі наявності іншого ґрунту це буде зазначено окремо при описанні комплексу. По-друге, в заповненні всіх комплексів були практично лише артефакти роменської археологічної культури, що не дає сумніву в їх давньослов'янській інтерпретації. По-третє, не вважаючи за необхідне вступати в суперечки з приводу використання різних дефініцій стосовно опису категорій жител на кшталт «землянка-напівземлянка», визначаємось з тим, що до всіх відомих на сьогодні ранньосередньовічних жител цієї пам'ятки ми застосовуємо термін «заглиблене житло» як найбільш виважений, нейтральний та зрозумілий для археолога. По-четверте, не всі комплекси можна було дослідити сповна, інколи цьому заважало коріння вікових дубів. По-п'яте, для зручності порівняльного аналізу всі основні параметри та елементи інтер'єру відображені в табл. 1, дані про опалювальні пристрої зібрані в табл. 2.

Перше роменське житло було розкопано Б.А. Шрамком у 1951 р.; цей комплекс отримав позначку «Н» — порядковий буквенний номер заглиблення на поверхні пам'ятки (Шрамко 1951, с. 25—26). *Форма котловану* являла собою прямокутник з сильно округлими кутами, орієнтований довгою віссю за лінією північ — південь при горизонтальних розмірах 325 × 250 см, глибина від денної поверхні — приблизно 100 см¹. Долівка була глиняною, рівною. В її східній час-

¹ Тут, і далі по тексту та в табл. 1 глибина котловану дається не від нижньої точки сучасної западини, а від рівня денної поверхні по її краях, що, на нашу думку, є більш правильним. У випадку, коли комплекс розташований явно на схилі висота позначається як простий дріб: менше/більше значення). В ілюстраціях (кресленнях) ми використовували різні підходи: якщо западина розташовувалася на відносно рівній поверхні, то глибина долівки позначалася від загального рівня денної поверхні без урахування западини; якщо западина/будівля була на схилі, то нижній рівень долівки брався як умовний рівень «0» для всіх вимірювань та обчислень.

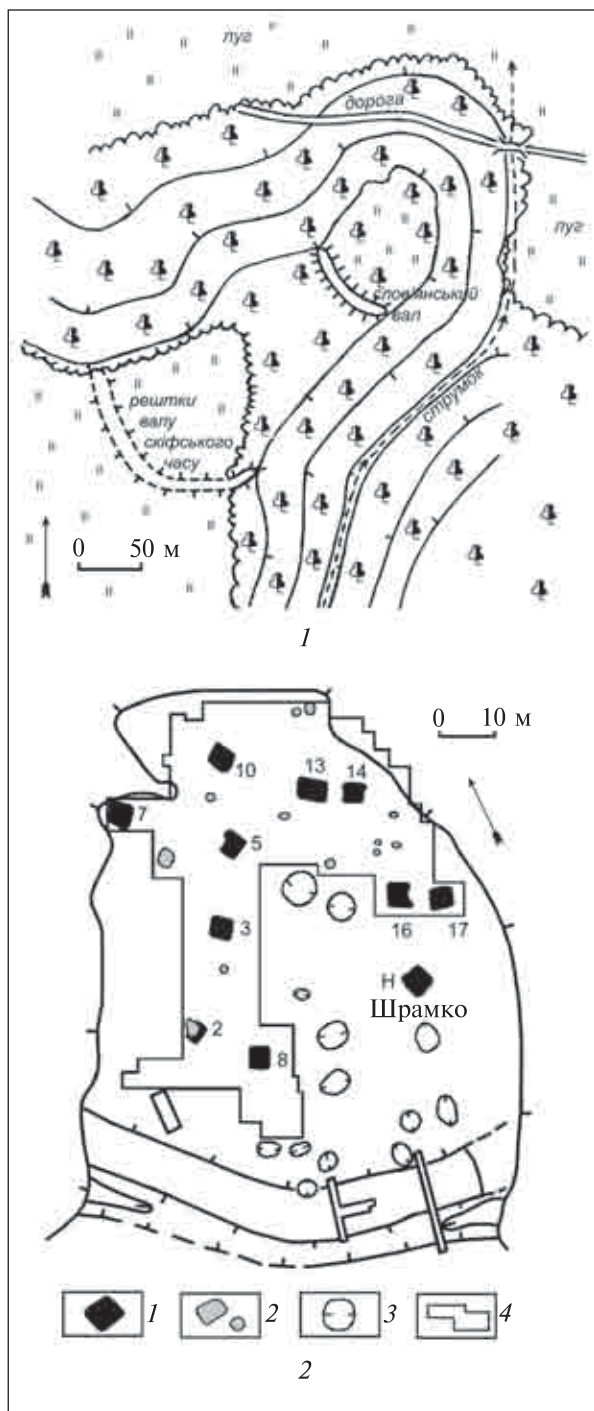

Рис. 1. План городища Водяне: 1 — загальний план (топосхема) городища; 2 — план слов'янської частини городища. Умовні позначки: 1 — житла; 2 — інші господарчі комплекси; 3 — западини на денній поверхні; 4 — розкопи та розрізи валу і рову

тині простежено неглибоку (до 10 см) ямку ступінчастого профілю у формі деформованого овалу з горизонтальними розмірами приблизно $25\text{--}30 \times 20\text{--}25 \text{ см}^2$. Саме тут, скоріш за все, і був

² Зазначимо, що в польовому звіті розміри цих ямок не вказуються взагалі, тому пропонуються їх ори-

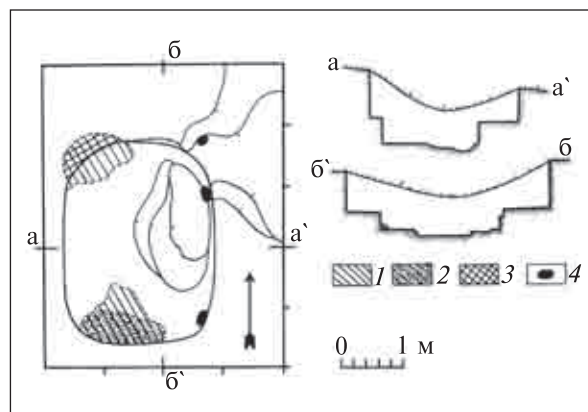

Рис. 2. План і профілі комплексу «Н» (за: Шрамко 1951). Умовні позначки: 1 — місця скупчення вугілля та попелу; 2 — завал глинобитної печі; 3 — ніша опалювального пристрою; 4 — стовпові ямки

розташований *вхід до приміщення*, що й зумовило «вибивання» ґрунту долівки. Ширина входу — 70 см. З цього боку до нього вів похилий спуск (рис. 2). Зі східного боку котловану виявлено три ямки від стовпових опор: дві з них простежено по краю котловану, одна — за його межами. Відзначимо, що дві ямки розташовувалися у північно-східному куті, доволі близько одна від одної (приблизно 70 см), по обидва боки від входу для зміцнення вхідної конструкції стін.

У комплексі «Н» простежено *рештки двох опалювальних пристроїв* — печі та вогнища. Рештки основного термічного пристрою — розвалені глинобитної печі — виявлено біля південної стіни (ближче до південного заходу) разом зі скупченням деревного вугілля та попелу. Форму печі встановити було неможливо, ясно лише те, що при створенні її склепіння використовувалася глиняна суміш зі значним вмістом потрошеного каміння (пісковик), а її черинь був дещо заглиблений відносно долівки. Площа решток печі становить $130 \times 50 \text{ см}$. У північно-західному куті (в глині) була видовбана невелика ніша, стінки якої були обпалені, а на її долівці містилося дрібне деревне вугілля та зола, що дає змогу інтерпретувати цей об'єкт як рештки вогнища-каміню з горизонтальними розмірами приблизно $105 \times 80 \text{ см}$.

Наявні дані дозволяють нам інтерпретувати приміщення як житло, котлован якого був значно меншим за реальний житловий простір помешкання, але наскільки (?) — зараз це встановити не можна. Враховуючи загальний нахил денної поверхні в цьому місті із заходу на схід, та той факт, що лінія стовпових опор

зонтальні дані виходячи з наявного авторського креслення, відомості щодо їх глибини — відсутні.

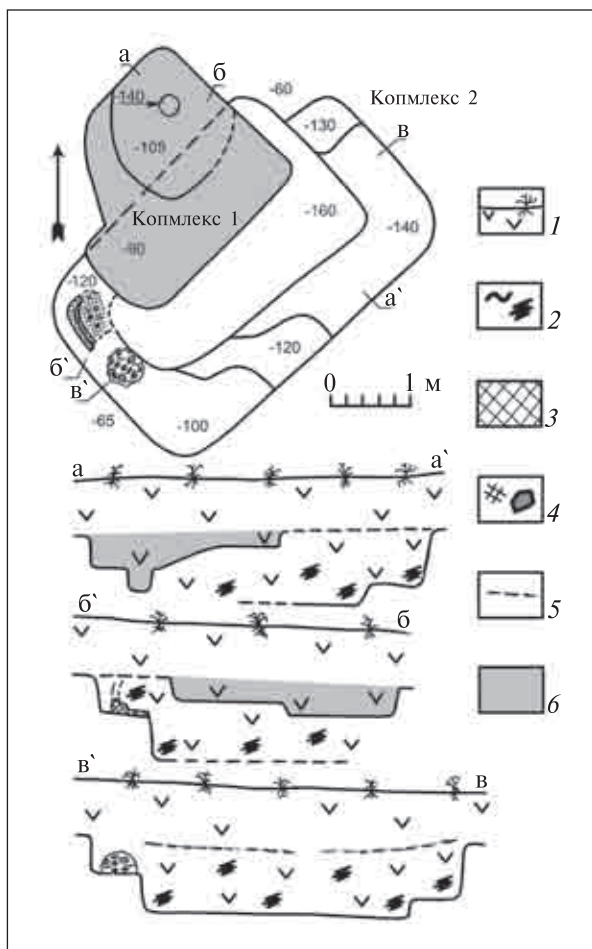

Рис. 3. План і профілі комплексу 1 (господарча споруда) та комплексу 2 (житло). Умовні позначки: 1 — денна поверхня, культурний шар; 2 — попіл і горіле дерево (деревне вугілля); 3 — перепечена материкова поверхня; 4 — шматки печини та рване каміння; 5 — прошарок дерев'яного тліну; 6 — господарча споруда

простежена лише по східних межах котловану, приміщення мало односкатний дах (зі сходу на захід), а західний край покрівлі міг спиратися на тогочасну денну поверхню або на додаткові не надто заглиблені стовпові опори за межами західної частини котловану. Спираючись на наявність стовпових опор, можна припустити, що частина конструкції стін спиралася на цей каркас. Тим не менш, не виключено, що інші стіни (особливо — західна) могли бути й зрубними. Основним термомеханічним пристроєм була піч, яка використовувалася для приготування їжі й обігріву приміщення в холодну пору року; вогнище-камін було додатковим опалювальним пристроєм.

Комплекс 2³, частково перекритий пізнішою господарчою спорудою (рис. 3), за фор-

³ Під час наших розкопок ми давали комплексам порядковий номер загальної наскрізної нумерації.

Таблиця 1. Середньовічні житла городища Водяне

№ Комплексу	Котлован		
	L × L (см)	—h (см)	S (м ²)
Н	335 × 250	≈100	8,4
2	470 × 305–200	160	11,4
3	410 × 390	165	16
5	360 × ?	100/125*	?
7	500 × 440	40/120*	22
8	400 × 400	155	16
10	430 × 385	150	16,5
13	560 × 390–420	150	23,5 (16,4**)
14	420 × 390	130	16,4
16	460 × 405	105	18,8
17	465 × 460	40/165*	21,4

Примітки. * — на схилі; ** — житловий простір.

мою котловану являв собою прямокутник зі значно закругленими кутами та горизонтальними розмірами 470 × 200–305 см (з розширенням на південний схід) та глибиною розташування плоского дна на 160 см від денної поверхні⁴. Довгою віссю будівля спрямована за лінією північний схід — південний захід, а кутами — за сторонами горизонту. По всьому периметру котловану простежувалися *полиці різної ширини*: біля північно-східної стіни вони були — 70 см, уздовж південно-східної — 100 см, а поблизу південно-західної — 60 см. У західному куті внаслідок сильного пошкодження чітких меж полиці простежити не вдалося. Рівень залягання цих полиць-останців був у діапазоні 100–140 см.

У західному куті, на материковій полиці виявлено рештки підковоподібної в плані *глинобитної печі*, яка челюстями була спрямована на південний схід. Її збережені рештки (70 × 30–35 см) розташовувалися вздовж південно-західної стіни. Черинь залягав на перепеченому останці на глибині 120 см. Його товщина неоднакова: від 2,0–3,0 см — по центру, до 10–12 см — по боках; потужність стінок у збережених нижніх частинах склепіння — 10 см. У

⁴ Це єдиний житловий комплекс пам'ятки, який не мав западини на сучасній поверхні. Причина в тому, що ще в давнину він був перекритий теж роменською господарчою спорудою, рештки якої, імовірно, і знівеливали поверхню в цьому місці.

Котлован					Конструкція стін			Форма покрівлі			Елементи інтер'єру						Кількість рівнів								
Орієнтація			Форма																						
кутами	стінами	?	квадрат	прямокутник	каркас	зруб	фахверк	двоскатна	односкатна	?	піч	вогнище	вхід	навіс (сіни)	поліція-останець	господарська яма	один	два							
+	+	+	+	+	+	?	?	+	+	+	1	1	+	+	+	+	+	+							
+	+		+	?	+	?					1	2	?				+		+	?	+	+	+	?	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+			+	+	+	+					1	1	+				+		+	+	+	+	+	+	+
+	+	+	+	+	1	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+										

Таблиця 2. Опалювальні пристрої середньовічних жител городища Водяне

№ Комплексу			Н	2	3	7	8	10	13	14	16	17
Кількість опалювальних пристроїв			2	1	2	1	1	1	1	2	1	1
Місце	Біля стіни в заглибленні (—см)*		+									
	В куті осн. приміщення	На рівні підлоги			+			+		+		
		На підвищенні (+см)*		+40	+85		+10					+55
	В кутовій ніші	На рівні підлоги	+			+			+			
		На підвищенні (+см)*									+	
Піч	Вирізана з материкового останцю							+	+	+		
	Створена в штучному останці											
	Глиняна склепінчаста		+	+	+	+					+	
	Піч-камін						+	+				
Вогнище	На материковому останці											+
	У заглибленні									+		
	Камін		+									

Примітки. * — висота/глибина відносно рівня підлоги; В — з використанням глиняних вальків; К — з використанням глиняних конусів.

тих місцях, де склепіння з'єднувалося із черепом, простежуються явні сліди загладжування пальцями. Заповнення печі являло собою суміш перепеченого глиняного кришва, деревного вугілля та попелу. За 30 см від решток печі, практично по центру південно-західної стіни (на тому ж глиняному останці) розміщувалося компактне скупчення шматків печини (завтовшки — 3,0—5,0 см) із додаванням дрібно-

го деревного вугілля, попелу й окремих шматків рваного каміння (пісковик). Це скупчення пов'язане, скоріш за все, з ремонтом опалювального пристрою, і, зважаючи на наявність у ньому каміння, воно було присутнім і в склепінні самої печі.

У заповненні котловану житла зверху та донизу простежувалися рештки обпалених колод завширшки 10—15 см. Пісок і чорнозем запов-

нення навколо них були явно перепеченими, часом спостерігався спечений моноліт темно-червоного або фіолетового кольору, що свідчить про значну температуру горіння. Рештки горілих колод розташовувалися паралельно стінкам котловану, що особливо добре простежено в його нижній частині. Підлога, яка місцями була перепечена до червоного кольору, була вкрита деревним вугіллям і шматками не до кінця перегорілих колод.

Наявні матеріали дають змогу реконструювати описану будівлю як значно заглиблене прямокутне в плані житло зі зрубною конструкцією стін і перекриттям з плах, що спиралися, скоріш за все, на самі стіни (стовпові ямки не виявлені, а рештки обрушеного перекриття з плах завтовшки 2,0—4,0 см були простежені практично по всьому заповненню котловану на рівні 75—80 см від підлоги — рис. 2, в). Наявність материкових полиць практично по всьому периметру котловану, які, з урахуванням загального нахилу денної поверхні поселення у північно-східному напрямку, розміщуються практично на одному горизонтальному рівні, дає змогу припустити наявність у даному приміщенні дерев'яного помосту, що й спирався на оці ж полиці. Не суперечить цьому і рівень розташування печі, що розміщувалася на материковому глиняному останці. За таким припущенням будівля могла мати хижу нижче рівня долівки для збереження запасів. Хоча не виключено, що це було житлове приміщення з одним рівнем, а материкові полиці були частиною інтер'єру: слугували своєрідними стаціонарними меблями для сидіння/лежання і входили в ширший життєвий простір приміщення. *Вхід у житло* розташовувався, вірогідно, з північного заходу та був зруйнований пізніше збудованою (після пожежі в житлі) господарчою будівлею, яка частково перекрила котлован житлового приміщення. Додаткові докази наявності входу саме у вказаному місці: поперше, з цього боку знаходиться схил денної поверхні, по-друге, челюсті печі були спрямовані на південний схід — від входу (щоб вітер не міг загасити полум'я).

Комплекс 3 виявлено за 15 м на північний схід від попереднього (рис. 1, 2; 4). Майже квадратний у плані котлован (410 × 390 см) своїми закругленими кутами був орієнтований за сторонами горизонту. Вздовж південно-західної стіни простежено *дві материкові полиці-останці* завширшки 20—25 см, що розташовувалися на висоті 25 та 60 см від рівня підлоги. Ще одна аналогічна полиця заввишки 50 см простяга-

лася вздовж південно-східної стіни. Переважно вона мала ширину 15—20 см, значно розширюючись поблизу південного кута, де розташовувався опалювальний пристрій. Ще одна трикутна в плані материкова полиця (на висоті 20 см від підлоги) розміщувалася у північному куті. Найімовірніше, там і був вхід до приміщення (якраз з боку схилу).

У південному куті, на висоті 85 см від підлоги виявлено рештки *глинобитної склепінчастої печі* на материковому останці. Тут зберігся глиняний черінь завтовшки 3,0—4,0 см, поверх якого містилися уламки глиняних вальків і конусів, шматки рушеного пічного склепіння та не перепечені уламки ліпного роменського посуду. Передпічний простір з північного боку був обмежений невеликим порогом. Тут вдалося зафіксувати незначний підбій і сходінку. Підбій і передпічний простір (до рівня верхнього краю поріжку) був заповнений сумішшю сирої материкової глини⁵ та шматками печини. У цій суміші траплялися цілі та пошматовані глиняні вальки (10 × 15 см), конуси (15 × 15 см) та уламки роменських горщиків. Профіль і заповнення передпічного простору дають можливість припустити наявність тут *ще однієї печі* — нижньої, «початкової». Вона розташовувалася на низькому материковому останці, від якого зберігся лише так зв. «поріжок». Форму її зараз встановити можна лише приблизно — глинобитна, склепінчаста — на основі решток печини та наявності вальків і конусів. Рештки зруйнованої печі були знівлені та засипані принесеною в'язкою зеленуватою материковою глиною, що і стало основою нової — «верхньої» печі, що збереглася донині краще.

Заповнення котловану житла являло собою суміш чорнозему та материкового піску із вкрапленням деревного вугілля, попелу та дрібних фракцій печини. В північному та західному кутах виявлено рештки горілих колод товщиною 15 см. І тут, як і в попередньому житлі, стіни подекуди мали сліди пропеченості, однак меншого ступеня. Завдяки центральній бровці, на рівні приблизно 80—90 см вдалося відстежити тонкий шар (2,0—4,0 см — плахи) обрушеного перекриття приміщення.

Наявні матеріали дають можливість припустити, що стіни цього заглибленого в пісковий/супісковий материк житла була зрубними. Відсутність стовпових ямок дозволяє вважати, що саме вони несли на собі стелю з плах. Між

⁵ Волога, зеленуватого кольору, дуже в'язка.

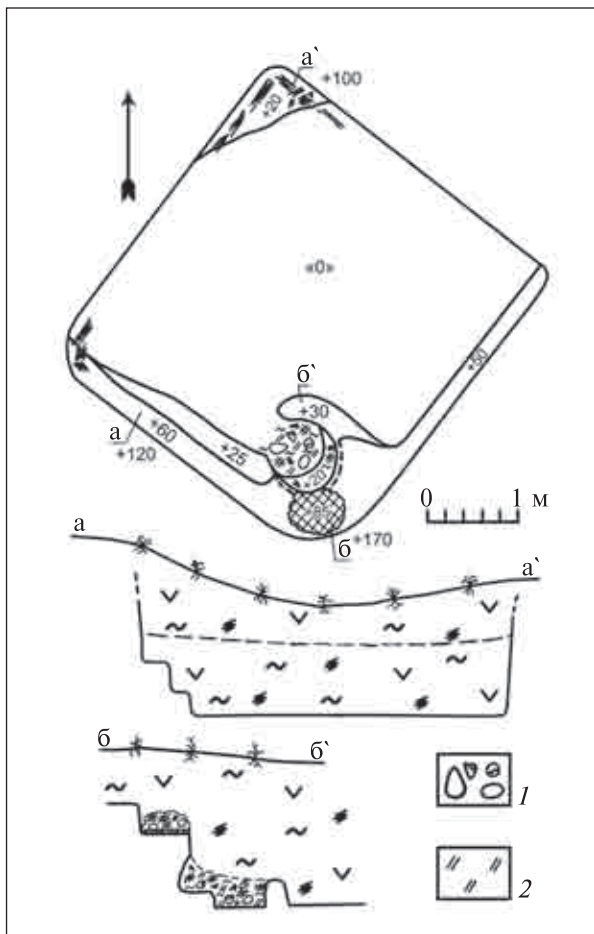

Рис. 4. План і профілі комплексу 3. Умовні позначки: 1 — глиняні конуси та вальки; 2 — сира глина зеленуватого кольору

стінами житла, створеними з нетовстих колод, і котлованом простежено глиняну засипку, яка й несла на собі часткові сліди горіння стін. Виходячи з наявності в житлі двох печей, воно використовувалося тривалий (?) час.

Комплекс 5, виявлений за приблизно 10 м на північний схід від попереднього (рис. 1, 2), був досліджений лише частково у зв'язку з тим, що в його котловані росло два могутніх дуби з розвиненим корінням (рис. 5). Вдалося прослідити лише два кути — північний і західний. Глибина залягання горизонтальної долівки (з урахуванням схилу) — 100–125 см. Північно-західна стіна мала невеликий уступ поблизу північного кута (з боку схилу), де, ймовірно, і розташовувався вхід до приміщення⁶. Довжина довгої осі (північний схід — південний захід) — 360 см.

⁶ Обставинами, що спонукали нас віднести цей комплекс до категорії жител (без виявлення опалювального пристрою) базувались на тому, що його западина на денній поверхні була однією з найглибших і найрозлогіших, до того ж розміри досліджуваної частини не суперечили цьому.

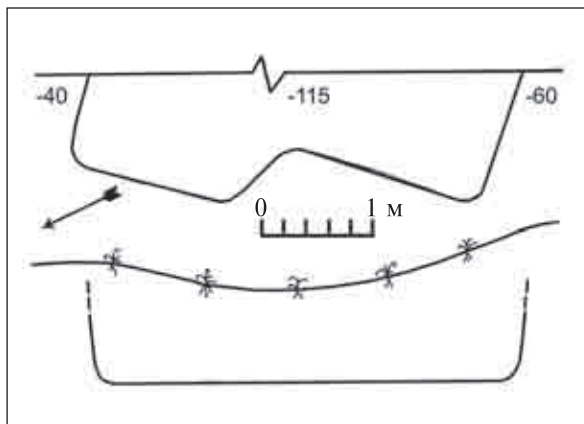

Рис. 5. План і профіль комплексу 5

Заповнення котловану: суміш чорнозему з материковим піском і кілька уламків роменського ліпного посуду, а по краях — щільна сира материкова глина. Останній факт, розмір западини, горизонтальні розміри та майже вертикальні стінки котловану дають змогу припустити, що перед нами рештки котловану зрубного роменського житла.

Комплекс 7, виявлений за приблизно 15 м на північний захід від попереднього, розташовувався на самому північно-західному краю мису (рис. 1, 2) і був досліджений повністю (рис. 6). Це була будівля з чотирикутним, дещо асиметричним котлованом, який своїми округлими кутами був зорієнтований практично за напрямками горизонту. Майже квадратне приміщення (500 × 440 см) мало *вхід* завширшки 140 см з північного кута (схил). Підлога була покатою з перепадом висоти з південного сходу на північний захід на 20 см. У ній, поблизу північно-західної стіни, виявлено заглиблення (*внутрішня господарча яма*), що в плані наближалася до еліптичної форми з горизонтальними розмірами 220 × 140 см, яка звужувалася до низу (165 × 80 см на глибині 25 см). У західному куті було простежено *нішу* завширшки 130 см. У котловані простежено *кілька материкових полиць*: уздовж північно-східної стіни їх виявлено три — на рівні 25, 30 та 40 см над рівнем підлоги за ширини 25–30 см; вздовж південно-східної стіни (від східного кута і до печі на рівні 50 см від підлоги) була одна косокутна — завширшки до 65 см; уздовж південно-західної стіни (між двома нішами) на рівні 25 см була ще одна завширшки 35 см.

Вовальній *ніші південного кута* (140 × 130 см) досліджено рештки печі, що була створена на штучно принесеному ґрунті. Східна стінка ніші була вертикальною, південна — дещо скошена

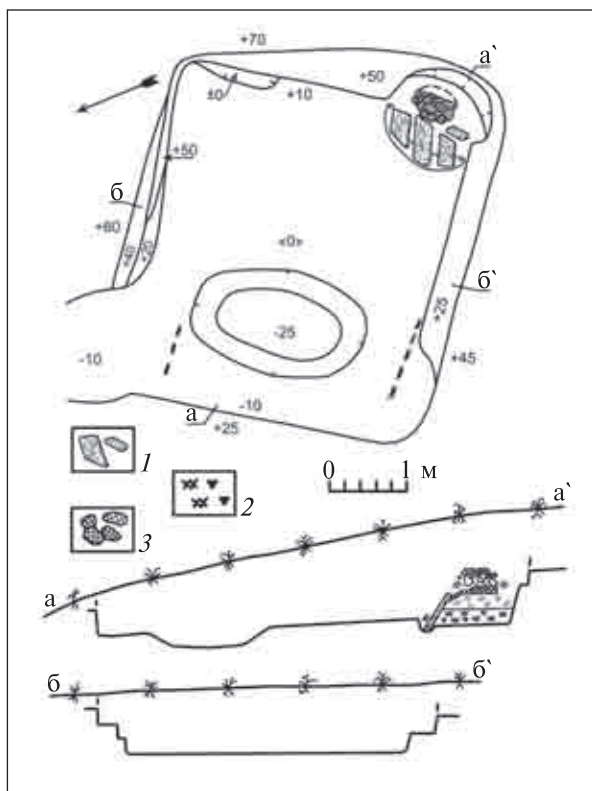

Рис. 6. План і профілі комплексу 7. Умовні позначки: 1 — рештки дерев'яних плах; 2 — перемішаний (рушений) материковий ґрунт та керамічні фрагменти; 3 — шматки перепеченого череню

від стіни котловану, а з північного боку нішу обмежувала напівкругла канавка (з максимальними розмірами $120 \times 20 \times 20$ см), що створювала певну перемичку між стінами цього кута (рис. 6). Саме в цю канавку були вертикально впущені плахи завдовжки 55, 55 та 37 см за ширини — 17–18, 21 та 19 см (відповідно) та товщини по 5,0 см, які збереглися лише завдяки тому, що були обвуглені. Ці плахи були дещо завалені у південному напрямку. Проміжок між плахами дорівнював 10–15 см. Над верхнім торцем західної (меншої) плахи знайдено рештки дерев'яного обвугленого бруска 10×10 см за довжини — 22 см. На нашу думку, ці плахи (з півночі) та південна стінка ніші створювали той простір, де і була збудована глинобитна піч на штучному вимощуванні. Нижній шар вимощування (приблизно 20 см) був створений з материкової принесеної глини (від материкового моноліту підлоги цей шар відрізнявся наявністю кальцинованих і керамічних включень). Вище йшов ще один штучний горизонт (приблизно 20 см) сирі в'язкої глини жовто-зеленого кольору, в якому подекуди траплялися крихти дрібної печини червоного кольору. Поверх цього шару й була збудована

піч, від якої зберігся черень зі слідами ремонту: в його перетині (приблизно 10 см) простежувалися попільні прошарки та глиняні (різного ступеню пропікання). Вище череня містився шар (20 см), що являв собою суміш перепеченого ґрунту, уламків стін і верху склепіння, один цілий і кілька фрагментованих глиняних конусів та уламки ліпного роменського посуду. Реальні розміри печі визначити важко, вірогідно, в плані вона була овальною 60×45 см.

У чорноземному заповненні котловану містилися фракції деревного вугілля та мала кількість уламків роменського посуду. Практично на підлозі вздовж північно-східної і південно-західної стін простежено рештки перегорілих колод завширшки 10 см.

Отримані дані дозволяють реконструювати цей комплекс як житло зі зрубною конструкцією стін, глинобитною піччю на штучно створеному останці в ніші південного кута та внутрішньою господарчою ямою.

Комплекс 8, виявлений за приблизно 10 м на південний схід від комплексу 2 (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 7). Це була будівля з квадратним котлованом 400×400 см, що своїми кутами (південний і західний мали плавне заокруглення) був орієнтований за лініями горизонту з невеликим зміщенням. Стінки котловану були строго вертикальними, горизонтальна підлога виявлена на глибині 155 см. На підлозі простежено шість стовпових ямок: чотири круглі в плані та дві — овальні. Перші виявлено поблизу південного кута біля південно-східної стіни (їх ширина 15–33 см, глибина 165–170 см). Одна з овальних ямок знайдена одразу біля північно-східної стіни, ближче до східного кута (35×20 см, глибина 170 см), друга — одразу біля південно-західної стінки — 45×40 см, глибина 165 см.

Поблизу східного кута, в ніші південної частини північно-західного борту, досліджено рештки опалювального пристрою — *печі-каміну*. Ніша мала довжину 100 см і глибину 30 см, максимальна висота асиметричного арочного верху (склепіння) дорівнювала 45 см. Глиняний черень був піднятий над рівнем підлоги на 10 см. У ньому простежувалося щонайменше два попільні шари (товщина 10 см), що може свідчити про ремонт печі. Простежені горизонтальні розміри череня становили неправильний овал 100×50 см. Склепіння каміну на 5,0–7,0 см було вимазано шаром жовто-зеленої глини, яка практично не була запеченою від температури. Вздовж внутрішньої стіни печі (в ніші) і частково по череню виявлено 14 цілих глиняних

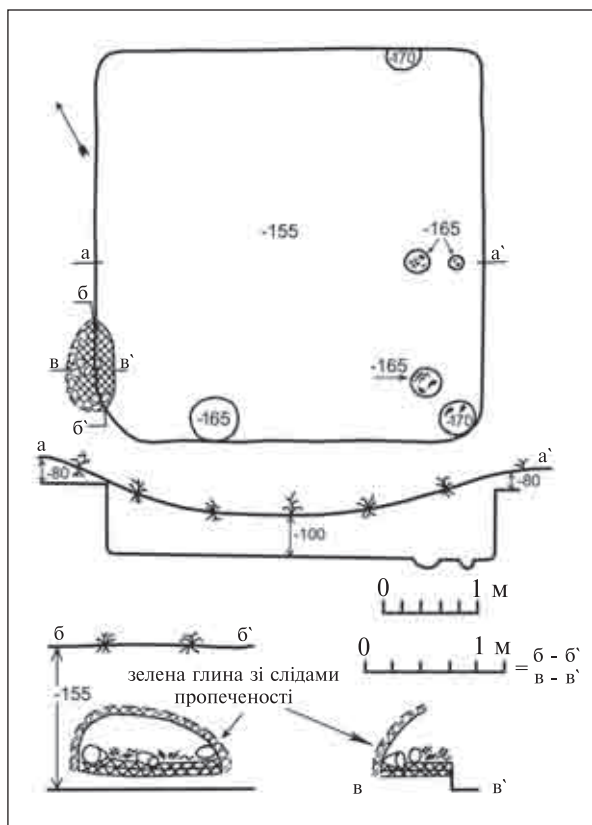

Рис. 7. План і профілі комплексу 8

конусів і вальків (висота конусів становить 12—15 см, довжина вальків приблизно 10 см, максимальний діаметр конусів 15 см, вальків — 10 см). Нижня частина заповнення ніші-каміну містила значну кількість попелу, фракцій деревного вугілля та шматків печини (від зовнішньої частини склепіння печі, що розташовувалася за межами ніші).

У чорноземному заповненні житла виявлено крихти печини та вугілля, в останніх двох штиках до них додалися і уламки ліпного роменського посуду.

Виходячи з наявних матеріалів, ми можемо реконструювати цей комплекс як квадратне в плані, заглиблене житло з каркасною конструкцією стін, яка, можливо, доповнювалася елементами зрубу чи фахверку. Зважаючи на те, що переважна кількість стовпових ямок розташована практично на одній лінії поблизу південно-східної стіни, покрівля була, скоріш за все, односкатною.

Комплекс 10, виявлений за приблизно 10 м на північний схід від комплексу 5 на північному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений практично повністю (рис. 8). Це була будівля, котлован якої в плані являв собою майже квадрат (дещо асиметричний) з горизонталь-

ними розмірами 430×385 см та закругленими орієнтованими за сторонами горизонту кутами. Підлога дещо поката із заходу на схід, де, скоріш за все, і був вхід до помешкання, виявлена на рівні 150 см. Уздовж стін (крім південно-західної) на 20 см вище від підлоги простежено материкову *полицю-останець*, ширина якої поблизу північно-східного борту становить 40 см, біля інших — 20 см. Уздовж стін і посередині котловану виявлено *стовпові* круглі в плані *ямки* (одна — посередині південно-східної стіни овальна) завглибшки 160—170 см і з горизонтальними розмірами приблизно 20—35 см.

Західний кут приміщення займала підковоподібна в плані *склепінчаста піч*, що була вирізана в материковому останці, а у верхній частині і біля челюстів ще й укріплена глиняними конусами та вальками. Довжина останніх — 10—12 см, товщина 5,0—7,0 см. Розміри печі в плані становили 120×120 см внизу та $105 \times$

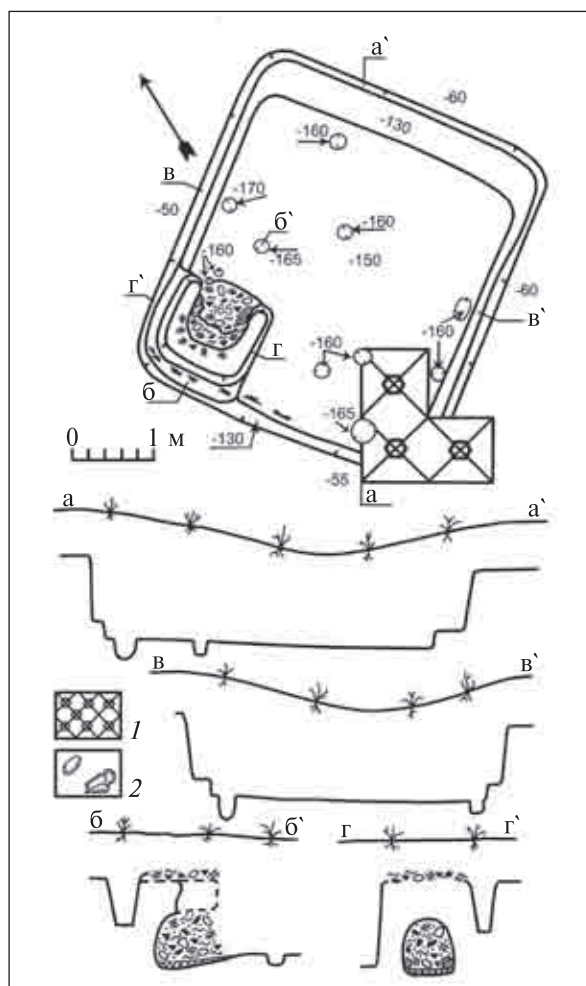

Рис. 8. План і профілі комплексу 10. Умовні позначки: 1 — нерозкопані ділянки з деревами; 2 — шматки перепеченого склепіння

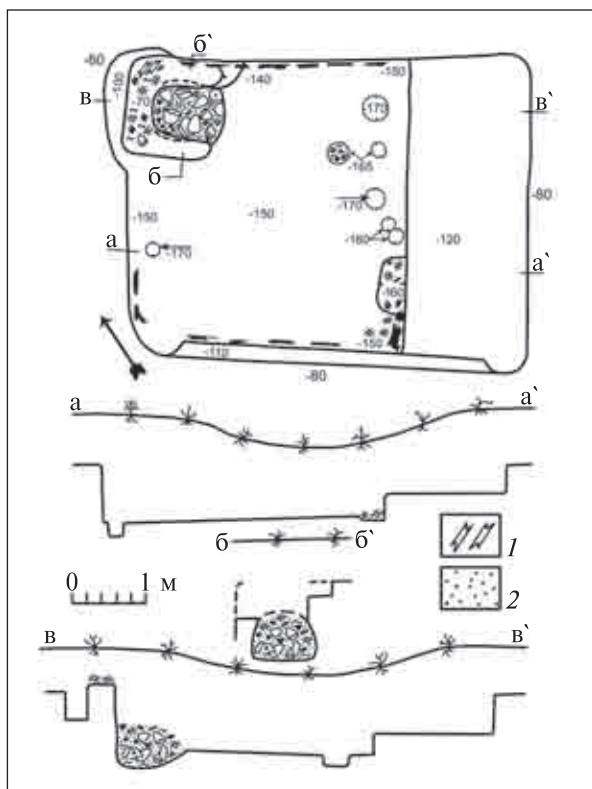

Рис. 9. План і профілі комплексу 13. Умовні позначки: 1 — кістки тварин; 2 — материковий не пропечений пісок

100 см зверху, а висота становила приблизно 100 см від рівня підлоги. Вона мала закруглені кути, а челюстями була орієнтована на північний схід. Ширина челюстів — 70 см, висота — 60 см. Вони були укріплені брилами пісковика, які мали сліди значного термічного впливу внаслідок роботи печі та легко кришилися при торканні. Поблизу печі (практично впритул до північного краю челюстів) виявлено дві *невеличкі стовпові ямки* завширшки 8,0—10 см і завглибшки 160 см. На час дослідження передня частина печі обвалилася в топку. Задня частина топки була заглиблена відносно рівня підлоги до глибини 165 см. Її глиняний черинь, завтовшки 3,0—5,0 см, був сильно пропеченим. Поверх зруйнованої печі виявлено шматки печини, уламки роменського посуду, глиняні вальки в різному стані збереженості, попіл, деревне вугілля. Все це містилося й у внутрішньому заповненні печі серед суміші чорнозему та перепеченого піску від її обваленої верхньої частини. Між піччю та кутом котловану був вільний простір (на 40 см вище за підлогу). Тут, як і вздовж усієї південно-західної стіни, на глибині 110—130 см траплялися шматки горілих колод завширшки 10—12 см.

У чорноземному заповненні котловану житла, особливо в нижніх 20 см, знайдено фраг-

менти посуду, шматки та крихти печини (поблизу печі), фракції вугілля, попіл. По боках котловану (над материковими полицями) виявлено чимало принесеної сирі глини бурого кольору від засипки між дерев'яними стінами та самим котлованом.

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що це було квадратне в плані заглиблене житло з каркасною конструкцією стін та наступною засипкою сирію глиною простору між ними та бортом котловану. Це створювало не тільки додаткову термо-, а й гідроізоляцію приміщення. Перекриття приміщення було, скоріш за все, двоскатним. Приміщення опалювалося потужною піччю, челюсті якої були укріплені камінням (що водночас були й тепло накопичувачами). Піч мала додатковий пристрій з опорою на два невеликі стовпчики біля челюстів — можливо, заслінку.

Комплекс 13, виявлений за приблизно 12 м на схід від комплексу 5 на північно-східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 9). Це була будівля, котлован якої у плані являв собою прямокутник (560 × 390—420 см) довгою віссю за лінією південний схід — північний захід і закругленими кутами орієнтований за сторонами горизонту. Зі сходу на рівні 120 см у котловані простежено ширину (170 см) материкову сходинку-останець, що може бути інтерпретовано як нежитловий простір приміщення (*навіс-піддашок? сіней?*). Саме житло було практично квадратним 420 × 390 см, завглибшки 150 см. Плоска підлога була дещо похилою у південно-західному напрямку. На ній виявлено сім *стовпових ямок*, шість з яких розташовувалися поблизу північно-східної стіни (ближче до сіней), одна — поблизу північно-західної стіни, практично посередині (ширина 20—35 см, глибина 160—170 см). Ближче до південного кута житлового приміщення виявлено невелике подібне до трапеції в плані *заглиблення* (70 × 30—40 см, глибина 160 см), яке, скоріш за все, фіксує *місце входу* до нього. Слід відзначити і єдину *материкову полицю*, що тягнулася практично вздовж усього південно-західного борту котловану, залишаючи у східному та південному кутах ніші-кулуари, в яких, імовірно, розташовувалися додаткові стовпові опори каркасної конструкції стін.

У північному куті фіксуються рештки підковоподібної у плані *склепінчастої печі*, яка дещо «засунута» в невеличку нішу північно-західної стіни котловану. Її нижня частина вирізана в материковому останці, а верхня ство-

рена за допомогою глиняних конусів, розміри яких: від 15×15 до 15×22 см). Розміри печі в плані 130×120 см, її початкова висота була приблизно 80 см від рівня долівки. Топка печі мала увігнутий вигляд і була заглиблена відносно підлоги в материк на 15 см, що збільшувало загальну висоту термомеханічного пристрою загалом до 95–100 см. На відміну від попереднього житла, черинь цієї печі не мав слідів обмазування глиною. Ширина челюстів — 70 см, висота — приблизно 60–65 см. По збереженому верху печі виявлено: шматки склепіння, фракції деревного вугілля, попіл, глиняний конус та кілька кісток тварин. Шматки обрушеного перепеченого склепіння та 14 глиняних конусів знайдено в заповненні простору печі, що являло собою суміш перепеченого піску, попелу, деревного вугілля, решток посуду, пічного кришива та каміння.

Уздовж стін житлової частини котловану на глибині 120–140 см простежувалися рештки горілих колод завширшки 10 см (у південному куті — до 20 см). У цьому ж куті виявлено й рештки пожежі: з глибини 120 см до глибини 150 см глина материкових стінок, а також пісько-глиняне заповнення було перепеченим до червоного кольору. Сам котлован був заповнений пісько-чорноземною сумішшю, в нижній частині якої виявлено понад 50 уламків роменських ліпних посудин.

Наявні дані свідчать про те, що це заглиблене житло складалося з квадратного житлового приміщення та неопалюваного господарчого простору/приміщення. Конструкція стін була комбінованою (каркасно-стовпова та зрубна), покрівля, скоріш за все, односкатна. Для обігріву приміщення використовувалася піч з останця.

Комплекс 14, виявлений за приблизно 2,5 м на схід від попереднього комплексу на північно-східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 10). Це була квадратна в плані будівля (420×390 см), відносно неглибокий котлован якої (125–130 см) своїми кутами був орієнтований за напрямками горизонту. У східному куті простежено невелику нішу завширшки 95 см, яка, на нашу думку, фіксує місце входу в приміщення. В північному куті — рештки склепінчастої, підковоподібної у плані печі, нижня частина якої вирізана в кубоподібному материковому останці, а верхня — створена з глини за допомогою глиняних конусів і вальків. Горизонтальні розміри печі 140×130 см, висота від рівня підлоги — 65 см, челюсті спрямовані на південний схід (до вхо-

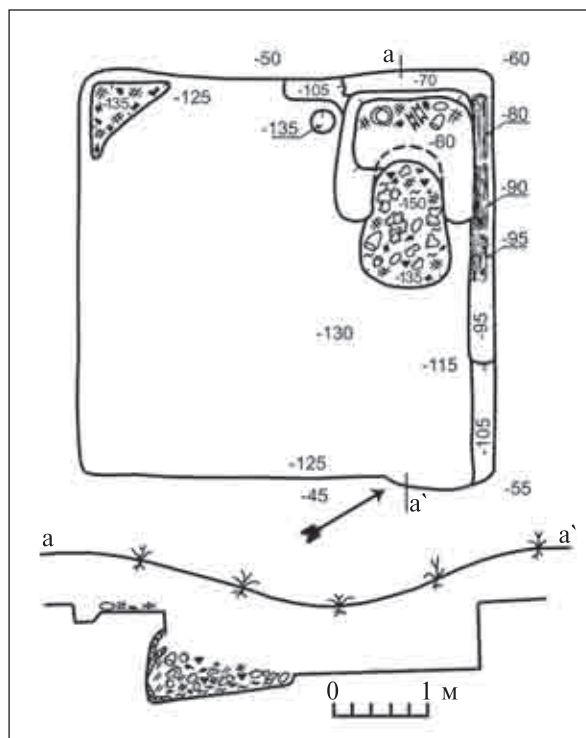

Рис. 10. План і профілі комплексу 14

ду). Їх ширина становить 70 см. У зв'язку з тим, що під час досліджень вдалося виявити сліди ремонту у вигляді решток двох склепінь завтовшки до 5,0 см, то є підстави стверджувати, що його початкова висота дорівнювала 60 см, а після ремонту — 45 см⁷. Верхня частина печі обвалилася донизу в топку, черинь якої було заглиблено відносно підлоги житла на 10–25 см. Дно топкової камери являло собою суцільну попілну пляму та лише в місці з'єднання топкового склепіння з його долівкою простежено рештки глиняного череню завтовшки 3,0–5,0 см (очевидно, від початкового стану печі). Ще одна особливість: на відміну від більшості печей цієї пам'ятки, черинь цієї входив далеко (на 60 см) за межі самої печі, створюючи своєрідний передпічний приямок. Таким чином, черинь разом з ним мав довжину 135 см за максимальної ширини 95 см. Поверх печі було знайдено шматки печини з відбитками прута, вальки та їхні уламки, кістки тварин, керамі-

⁷ Відзначаємо, що між двома шарами склепіння простежується промазування зеленою глиною, що практично не мала слідів пропикання. Варто вказати, що під час консультації з колишнім завідувачем термомеханічної лабораторії Харківського НДІ вогнетривів А.В. Кушенком ми, надавши йому зразок такої глини, отримали відповідь, що ця глина відзначається підвищеним вмістом алюмосилікатів, що підвищує її вогнетривкість і вологовідштовхування у порівнянні з більшістю природних глин нашого регіону.

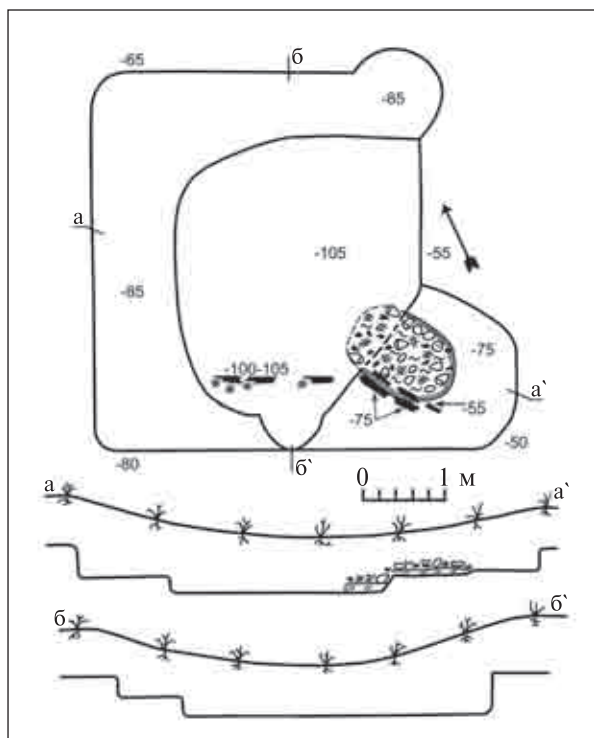

Рис. 11. План і профілі комплексу 16

ку. В нижній частині печі та приямку виявлено глиняні вальки та конуси різного ступеню збереженості, шматки та кришиво від склепіння, шматки сирієї жовто-зеленої глини, деревне вугілля, попіл, незначна кількість уламків посуду потрошеного каміння та уламки трьох кварцитових жорен. Простір за піччю мав ширину 20 см і глибину 70 см. Поряд з ним виявлено на глибині 105 см коротку (60 см) *приступочку-полицю* аналогічної ширини. Поблизу останньої, поряд з піччю, простежено *стовпову ямку* (ширина 20 см, глибина 135 см).

У західному куті житла знайдено ямку трикутної в плані форми (100 × 80—70 см за глибини 135 см, як і стовпова ямка біля печі, вона була заглиблена на 10 см нижче від рівня підлоги. Її заповнення пічними крихтами та вугіллям дають змогу інтерпретувати її як *додаткове вогнище*.

Різні за висотою і довжиною *полиці-останці* (на глибині 100, 95, 90 та 85 см) виявлено вздовж північно-східної стіни, їхня ширина 20—25 см. Саме тут у заповненні котловану виявили, починаючи з глибини 50 см, шматки горілого дерева, а моноліти горілих колод (завширшки 15 см) знайдено поблизу печі на глибині 80, 90 та 95 см. Аналогічні окремі шматки дерева зафіксовано й поблизу південно-східної стіни в заповненні котловану на глибині 80—100 см. Окрім того, в чорноземно-супіському запо-

вненні виявлено поодинокі уламки роменського посуду. Відзначимо, що вздовж країв котловану простежено заповнення сирією материковою глиною жовтогарячого кольору.

Наявні дані свідчать, що цей комплекс являв собою рештки житла зі стінами зрубної конструкції. Простір між стінами та бортами котловану був заповнений сирією глиною. Конфігурація даху — не відома. Приміщення мало два опалювальні пристрої.

Комплекс 16, виявлений за приблизно 16—17 м на південь від комплексу 14 на східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 11). Це була квадратна в плані будівля (460 × 405 см), неглибокий котлован якої (105 см) своїми кутами був орієнтований за напрямками горизонту. По всьому периметру (окрім південного кута) на глибині 85 см простежується материковий останець-лежанка. Посередині південно-західної стіни (на рівні підлоги) та у східному куті (на рівні останця) виявлено *ніші*, в яких, на нашу думку, розмішувалися незаглиблені стовпові опори.

У південному куті в широкій округлій ніші (приблизно 2,0 × 2,0 м), низ якої розміщувався на глибині 75 см знайдено рештки *печі* (*вогнища*?). З південно-західного краю опалювальний пристрій обмежувався рештками дерев'яних горілих колод завширшки 10—15 см і завдовжки 20—25 см. Колоди зовнішнього ряду мали більший діаметр, вони лежали на материковій полиці — ніші, а ті, що виявлені ближче до печі, були тоншими та розмішувалися на 20 см вище за попередні (скоріш за все, тут спостерігаються наслідки руйнування стіни будинку, де нижні колоди були більші за верхні, які відкотилися подалі від свого початкового розміщення. Сама піч-вогнище мала овальну в плані форму (100 × 85 см), з боку житлового простору був простежений *уступ*. Дно опалювального пристрою вимазане на 5,0—7,0 см жовто-зеленою вогнетривкою (непропеченою — !?) глиною. Материковий простір навколо опалювального пристрою мав сліди впливу високої температури (пропечений на 5,0—7,0 см). Поверх долівки печі-вогнища виявлено 12 цілих глиняних конусів розмірами — 10—12 × 12—15 см та 3 цілих глиняних вальки — 10—12 × 5,0—6,0 см, а також значну кількість їх уламків, кілька шматків роменських горщиків, попіл, вугілля, перепалені глиняні крихти (склепіння?) та один уламок пісковика. На підлозі житла перед піччю-вогнищем розмішувалася *напівкругла в плані площадка* (90 × 45 см), створена із зелено-жовтої сирієї глини завтовшки до 10 см. Суміш,

що розташовувалася поверх неї на 10–15 см, була аналогічною тій, що вивчена поверх долівки самої печі.

На рівні долівки, вздовж південно-західної стіни між полицями-останцями виявлено рештки горілих колод завширшки 10–15 см, уздовж яких простежено шар пропеченого супіскового ґрунту. Стовпових ямок не виявлено. Котлован заповнений супіськово-чорноземним ґрунтом із включенням золи, деревного вугілля, пічного та керамічного дрібного кришива.

Таким чином, наявні матеріали свідчать, що цей комплекс був мало заглибленим, квадратним у плані житлом з, очевидно, зрубними стінами, яке обігрівалося, скоріш за все, піччю. До цієї думки нас схиляє підковоподібна в плані форма решток опалювального пристрою з пропеченими краями та наявність вальків і конусів як частини конструкції склепіння (?).

Комплекс 17, виявлений за 5 м на схід від попереднього, на самому східному краю мису (рис. 1, 2), був досліджений повністю (рис. 12). Це була квадратна, дещо асиметрична в плані будівля (465 × 460 см) з нерівномірним за глибиною котлованом (на самому схилі), яка своїми стінами (з невеликим зміщенням) була орієнтована у напрямку горизонту. *Вхід* до неї був, найімовірніше, зі сходу, ближче до північно-східного кута, де й був зафіксований найнижчий рівень підлоги, який в наступних вимірах взятий за точку «0». Найнижча частина підлоги (практично прямокутної форми) мала розміри 275 × 205 см, долівка основної частини приміщення — на 25 см вище. Вздовж південної стіни та південних частин східної і західної стін на підвищенні 45–50 см простежується материкова полиця-останець завширшки від 20 см (на сході) до 90 см (на заході).

У північно-західному куті (навпроти входу) на материковому останці досліджено *відкрите вогнище* (110 × 100 см у плані), що було створене з використанням оброблених кам'яних (кварцитових) плит і глиняної обмазки долівки. Західна частина вогнища збереглася монолітною, а східна мала сліди руйнації. Ця поверхня (окрім кам'яних плит на нижчому рівні) являла собою крихку суміш печини від долівки, материкового піску, попелу, вугілля, решток горілої колоди (довжина 20–25 см, ширина 10 см), в якій знайдено уламки глиняних вальків і конусів. Між вогнищем і стінами був простір у 15–20 см. На схід від вогнища на останці простежено яму з горизонтальними розмірами 90 × 45 см. Її глибина — 60 см від

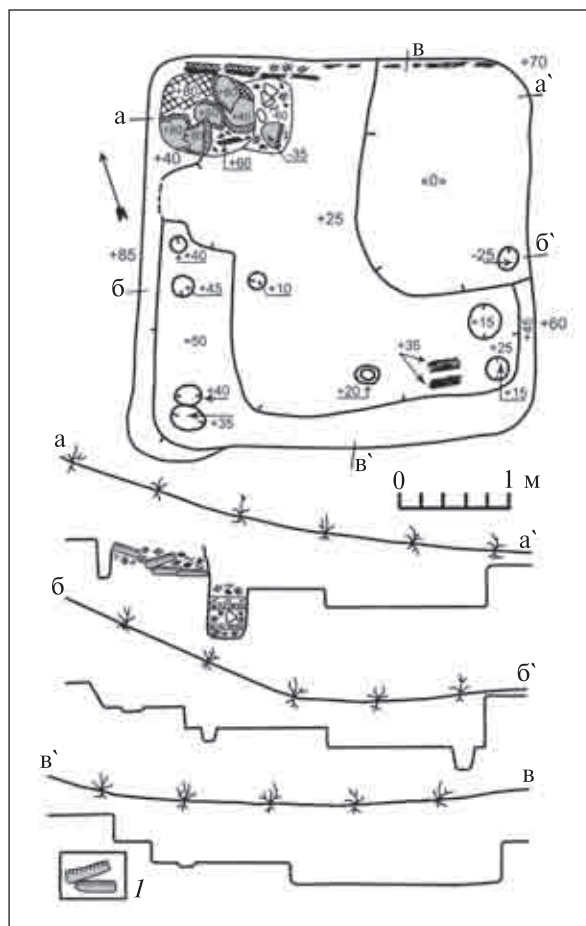

Рис. 12. План і профілі комплексу 17. Умовні позначки: 1 — кам'яні плити (брили)

рівня підлоги. Нижні 10 см її заповнення являли собою суміш перепеченої глини та вугілля. Наступні 5,0 см вверх — це шар деревного вугілля та попелу. Поверх знаходився шар (приблизно 15 см) з чорнозему, печини, деревного вугілля, каміння і пара глиняних конусів 12–15 × 10–12 см. Ще вище йшов шар попелу та вугілля (5,0 см). Поверх нього було нанесено 10 см жовто-зеленої вогнетривкої глини. Верхній шар заповнення являв собою суміш попелу, деревного вугілля та пічного кришива. Не зважаючи на наявність цієї ями та решток вальків і конусів, на підставі горизонтальних кам'яних плит, які було знайдено *in situ*, ми схиляємося до думки, що опалювальний пристрій був відкритим вогнищем, а плити використовувалися для вирівнювання поверхні та як накопичувачі тепла. Багатошаровість заповнення ями перед ним свідчить про кілька етапів його використання і можливий ремонт.

У південній частині комплексу виявлено дев'ять *стовпових ямок*, більшість з яких розташовувалася вздовж східної і західної стін. Круглі або овальні в плані, вони мали горизонталь-

ні розміри від 20 до 40 см за глибини 5,0—25 см від свого верхнього краю.

На висоті 35 см поблизу південно-східного кута виявлено рештки двох горілих колод завдовжки 35—40 см, завширшки 15—18 см. Окрім того, вздовж північної стіни також простежено рештки дерев'яних конструкцій. У східній частині вони фіксуються на рівні підлоги, їх ширина 5,0—10 см, що більш відповідає фахверковій, аніж зрубній конструкції. У західній частині північної стіни (поряд з вогнищем) на висоті 35 та 60 см знайдено рештки плах завтовшки 5,0—10 см, які несли на собі 10 см глиняної обмазки їх зовнішнього (?) боку⁸. Загалом у чорноземно-попільно-вугільному заповненні цього котловану виявлено поодинокі уламки роменського посуду.

Усі наявні матеріали свідчать, що це приміщення було нерівномірно заглибленим квадратним у плані житлом, стіни якого мали складну, комбіновану конструкцію, яка включала в себе елементи каркасу, фахверку і, цілком імовірно, зрубу. Наявність ямок від стовпових опор посередині протилежних стін котловану свідчить, що його перекриття було, скоріш за все, двоскатним. Обігрів приміщення відбувався за допомогою відкритого вогнища на материковому останці, який був зроблений з глини та кам'яних плит, та доповнений ямою для згрібання попелу перед ним.

* * *

Після докладного опису житлових комплексів переходимо до їхнього аналізу (табл. 1, 2). Незважаючи на те, що кількість житлових комплексів є недостатньою для повноцінної статистичної вибірки, яка повинна налічувати щонайменше 20 об'єктів (Петрашенко 1992, с. 16—20, 22—23)⁹, спробуємо, з певними застереженнями, узагальнити наявний матеріал.

Орієнтація житла відносно сторін горизонту, яка сама по собі мало що дає для розуміння домобудування сіверян роменського етапу, така: 80 % будівель орієнтовані кутами, в чотирьох випадках (там, де це вдалося простежити, — комплекси «Н», 10, 11, 14, 17) вхід був зі східного ку-

та¹⁰, а в двох (комплекси 7, 17) з боку схилу, що створювало додатковий дренажний захист для житла. Форма котловану, яка зазвичай є показником і форми будівлі в плані, була здебільшого (70 %) квадратною. До квадратних котлованів ми відносимо такі, в яких ширина та довжина протилежних пар бортів не перевищує показник у 30 %. До того ж слід додати, що комплекс 13 мав прямокутний котлован, а форма житлового приміщення теж була квадратною (рис. 9), що збільшує попередній показник до 80 %. Заглиблення котловану (без урахування жител на схилі) коливається у межах 100—165 см. Однак і тут глибокі котловани (150—165 см) становлять половину. Таке значне заглиблення свідчить, на нашу думку, про доволі суворі холоди в осінньо-зимовий період. В одному випадку можемо припустити наявність двох рівнів у будівлі — комплекс 2 (рис. 3), один з яких був господарчим (хижею).

Площа котлованів, яка не рідко і помилково ототожнюється з корисною площею житла, коливається в межах 8,4—23,5 м². При цьому слід зазначити, що найменші з них (комплекси «Н» та 2) були прямокутними. Звичайно, що площа їх котлованів не вичерпувала захищений житловий простір, який був, очевидно, більшим за рахунок постановки зрубних стін за межами котлованів або перекриття ширшої за котлован площі стріхою з опорою на денну поверхню. Додатковим доказом цього для означених вище жител є в те, що в їхніх котлованах не було простежено ані ямок від стовпових опор, ані решток колод, які б чітко розташовувалися уздовж стінок котловану. Практично те ж саме можна сказати і про комплекси 14 та 16, які не мали стовпових опор. Показником наявності стін усередині котловану можуть бути виявлені вздовж його борту колоди, неширокі ґрунтови полиці-останці для зрубно́ї конструкції і для каркасної — ямки від стовпових опор по його кутах чи вздовж стін. Виходячи з цього, слід враховувати, що корисна житлова площа таких жител менша за котлован на 5—10 %. Таким чином, для жител, стіни яких розміщувалися всередині котловану, площа якого коливалася у параметрах 16—21,4 м², ми, враховуючи внутрішні стіни, отримуємо припустимий показник корисної площі житла 14,5—20,3 м². Це, на нашу думку, може співвідноситися лише з малою ро-

⁸ Знайдено й окремі великі шматки цієї обмазки з відбитками плах.

⁹ По суті, виключаючи не до кінця досліджений зі зрозумілих причин комплекс 5, ми маємо лише десять об'єктів для спроби нашого статистичного обчислення; але ж за кількістю западин на денній поверхні, які ще чекають на свого дослідника, лише шість зі своїми розмірами дають надію на виявлення нових жител.

¹⁰ Не виключаємо, що в цьому є певний елемент язичницького поклоніння сонцю, але, скоріш за все, це був простий прагматизм: ранкове сонячне світло краще освітлювало помешкання на початку робочого дня.

диною (батьки-діти). Крім того, це схиляє нас до думки, що більша частина житлового циклу родини проходила за межами житла, яке використовувалося лише для сну та захисту від негоди.

Конструкція стін була традиційною для східних слов'ян, зокрема і для сівер'ян: каркасно-стовповою або зрубною у приблизно рівному співвідношенні. В одному випадку (комплекс 13) — впевнено, а в трьох (комплекси «Н», 8, 17) — імовірно, можна говорити про використання елементів зрубної та каркасної конструкції в одному житлі. Нерідко горизонтальні колоди зрубу спиралися на полиці-останці (комплекси 3, 14, 16) або рештки колод, виявлені поблизу таких полиць (комплекси 7, 13, 16). Поблизу вогнища комплексу 17 і, можливо, в комплексі 8 застосовувалася й фахверкова (щитова) конструкція стін.

Питання матеріалу домобудування та інструментів для його обробки виходять за межі нашого дослідження. Однак вважаємо за необхідне зазначити, що дерев'яні колоди, які використовувалися для опорних стовпів, чи горизонтальні елементи стін найчастіше мали діаметр 10—15 см і, як виняток, 20—25 см (це підтверджується діаметрами стовпових ям та виявленими рештками перепалених колод). Товщина плах також не перевищувала 10 см. Чим спричинений вибір переважно тонкого лісу — важко пояснити. Цілком можливо, що це пов'язано з наявністю тут у той час ландшафтів, що близькі до степових із рідколіссям, що фіксується палеокліматичними дослідженнями (Чендев, Колода 2013, с. 234) Не виключено, що це пов'язано з легкістю добування та обробітку молодого лісу. При такому широкому використанні «непромислового», на сучасний погляд, лісу лишалася значна кількість різного гілля для створення щитів для фахверкової конструкції, яка використовувалася лише як додатковий елемент у конструюванні стін. Щодо матеріалів, звернемо увагу на використання глини в забутованні простору між бортом котловану та дерев'яною стінкою житла, що спостерігалось особливо по кутах котловану¹¹, а інколи і вздовж усіх стін (комплекси 10, 13, 17).

Матеріали та форма даху — найважчі питання для археологічної реконструкції. Якщо матеріал можна припустити за етнографічними даними, які до цього часу подекуди втілені в життя (очерет, солома), то форма та конструкція перекриття котловану/стін лишаються

більшою проблемою. Там, де це можна спробувати визначити, дані свідчать, що перекриття було частіше односкатним (комплекси «Н», 8, 13), аніж двоскатним (комплекси 10, 17).

Окрім опалювального пристрою (про що йтиметься нижче), як частини інтер'єру ми найчастіше спостерігаємо полиці-останці (60 % комплексів). Однак, відкидаючи ті, що були задіяні як опора конструкції стіни, кількість таких незначна. Як лежанки чи лавки могли використовуватися лише останці в комплексах 2, 10(?), 16, 17(?). По одному разу простежуються такі елементи як внутрішня господарча яма (комплекс 7) та навіс (сіни ?) — комплекс 13.

Опалювальні пристрої також були дуже різноманітними (табл. 2). Лише в трьох приміщеннях їх було по два (комплекси «Н», 3, 14), враховуючи, що в комплексі 3 печі використовувалися по черзі: «верхня» — після руйнації «нижньої» (рис. 4). Таким чином, кількість жител, які обігрівалися лише одним пристроєм, становить 80 %. Переважно це були печі (десять термотехнічних пристроїв), три — вогнища. Практично всі печі (90 %) розташовувалися в кутах чи в кутових нішах. Сама конструкція печей була вкрай різноманітна. Три печі мали умовно «кубічну» форму (комплекси 10, 13 та 14). Їхня нижня частина була вирізана в материковому останці. П'ять печей (комплекси «Н», 2, 3 (двічі) та 16) були глиняними склепінчастими. Ще одна аналогічна за формою піч була створена на штучному «останці» (комплекс 7). У комплексі 8 досліджено пічкамін. Половина печей несуть на собі сліди ремонту або перебудови. Три вогнища теж мали різну форму чи конструкцію: в ніші (комплекс «Н»), заглиблена яма трикутної у плані форми (комплекс 14) з каменю та глини на материковому останці з ямою перед ним (комплекс 17). Слід також зазначити, що при створенні/ремонті восьми печей та одного вогнища використовувалися глиняні вальки та конуси (приблизно 70 % від усіх опалювальних пристроїв).

* * *

Підводячи підсумки щодо домобудування роменського періоду на городищі Водяне, рештки якого датуються тут X — початком XI ст., слід відзначити наступне.

Загалом, не зважаючи на незначну кількість досліджених жител (11 комплексів, з яких лише 10 — повноцінних), тут представлено практично все розмаїття варіантів домобудування та інтер'єру, що притаманний сіверянським

¹¹ Місця розміщення найвразливіших до дії вологи торців колод.

пам'яткам роменського періоду на Сіверському Дінці.

У цьому ми бачимо одну з особливостей городища Водяне, тому що на інших роменських пам'ятках Дніпровського лівобережжя домобудування видається нам більш стандартизованим (напр.: Монастирище, Новотроїцьке, Опішня).

Можливі причини такого розмаїття криються в тому, що городище Водяне розташовувалося на південно-східних кордонах східнослов'янського світу в межах контактної зони з населенням Хозарії¹². Заселення цього краю було для слов'ян досить ризикованою справою. Тому в цьому випадку навряд чи можна говорити про планомірне організоване переселення сюди якоїсь цільної родової общини. Скоріш за все, це були вихідці з різних роменських общин, які згодом об'єдналися в сусідську общину. А тому побутова адаптація до місцевих природно-кліматичних умов кожної родини відбувалася самостійно, з урахуванням власного досвіду та можливостей, що

і зумовило таке розмаїття домобудування на пам'ятці.

Розміри котловану жител практично ніколи не збігаються з розмірами корисного житлового простору. За площею житлового простору ці житла відповідали малій родині в 4—6 осіб.

Звернемо увагу, що частина жител розташовані парами (комплекси 13—14 та 16—17) на незначній відстані одне від одного (рис. 1, 2), де в південно-східній частині середньовічного двору можна виділити ще чотири спарені западини від комплексів, які, можливо, при дослідженні виявляться житлами. Стратиграфія та вузька хронологія пам'ятки свідчить, що вони існували в одному хронологічному діапазоні. Ми припускаємо, що така «парність» жител може свідчити про спорідненість їх мешканців у межах однієї збільшеної родини, яка за кількістю (або з економічних причин) не могла мешкати разом. Не зважаючи на панування розбіжностей у домобудуванні, ці «житлові пари» мають деякі схожі риси. Для комплексів 13—14 — це наявність кубоподібної печі, вирізаної з останця, та використання зрубної конструкції стін, а для пари 16—17 — це використання широких полиць-лавок/лежанок уздовж двох спряжених стін.

¹² Найближче (велике) селище салтівської культури розташовується за 1 км на схід від нього (Колода 2002, с. 12)

- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013.
- Гречко Д.С., Свистун Г.Є. Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 112—114.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 2002 г. // НА ІА НАНУ. — № 2002/38.
- Колода В.В. Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 169—171.
- Колода В.В. Жилища роменского городища Водяное // Проблемы истории и археологии Украины: Мат-лы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября, 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 68—69.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство населения славяно-хазарской контактной зоны (на примере городища Водяное) // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». — Воронеж, 2012. — Вып. 3. — С. 163—176.
- Колода В.В., Колода Т.А. Керамика раннеславянского времени городища Водяное на Харьковщине // Stratum plus. — 2005—2009. — № 5. — С. 249—264.
- Колода В.В., Свистун Г.Е. Отчет о работе Средневековой экспедиции ХГПУ в Змиевском районе Харьковской области в 2003 году // НА ІА НАНУ. — № 2003/39.
- Колода В.В., Чендев Ю.Г., Борбукова Д.А., Дудин Д.И. Эволюция почв и природной среды на южном участке восточноевропейской лесостепи (на примере исследования городищ Харьковской области) // Поволжская Археология. — 2014. — № 1. — С. 247—267.
- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
- Пуголюк Ю.О. Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя. Дис.... канд. іст. наук. — К., 2013. — 366 с. // НА НАНУ. — Ф. 12. — № 980.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В. Почвенно-археологические исследования на городище Водяное: реконструкция природной среды и хозяйственной деятельности // Древности 2013. — Харьков, 2013. — Вып. 12. — С. 225—236.
- Шрамко Б.А. Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции Харьковского Госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — № 1951/20.

Надійшла 29.10.2015

ЖИЛИЩА РОМЕНСКОГО ГОРОДИЩА ВОДЯНОЕ

В статье анализируются жилища, исследованные на городище Водяное (Змиевской р-н Харьковской обл.), которые отражают роменский период существования памятника (X — начало XI вв.).

В целом здесь представлено практически все разнообразие вариантов жилищного домостроительства и интерьера, свойственного северянским (роменским) памятникам Северского Донца. В этом заключается одна из особенностей городища Водяное, так как на иных памятниках роменского ареала домостроительство более «стандартизировано». Возможные причины такого разнообразия заключаются в том, что городище Водяное располагалось на юго-восточных рубежах восточнославянского мира в пределах контактной зоны с населением Хазарии. Заселение этого края было для славян весьма рискованным предприятием. Поэтому в данном случае вряд ли можно говорить о планомерном или организованном переселении сюда какой-то цельной родовой общины. Скорее всего, это были выходцы из различных родовых роменских общин, составивших, впоследствии уже соседскую общину городища Водяное.

Площадь котлованов жилищ практически никогда не совпадает с полезной жилой площадью, которая была рассчитана на малую семью в 4—6 человек. Наличие практически синхронных, попарно расположенных жилищ может свидетельствовать о родственных отношениях между их жильцами в рамках одной большой (увеличившейся) семьи.

DWELLINGS AT VODIANE, A ROMNY CULTURE HILL-FORT

Analyzed in the article, are the dwellings studied at Vodiane hill-fort, Zmiiiv Region in Kharkiv Oblast, representing Romny culture period of the site's existence: from the 10th to the beginning of the 11th century.

On the whole, almost all diversity of house-building and interior variants peculiar to the Siverians' (Romny culture) sites at the Siverskyi Donets River region are represented here. This is one of the features of Vodiane site, as far as house-building at other sites of Romny area is rather «standardized». The possible reason for such a variety is that Vodiane was located at south-eastern boundary of the Eastern Slavonic world within the zone that contacted with the Khazar population. Settling this area was rather risky venture for the Slavs. That's why it can hardly be spoken of a planned or organized migration of an integral clan community. It is more likely that there were natives of different Romny communities who later comprised a neighbour's community of Vodiane hill-fort.

The area of dwelling pits in fact never coincide with usable living space, which was appropriate for a small family of 4—6 members. The fact that the dwellings were synchronous and situated in pairs may evidence for kindred relations between their habitants within a single extended (enlarging) family.

ЕВОЛЮЦІЯ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ КОЧІВНИКІВ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Переглядається еволюційна трансформація меча в палаш у середовищі ранньосередньовічних номадів.

К л ю ч о в і с л о в а: кочовики раннього середньовіччя, меч, палаш, Р-подібні лопаті, системи підвішування холодної зброї, еволюція, хронологія.

У цій праці розглядаються еволюційні зміни в конструкції холодної зброї часу, перед та на початку хазарської експансії до Східної Європи, що призвели до появи якісно нових її різновидів. Також зазначимо, що запропоноване дослідження є продовженням нашої попередньої роботи (Голубєв, Голубєва 2012), але змістовно являє собою її першу частину.

У ході виконання дослідження ми не можемо ухилитися від розгляду механізму переходу кочовиків від класичного меча (з двома лезами) до палаша (меча з одним лезом). За цих умов виникла необхідність уточнити низку положень запропонованої у середині ХХ ст. М.Я. Мерпертом еволюційної схеми розвитку клинкової зброї за лінією меч—палаш—шабля. Нині загальна теорія появи палаша шляхом полегшення ваги меча з двома лезами — за рахунок звуження клинка й усунення другого леза (Мерперт 1955, с. 152—154, 160) потребує суттєвого корегування. Остання обставина примушує нас узяти за початкову точку еволюції ранньосередньовічної довгоклинкової холодної зброї сарматський час. Також ми вимушені звернутися до озброєння не тільки кочовиків, але й практично усіх осілих євразійських народів. Задля кращого розуміння еволюційних процесів у холодній зброї будуть розглянуті зміни в самих клинках з їх ефесами та системи підвішування (портупейні системи). Врахування всіх аспектів перетворень допоможе розглянути ранньосередньовічну зброю як єдиний комплект клинка та піхов, що дозволить побудувати її хронологію.

Широкі хронологічні та територіальні рамки роботи визначили високі вимоги в підході до вибору джерельної бази. Це обумовлено бідністю образотворчих джерел, а також важкою доступністю та поганим станом збереженості речових пам'яток.

Серед образотворчих джерел завдяки своїй інформативності важливе місце в нашому до-

слідженні посідають такі: Орлатські пластини (Пугаченкова 1987, с. 57—58); блюда зі сценою двобою, Пур-і-Вахмана (Амброз 1986, рис. 1, 12, 14); розписи Афрасіабу (Альбаум 1975, таб. VI, XXIII, XXVII, XXIX; Аржанцева 1987, рис. 1—6) та Пенджикента (Дьяконов 1954, с. 119, таб. XXXVI—XXXIX; Распопова 1965, рис. 5, 2—4; 6; Беленицкий, Маршак 1976, рис. 14; 18; Амброз 1986, рис. 2, 8—11); Кизил, грот 69, оазис Куча, печера художників (Амброз 1986, рис. 2, 12, 13; Засецкая 1994, рис. 29, 3); грот Так-і-Бустан (Masia 2000, Pl. 16); Фундукистан (Trousedale 1975, fig. 64); Ан'ян, могила Сун Чан Шена (Амброз 1986, рис. 1, 11). Коло речових джерел, відомих нам тільки з публікацій, охоплює практично всі зразки довгої клинкової зброї сарматського часу. Вони в подробицях описані в монографіях А.М. Хазанова (Хазанов 1971) та О.В. Симоненка (Симоненко 2010). Важливим для побудови еволюційної смуги виявився звід мечів і кинджалів догунського та гунського часу С.Г. Боталова (Боталов 2007), доповнений новими цікавими знахідками з Осетії та Курської області РФ (Габуєв 2012; Радюш 2012), які стало можливим порівняти з перехідним екземпляром палаша з поховання поблизу с. Тугозвонovo (Уманський 1978). Аналізувалася також зброя з вертикальною (Вона 2002, fig. 5) та горизонтальною системами підвіски гунського часу (Амброз 1986, рис. 2, 1—4; 3, 1—11). Шляхи та джерела розповсюдження інновацій стало можливим простежити на прикладі зводу знахідок зброї, створеного К. Масіа для дослідження еволюції клинкової зброї Сасанідського Ірану (Masia 2000). В розумінні шляхів інновацій важливі знахідки зброї з В- та Р-подібними лопатями для підвіски мечів: з Китаю — могила генерала Лі-Ксіана й імператора Ву-Ді (Koch 1998, Taf. 73), поховання цебельдинської культури — уроч. Пишта (рис. 1, 6; 14, 10) (Воронov, Бгажба 1979, рис. 1, 1); кинджалів: з Казахстану — біля озера Борове (Засецкая 1994,

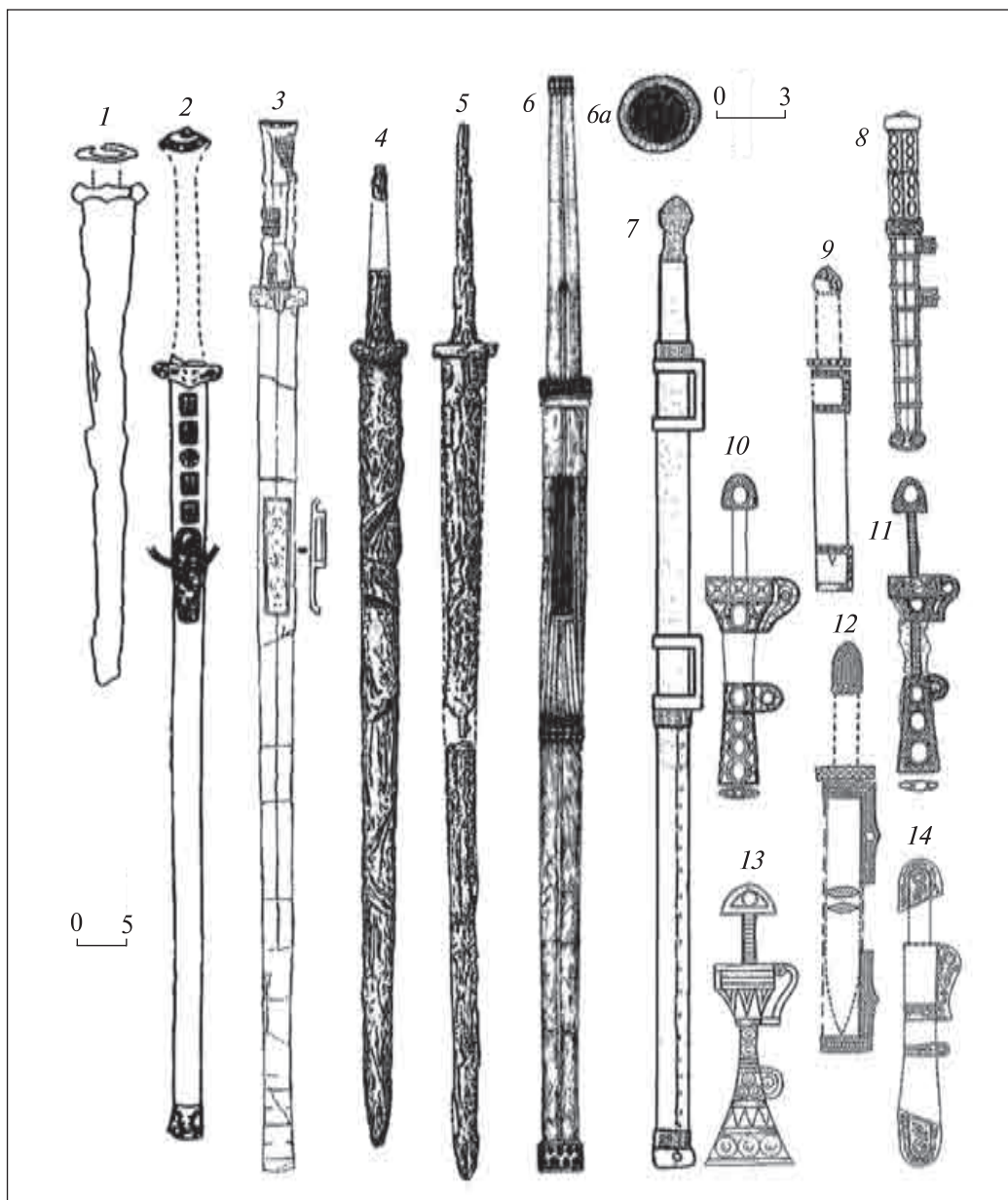

Рис. 1. Мечі та кинджали сарматського, гуннського і ранньосередньовічного часу: 1 — ст. Усть-Лабинська, курган 45; 2 — Рошава Драгана; 3 — корейські гробниці; 4 — Весняне; 5 — Терновка; 6—6а — с. Брут; 7—8 — с. Тугозвонів; 9 — Новогригоріївка; 10 — Борове; 11 — Куерім-Но; 12 — могила Хільдеріка; 13 — грот 69 Кизил; 14 — К'юзі (1, 3 — за: Хазанов 1971; 2, 4, 5 — за: Симоненко 2010; 6, 6а — за: Габуев 2005; 2012; 7, 8 — за: Уманский 1978; 9, 12 — за: Амброз 1986; 10, 11, 13 — за: Засецкая 1994)

рис. 29, 1), Росії — Іловатка, курган 3 поховання 2 (Смирнов 1959, рис. 7, 4, 5), з Італії — Кастель Тросино (Vallet 1995, fig. 6), К'юзі (Nickel 1973, fig. 9), з Південної Кореї — «княжа» могила 14 некрополя Куерім-Но (Засецкая 1994, рис. 29, 2). А також клинків з кільцевою верхівкою з Кореї (Świątosławski 2001, rys. 2, А, С), Японії (Баженов 2001, с. 14, 16, 20), Угорщини — з Бочі, Кубабоня, Кунаготи, Кешкемета (Гавритухин 2001, рис. 52, 1, 5; Комар 2006, рис. 38, 1, 2, 4) та Східної Європи — з Ма-

лої Перещепиної (Комар 2006, рис. 38, 3) та без таких з Центральної: Мадараш, Колькед-Фетекапу А, поховання 107, Кишзомбор «О», поховання 2, Севгар-Шаполдал, Керн'є, поховання 99 (Гавритухин 2001, рис. 34, 1; 51, 1, 3—5, 7; Комар 2006, рис. 44, 5). Та східноєвропейських клинків з Уч-Тепе (Иессен 1965), Виноградного (Орлов, Рассамкин 1996), Чапаєвського (Атавин 1996, таб. 5), Сивашівки (Комар, Кубышев, Орлов 2006, рис. 18), Мало-го Перещепино (Залеская и др. 1997, кат. 40,

42, 55; Комар 2006, рис. 20, 1), Глодос (Сміленко 1965, рис. 20, таб. VI), поховання 248 Дюрсо (Дмитриев 2003, таб. 86) та перших шабел з Вознесенки (Грінченко 1950, таб. II), угорської з Іванчі (Гавритухин 2001, рис. 53, 3); на прикладі яких стало можливим прослідкувати зміну збройних традицій кочовиків. Важливою категорією джерел, що частково увійшли у вищеперераховані, є матеріали з офіційних сайтів музеїв світу, зображення зброї з яких нами було використано в цій праці.

Масове застосування довгих клинків номадами належить до сарматського часу. Зброя такого типу для свого часу більше всього відповідала вимогам кавалерії. Уперше цей факт засвідчується у сцені бою, зображеному на кістяній пластині I—II ст. з Орлатського могильника (рис. 6, 1; Пугаченкова 1987, с. 57—58). Подібні мечі (рис. 1, 2, 3) достатньо швидко розповсюдилися зі сходу на захід. За умови значної довжини мечів, мала вага подібної зброї досягалася за рахунок вузької штаби та набірного руків'я. Надходження до сарматів оригінальних китайських клинків (рис. 1, 2; Симоненко 2010, рис. 44, 2) постійно підтримувало еволюційний розвиток зброї у цьому напрямі, що і призвело до розповсюдження у сарматів довгих мечів з руків'ям-стрижнем як з хрестовиною (рис. 1, 4, 5; там само, рис. 27), так і без неї. З просуненням сарматів на захід використання ними мечів з вузьким лезом, на думку О.В. Симоненка, суттєво скорочується до фінального етапу пізньосарматської культури, але не зникає (там само, с. 55, 57). При цьому фіксується значне коливання ширини клинків одного й того ж типу зброї (Хазанов 1971, таб. XIII, 1). У цих мечів простежено значну віддаленість верхівок руків'я від хрестовин, що в свою чергу говорить про значну довжину самих руків'їв «катушкоподібної» форми. Як наслідок — використовувалися специфічні прийоми фехтування та балансування з центром ваги такої зброї. Традиція використання такої зброї, простежена О.В. Симоненком, фіксується на знахідках мечів від Казахстану до Угорщини та нині впевнено асоціюється з китайсько-середньоазійським впливом на сарматів (Симоненко 2010, с. 48, 49). З початком доби Великого переселення народів традиція використання довгих, з вузьким клинком, мечів продовжується у східній частині Євразійського степу та теж пов'язується з китайським впливом. На думку С.Г. Боталова, простежується мінімізація використання легкої зброї з вузьким клинком зі сходу на захід як у сармат-

ський час, так і в гунську добу (Боталов 2007, с. 122, 123). З урахуванням знахідок з Калініна, Керчі, Цибіліума, Тураєво, Муслімово (Вона 2002, р. 199, fig. 5) та Волніковки (Радюш 2012) у гунський час мечі з вузьким клинком «китайської, чи як ще її називають — перської традиції» продовжують використовувати в Східній Європі. Однак внаслідок просунення кочовиків на Захід для більшості гунських комплексів Європи характерними є мечі з напускною хрестовиною та без неї, але з широким клинком. Як справедливо зазначила І. Бона, у застосуванні кочовиками такого різновиду мечів чітко простежується вплив римської, германської і фракійської традиції озброєння (Вона 2002, р. 180—230). Застосування гунами мечів з широким клинком західноєвропейських типів і клинкової зброї, виготовленої під їх впливом, на думку С.Г. Боталова, пояснюється комплексом взаємопов'язаних причин. По-перше, поява нової тактики бою як відповідь на зіткнення з новим ворогом; по-друге, зміна якості захисного обладунку; по-третє, припустима втрата доступу до технології виготовлення зброї одного виду та зближення з іншими технологічними прийомами (Боталов 2007, с. 122). Парадокс ситуації полягає у тому, що логічний розвиток у післягунський час у східноєвропейському степу отримує зброя з вузьким клинком і довгим руків'ям. Бойові характеристики такої зброї не притаманні мечам з широким клинком. Але ця нова зброя належить до зовсім іншого різновиду — до палахів. На цьому етапі нашого дослідження необхідно детальніше розглянути механізм і шляхи трансформації одного різновиду зброї в інший. Для цього ми звернемо більше уваги на аналіз перехідних, на нашу думку, екземплярів. На заході Євразійського степу до такої зброї належить меч з кургану 2 біля с. Брут (рис. 1, 6; Габуев 2005, с. 34, ілл. 55; 2012, рис. 1) гунського часу. Меч має вузький клиновидний клинок, два леза, руків'я вже втратило катушкоподібну форму, хрестовина являє собою єдине ціле з руків'ям і не виконує функцію захисту руки (хрестовиною вона є умовно, коректно говорити про її імітацію). Таким чином, ефес цього меча відрізняється від усіх мечів «китайської (перської) традиції» гунського часу, що свідчить про те, що цей екземпляр є найпізнішим виробом подібної серії. Руків'я за своєю формою та характеристикам максимально наближене до ефесів мечів і палахів з «геральдичного кола» пам'яток.

Далекосхідна клинкова зброя розвивалася в тому ж напрямі, але мала свої відмін-

Рис. 2. Мечі з одним лезом (палаші) з вертикальною та горизонтальною системами підвіски до португії: 1—5 — Корея (за: сайтом Swords of Korea); 6—7, 11 — Китай; 8—10 — Іран (6, 7, 10, 11 — за: сайтом The Metropolitan Museum of Art; 8, 9 — за: сайтом The British Museum); 12—14 — Україна (12, 13 — за: сайтом музею Ермітаж; 14 — за: Сміленко 1965), масштаб різний

ності. У Цзинському Китаї мечі з довгими вузькими клинками були на озброєнні офіцерів і воїнів елітних підрозділів. Кавалерія була озброєна довгими палашами з кільцевими верхівками руків'їв, з лад'єподібними хрестовинами або й зовсім без них. Палаші з кільцеподібними верхів'ями руків'їв і зрізаним під гострим кутом кінцем штаби були розповсюджені в II—III ст. серед озброєння сяньбійських племен Південної Манджурії, звідки розповсюдилися в IV—VI ст. до Північного Китаю (Бобров, Худяков 2005, с. 80—199). Палаші та кинджали з кільцевою верхівкою руків'їв на Далекому Сході в V—VII ст.,

окрім Китаю (рис. 2, 6, 7), відомі в Кореї (Świątosławski 2001, rys. 2, A, C; рис. 2, 1—5) та Японії (Баженов 2001, с. 14, 16, 20). Поява подібних зразків у сусідніх з Китаєм регіонах проходила під сильним впливом збройної традиції цієї країни (там само, с. 9—37), але з середини VII ст. спостерігається вплив середньоазійської кочівницької збройної традиції на клинкову зброю Китаю.

У східноєвропейському степу в добу «геральдики» нова хвиля кочівників починає використовувати палаші (рис. 3, 1—3, 5). У переході на клинок з одним лезом, без сумніву, спостерігається запозичення ідеї зі Сходу (мається

на увазі широке тлумачення, ми не намагаємося у цій праці локалізувати точне місце виникнення палаша, а тільки розглядаємо причини, що призвели до переходу до клинків з одним лезом у кочовиків, які переселилися до Східної Європи). Палаші з геральдичного кола пам'яток зберігають клиноподібність вістря і конструкцію ефеса попереднього часу. Метричні та вагові дані мечів з вузьким клинком співвідносяться у своїх середніх показниках з тими самими параметрами палашів. За умови однакової довжини важкий меч міцніший на злам і більш жорсткий, у той час як меч з вузьким клинком легший, але менш міцний. Отримання енергії удару в першого підвищується завдяки вазі, у другого — завдяки швидкості. При цьому відсутність стремен у кавалериста створювало певну межу в досягненні сили удару клинковою зброєю. На нашу думку, вирішенням проблеми став перехід кочовиків до використання палаша, який являє собою компроміс між важким мечем з широким клинком і легким з вузьким клинком. Натомість, перетворювання хоча і йшли за еволюційною лінією, запропонованою М.Я. Мерпертом — меч—палаш, але не за рахунок усунення другого леза шляхом полегшення зброї, а навпаки — шляхом нарощування обуху на місці другого леза меча з вузьким клинком і як наслідок збільшення ваги та міцності зброї.

Для датування окремих екземплярів зброї важливою складовою є спосіб її носіння (портупейна система), що відображається на конструкції піхів — невід'ємної приналежності клинка. Вони, як правило, виконані в єдиній стилістичній манері з елементами ефеса та являють собою комплект. З епохи раннього заліза відомо три способи підвіски меча. Два вертикальні — західний і східний, виділені О.В. Симоненком (Симоненко 2010, с. 67), та один комбінований (вертикально-горизонтальний) — скіфо-іранський. Західний спосіб використовували римляни та народи, що їх оточували — германці та кельти. Меч носився вертикально, плечова або ремінна портупея кріпилася за спеціальні петлі по обидві боки від піхів (Nickel 1973, fig. 5, right; Амброз 1986, с. 28; рис. 6, 4). Східний же спосіб підвіски передбачав закріплення спеціальної скоби на лицьовій площині піхів. Крізь неї просувався пасок портупеї, який у свою чергу з'єднувався з поясом (рис. 6, 5; Nickel 1973, fig. 5, left). Ця система в подробицях описана у працях А.М. Хазанова (Хазанов 1971, с. 26—27), У. Тrousдейла (Trousdale 1975, р. 38—109)

та С.І. Безуглова (Безуглов 2000, с. 177—178). Скобу виготовляли з цінних порід каменю, заліза, бронзи, але найчастіше з дерева. У праці У. Трусдейла піддано аналізу увесь наявний матеріал нефритових скоб, починаючи з доби Східного Джоу Китаю (V ст. до н. е.). Підґрунтям для реконструкції цієї системи підвіски слугували зображення на різноманітних виробках, скульптурі та рельєфах на території від Китаю до Ірану, а також знахідки мечів із залишками піхів з нефритовими скобами в Кореї та Північному Причорномор'ї. Без помітних змін ця система проіснувала протягом багатьох століть. Повздовжня скоба піхів для підвищування клинка на ремінній портупеї є китайським винаходом. Розповсюдженню ця система завдячує східноазійським кочовикам, які занесли її до сарматів, а від останніх інновація потрапила до Римської імперії. На думку О.В. Симоненка, скоріш за все, ця система підвищування меча з Центральної Азії розповсюдилася у Парфію, Сасанідський Іран та Індію (Симоненко 2010, с. 65). Таким чином, змальований вище спосіб підвищування меча, простежений А.М. Хазановим на прикладі археологічного матеріалу, з перших століть нашої ери був широко розповсюджений у сарматів Східної Європи (Хазанов 1971, с. 14, 24—27). Виходячи із зображень з Афганістану (Trousdale 1975, fig. 64) та випадкових знахідок срібних блюд (Masia 2000, с. 209—217), вертикальна система використовувалася в Центральній Азії та Ірані до VIII ст. та співіснувала з горизонтальною системою підвищування клинкової зброї. На заході та півночі Європи вертикальне підвищування меча теж зберігалось довго (Амброз 1986, с. 32). У Кореї у першій половині VII ст. використовувалася своя оригінальна вертикальна система підвіски палашів з кільцевим верхів'ям руків'я за допомогою спеціальної пряжки, що замінювала скобу (рис. 2, 5). Скіфо-іранський спосіб характерний для коротких мечів або кинджалів. Піхви підвищувалися до паска за одну велику лопать. Окрім однієї точки підвищування, піхви іноді (як правило, у довгих акінаків) кріпилися до ноги за допомогою ремінця, закріпленого до бутеролі або до спеціальної малої лопаті (рис. 6, 7). Сарматами була прийнята китайська система підвищування меча. Скіфо-іранська система підвищування була перероблена ними у принципово нову — піхви кріпилися до стегна чотирма парними виступами на краях (рис. 6, 8; Хазанов 1971, с. 13, 14, 27; Симоненко 2010, рис. 40). У гунський час збройні традиції по-

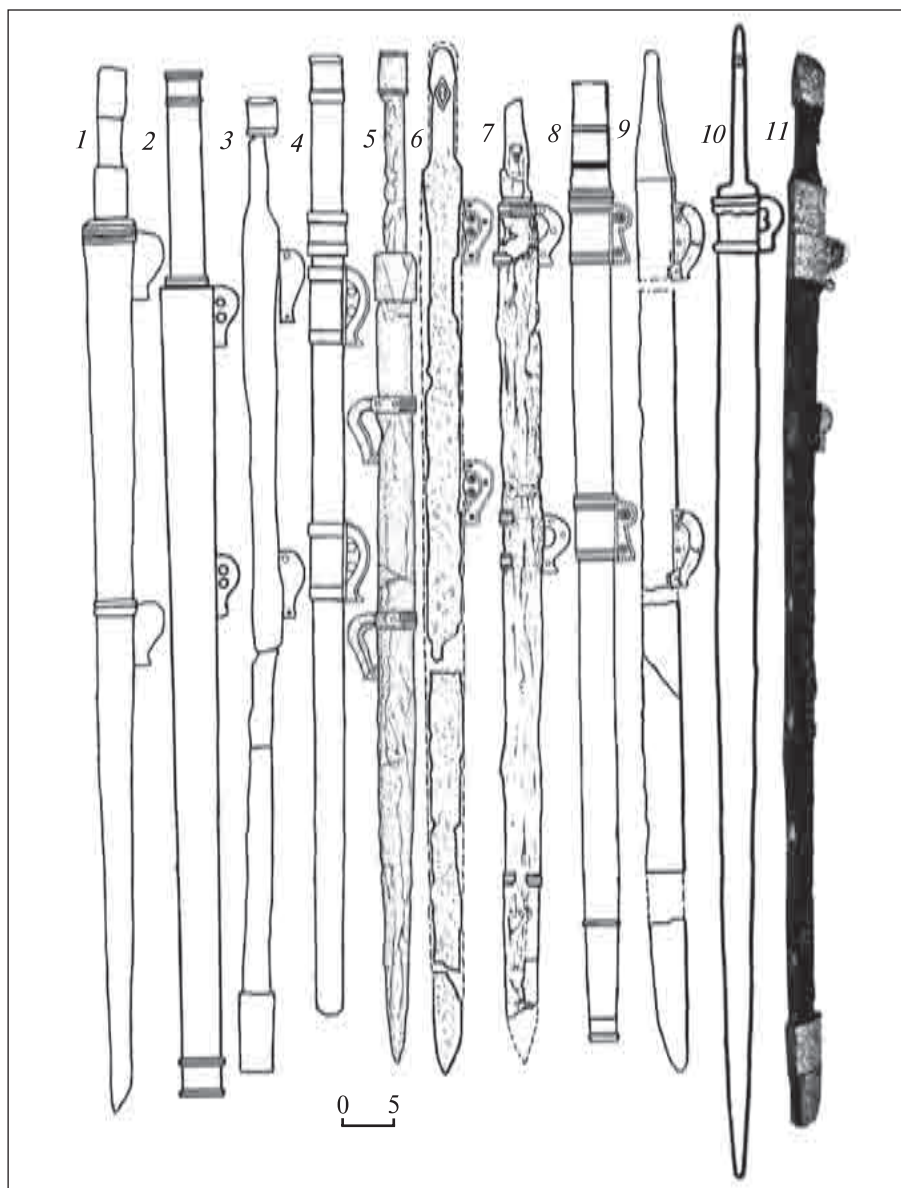

Рис. 3. Довгоклинкова зброя з Р-подібними лопатями для підвішування її до портупей: 1 — Уч-Тепе; 2 — Виноградне, курган 5; 3 — Чапаєвський; 4 — Мадараш; 5 — Сивашівка; 6 — Колькед-Кетекапу «А», поховання 107; 7 — Севгар-Шаполдал; 8 — Кишзомбор «О»; 9 — Керн'є, поховання 99; 10 — уроч. Пишта; 11 — Morrione g. 102 (1 — за: Иессен 1965; 2 — за: Орлов, Рассмакин 1996; 3 — за: Атавин 1996; 4 — за: Комар 2006; 5 — за: Комар, Кубышев, Орлов 2006; 6—9 — за: Гавритухин 2001; 10 — за: Воронов, Бгажба 1979; 11 — за: wikipedia.org)

передньої доби простежуються у використанні для підвішування меча спеціальних намистин з петлею на зворотньому боці (рис. 1, 6а; Габуев 2012, рис. 1, 4). С.І. Безуглов, дослідивши намистини, пронизки, пряжки та мушлі, виявлені в районі руків'їв довгих сарматських мечів, дійшов до висновку, що вони слугували своєрідними фіксаторами, створюючи перешкоду зсуванню меча на портупейному реміні (Безуглов 2000, с. 177—178). В озброєнні племен, що увійшли до орбіти гунського об'єднання, виникає якісно нова система підвішування комп-

лекту клинкової зброї (рис. 6, 9). На сході Євразійського степу перехідними екземплярами з новою системою підвіски є палаш (рис. 1, 7) і кинджал (рис. 1, 8) з поховання гунського часу біля с. Тугозвонovo (Уманский 1978, рис. 5; 9; 12). У цього палаша немає напускної хрестовини, штаба з одним лезом і зрізаним під кутом вістрям, але руків'я зберігає катушкоподібну форму. Візитною картою цієї нової системи є дві П-подібні скоби, що розміщені на ребрі піхов. У Східній Європі в цей час відома лише одна знахідка кинджала з горизонтальною сис-

темою підвіски, що походить з поховання VIII Новогригоріївки на Дніпрі (Амброз 1981, с. 15) та реконструйована А.К. Амброзом (рис. 1, 9; Амброз 1986, рис. 2, 1—5). Найзахіднішою точкою розповсюдження цієї системи є знахідка з могили франського короля Хільдеріка, що був похований у 481 р. в Турне (Бельгія). Найбільш достеменною, з нашого погляду, є реконструкція А.К. Амброза, що враховує східні та гунські аналогії V ст. (рис. 1, 12; там само, рис. 3, 7).

Поява двоточечного (горизонтального) підвішування клинкової зброї хоча й належить до гунського часу, але ця система не отримала широкого розповсюдження у кочовому середовищі цього періоду.

Ще одним регіоном використання горизонтальної системи підвішування зброї була Середня Азія. Ця система використовувалася тільки для кинджалів, що мають на ребрі піхов характерну Р-подібну лопать (рис. 1, 10, 11, 13, 14). Територіальний розподіл знахідок і зображень подібних кинджалів досить широкий. Один екземпляр походить з багатого воїнського поховання біля озера Борового в Казахстані, він реконструйований І.П. Засецькою (рис. 1, 10; Засецкая 1994, рис. 29, 1). Дослідниця також реконструювала ще один кинджал, знайдений у «княжій» могилі 14 некрополя Куєрім-Но в Південній Кореї (рис. 1, 11; там само, рис. 29, 2). Вважається, що ця зброя є імпортом з Центральної Азії або Ірану (Anazawa, Manome 1980). Зображення подібного кинджалу відоме за фрескою з гроту 69 Кизил у Східному Туркестані (рис. 1, 13; Засецкая 1994, рис. 29, 3). Італійські знахідки з Кастель Тросино (Vallet 1995, fig. 6) та К'юзі (Nickel 1973, fig. 9) вказують на крайню західну точку їх розповсюдження. Останній кинджал можна реконструювати таким чином (рис. 1, 14). Проміжне територіальне та типологічне положення займає кинджал з кургану 3 Іловатки (Смирнов 1959, рис. 7, 4, 5). Як цілком справедливо підмітив Х. Нікел (Nickel 1973, s. 135), така конструкція піхов (рис. 5, 6) найбільше нагадує систему підвіски скіфських акінаків і демонструє збереження в основних рисах скіфо-іранського способу носіння зброї (рис. 6, 7). З урахуванням усіх паралелей найранніші з описаних вище кинджалів можуть бути датовані VI ст., оскільки могила з Куєрім-Но датується другою чвертю VI ст., а фрески з гроту Кизил другою половиною цього ж століття (Казанский 2002, с. 93—94). Таким чином, ми вважаємо, що з урахуванням широкого вектору знахідок, батьківщиною типу кинджалів змальованих вище, є Середня Азія. Її населення

могло зберігати спадковість окремих елементів матеріальної культури скіфо-античного часу. Держави цього регіону до VIII ст. не зазнали суттєвого політичного впливу від держав-носіїв «світових релігій». Численні зображення кинджалів з однією Р-подібною лопаттю на ребрі піхов є на стінних розписах об'єкта VI приміщення 1 Пенджикента (рис. 5, 1—4; Дьяконов 1954, с. 119, таб. XXXVI—XXXIX) та розкопу 23 приміщення 1 Афрасіаба (рис. 5, 8—10; Альбаум 1975, таб. VI; Аржанцева 1987, рис. 2). Ці зображення дозволяють вважати подібні кинджали етнографічним елементом середньовічного чоловічого костюма согдійців і чаганіанців. Місцеві народи незначним чином переробили скіфо-іранську систему підвішування, яка дожила до раннього середньовіччя та використовувалася тільки для кинджалів, меч продовжували носити вертикально. Прямий генетичний зв'язок зі зброєю скіфського часу простежується від форм лопатей до розміщення клинка в піхвах разом з хрестовиною, що є особливістю скіфських акінаків і піхов, яку виявила А.І. Мелюкова. Вкладений у піхви акінак розміщався в них разом з хрестовиною (Мелюкова 1964, с. 62—63, таб. 17).

У розписах Афрасіаба є сцена, де чаганіанські послы підносять дарунки володарю Согди. Серед подарунків є прикраси, одяг і пояс, ідентичні тим, що мають самі послы, не вистачає тільки зброї. Перед зображенням змальованих вище фігур у розпису є вимоїна та на пошкодженій ділянці, на думку Л.І. Альбаума, могла поміститися ще одна фігура (Альбаум 1975, с. 21). На нашу думку, це фігура посла, який, імовірно, очолював процесію та підносив як дарунок меч і кинджал. Для нашого дослідження становить інтерес вертикальна система підвіски мечів послів. Вона відрізняється від класичної східної системи підвішування зброї (рис. 6, 5) наявністю одного-двох додаткових кріплень з одного/обох боків від повздовжньої скоби піхов (рис. 5, 5—7; 6, 6; Альбаум 1975, таб. XXIII, XXVII, XXIX; Аржанцева 1987, рис. 1). Більш ранні розписи Пенджикента точніше ілюструють таку ж саму систему, але через нереалістичність зображення форму лопатей встановити неможливо (рис. 5, 1—4). На нашу думку, подібна система підвішування виникла як логічне продовження ідеї використання намистинфіксаторів при вертикальному носінні меча. Розміщення однієї/двох лопатей з одного/двох боків від повздовжньої скоби піхов забезпечувало фіксацію зброї у заданому положенні на портупейному ремні. Ймовірно, подібна система

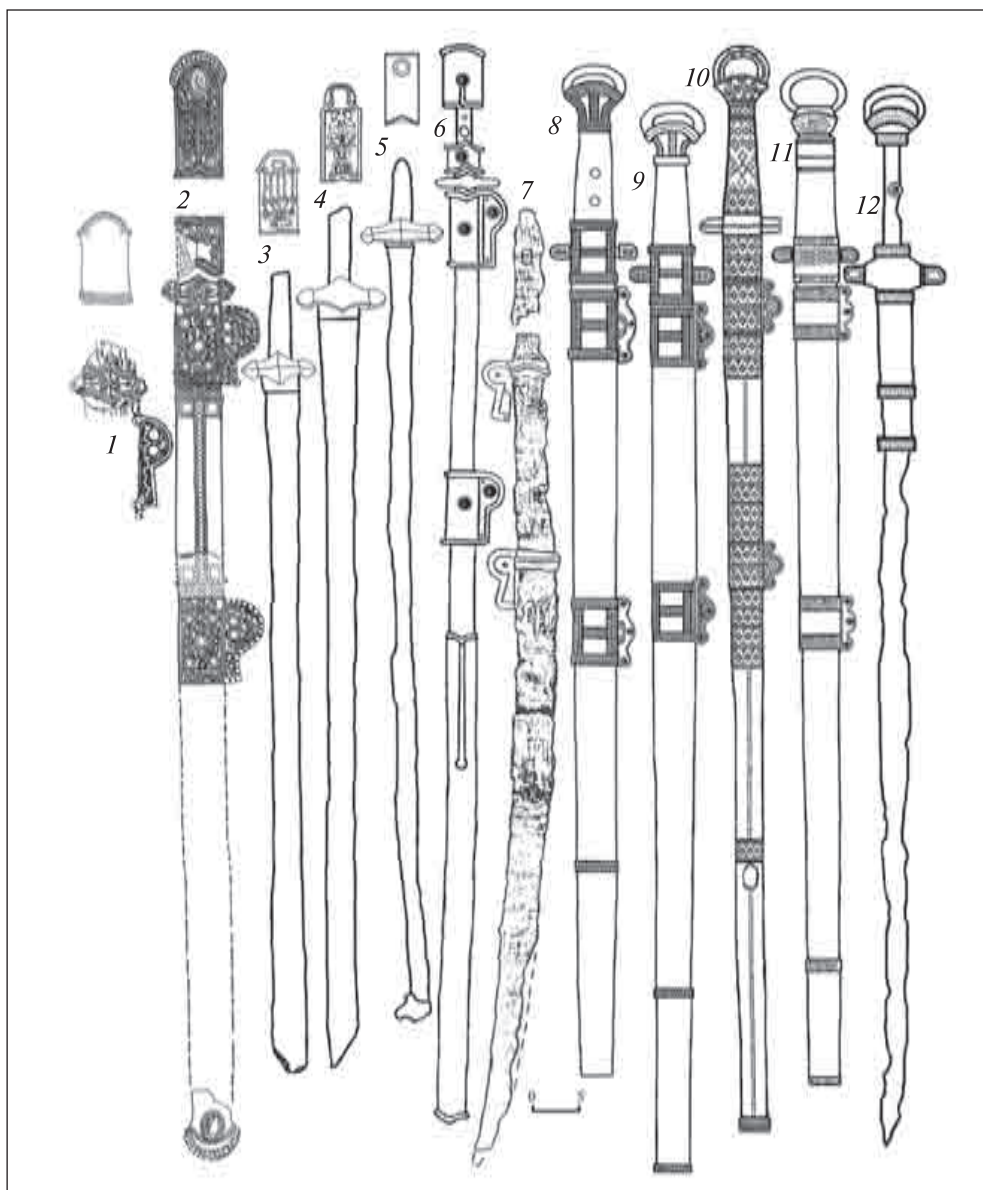

Рис. 4. Ранньосередньовічна довгоклинкова однолезова зброя кочовиків Центральної і Східної Європи: 1, 10 — Мала Перещепина (за: Комар 2006); 2 — Глодоси (за: Сміленко 1965); 3—5 — Вознесенки (за: Грінченко 1950); 6 — Дюрсо, поховання 248 (за: Дмитриев 2003); 7 — Іванча (за: Гавритухін 2001); 8 — Боча; 9 — Кунбабонь (за: Комар 2006); 11 — Кунагота; 12 — Кешкемет (за: Гавритухін 2001)

підвішування використовувалася для носіння нехарактерного для цебельдинської культури меча, що виявлений у похованні з уроч. Пишта. Його піхви мають одну Р-подібну лопать, крізь яку пропускався портупейний ремінь, виходячи з наявності отворів у срібних обкладинках (рис. 3, 10; 6, 3). Знахідка датується авторами розкопок VII ст. (Воронов, Бгажба 1979, с. 68—69, рис. 1, 1). Можна припустити, що меч носився вертикально, а повздожня скоба не збергалася. Зображення клинкової зброї з однієї лопаттю, окрім афрасіабських (рис. 5, 6, 7), відомі також у Китаї за керамічними статуетками

(з В-подібною лопаттю) з могили воєначальника сунської династії Чан-Шенга (рис. 6, 2). В-подібні лопаті на піхвах мечів з'являються у Китаї та Кореї у третій чверті VI ст. (Koch 1998, s. 574—578, taf. 73). А. Кох вважає їх варіацією Р-подібних (там само, s. 579—581).

Горизонтальний спосіб носіння клинкової зброї з Середньої Азії проникає до Ірану. Вперше у Сасанідів цей спосіб фіксується на рельєфі у гроті Так-і-Бустан, не раніше першої чверті VII ст., та пов'язується з тюркським впливом, а саме — зі збройними зіткненнями з ними (Masia 2000, s. 185—209, 217). Однак широкого розпо-

всюдження у Сасанідському Ірані ця система не набула. Датування клинків з Р-подібними лопатами піхов (там само, рл. 17—24; рис. 2, 8, 9) у системі іранських старожитностей ускладнена, тому що вони належать до категорії випадкових знахідок. Не дозволяють побудувати хронологічні викладки й зображення зброї з предметів торевтики (Амброз 1986, рис. 1, 8, 9, 12, 14). Сюжети та сцени на них настільки іконографічні, що зображена зброя повинна датувати виробу, а не навпаки. Таким чином, інновації в іранському клинковому озброєнні з'являються не раніше своїх центрально- та далеосхідних аналогів. Сказане вище не дозволяє на цьому етапі вивчення іранської зброї повноцінно використовувати її в еволюційних схемах.

У простеженні еволюційного ланцюга перетворень у ранньосередньовічній клинковій зброї важливе місце посідає питання про точне датування согдійських фресок палацу Фрасіаб зі сценами прибуття посольства. С.А. Яценко прив'язав цю подію до 662 р. (Яценко 1995, с. 13—17; 2010), М. Мод аргументовано наполягає на тому, що вона могла відбутися тільки до 657 р. (Мод 1993, с. 32; 2002). Для нашого дослідження не важлива точна дата самої події. Важливо те, що на розписах зображено комплекти клинкової зброї різних народів середини — початку третьої чверті VII ст. У залі палацу зображено членів посольства з Чаганіану, Китаю (Східного Туркестану), Кореї та Чача, а також согдійські придворні (представники Західнотюркського каганату). Чаганіанці озброєні кинджалами (рис. 5, 8—10) (горизонтальна система підвішування з однією Р- та однією D-подібними лопатами) і мечами (рис. 5, 5—7) (вертикальна система підвішування з однією чи двома допоміжними Р-подібними лопатами). Китайці (східні тюрки) озброєні кинджалами (ножами) та мечами (палашами) з кільцевими верхівками руків'їв, клинками з хрестовинами або без них (рис. 5, 11—13; горизонтальна система підвішування з D-подібними лопатами). Корейці мають тільки мечі (палаші) з кільцевими верхівками руків'їв, клинки мають хрестовини (рис. 5, 14, 15) (горизонтальна система підвішування з В-подібними лопатами). Согдійські придворні (західні тюрки) озброєні ножами (кинджалами) та палашами (мечами) виключно такими, що не мають кільцевих верхівок руків'їв. Усі клинки мають характерні хрестовини з ромбічним розширенням у центрі. Система підвіски комплекту зброї горизонтальна (двоточечна). Лопаті піхов: архаїчні П-подібні в ножа (кинджала) (рис. 5, 18), трьохарочні (рис. 5, 17) та Р-подібні (рис. 5,

16) у палашів (мечів). Аналіз зображень показує, що китайське та корейське клинкове озброєння не змінюється, у порівнянні з попереднім часом (рис. 2, 1—8), а тільки переходить повністю на горизонтальну систему підвішування (рис. 2, 11). Також привертає увагу факт співіснування різноманітних форм портупейних скоб (лопатей). Це може свідчити про те, що переваги у виборі форми тільки формувалися. З урахуванням зображень і археологічних знахідок клинкової зброї в Ірані (рис. 2, 8—10), Китаї (рис. 2, 11), Центральній (рис. 3, 4, 6—9; 4, 7) та Східній Європі (рис. 3, 1—3, 5, 10; 4, 1, 2, 6) масове розповсюдження Р-подібних лопатей на піхвах клинків логічно прив'язати до тенденцій моди, початок якої належить до другої чверті VII ст., пік припадає на всю другу половину століття, спад і вихід з ужитку форми — кінець VII — початок VIII ст. Характерна форма Р-подібних лопатей піхов розповсюдилася, на нашу думку, завдяки согдійцям і чаганіанцям. Зображення та нечисельні зразки зброї, що пов'язуються з регіоном Согда, показують розкішне оздоблення всього комплекту золотом і дорогоцінним камінням, що неминуче призводило до виникнення моди. Місцеві майстри перенесли свою традиційну форму Р-подібних лопатей як кинджалів з горизонтальною, так і мечів з вертикальною системами підвішування на нову тюркську горизонтальну систему підвішування клинкової зброї. Скоріш за все, ця інноваційна система в такому вигляді потрапила до Ірану, Китаю, Центральної та Східної Європи. Осіле населення Центральної Азії, з урахуванням розписів Пенджикента: об'єкти XXI, XXII (Беленицкий, Маршак 1976, рис. 14; 18), приміщення 10 об'єкт XVI (Распопова 1965, рис. 5, 2—4; 6), на початок VIII ст. повністю перейшло на горизонтальну систему підвішування клинкової зброї.

Для розуміння змін у клинковому озброєнні кочовиків Східної Європи важливим фактом є наявність у Перещепинському комплексі Р-подібних лопатей від піхов (рис. 4, 1), які широко представлені в авар (рис. 3, 4, 6—9) та в «геральдичних» комплексах Північного Причорномор'я (рис. 3, 1—3, 5), а також двох принципово різних за конструкцією палашів (рис. 2, 12, 13; 4, 1, 10). Після відкриття грецьких літер на зворотному боці обкладинок руків'я (Львова, Семенов 1985, с. 79, рис. 3) перещепинського палаша з кільцевим верхів'ям (рис. 2, 12) його візантійське походження повністю стало очевидним. Серед комплексів кельгейського типу цей палаш є єдиною, унікальною знахідкою, що не визвала імітацій. Також

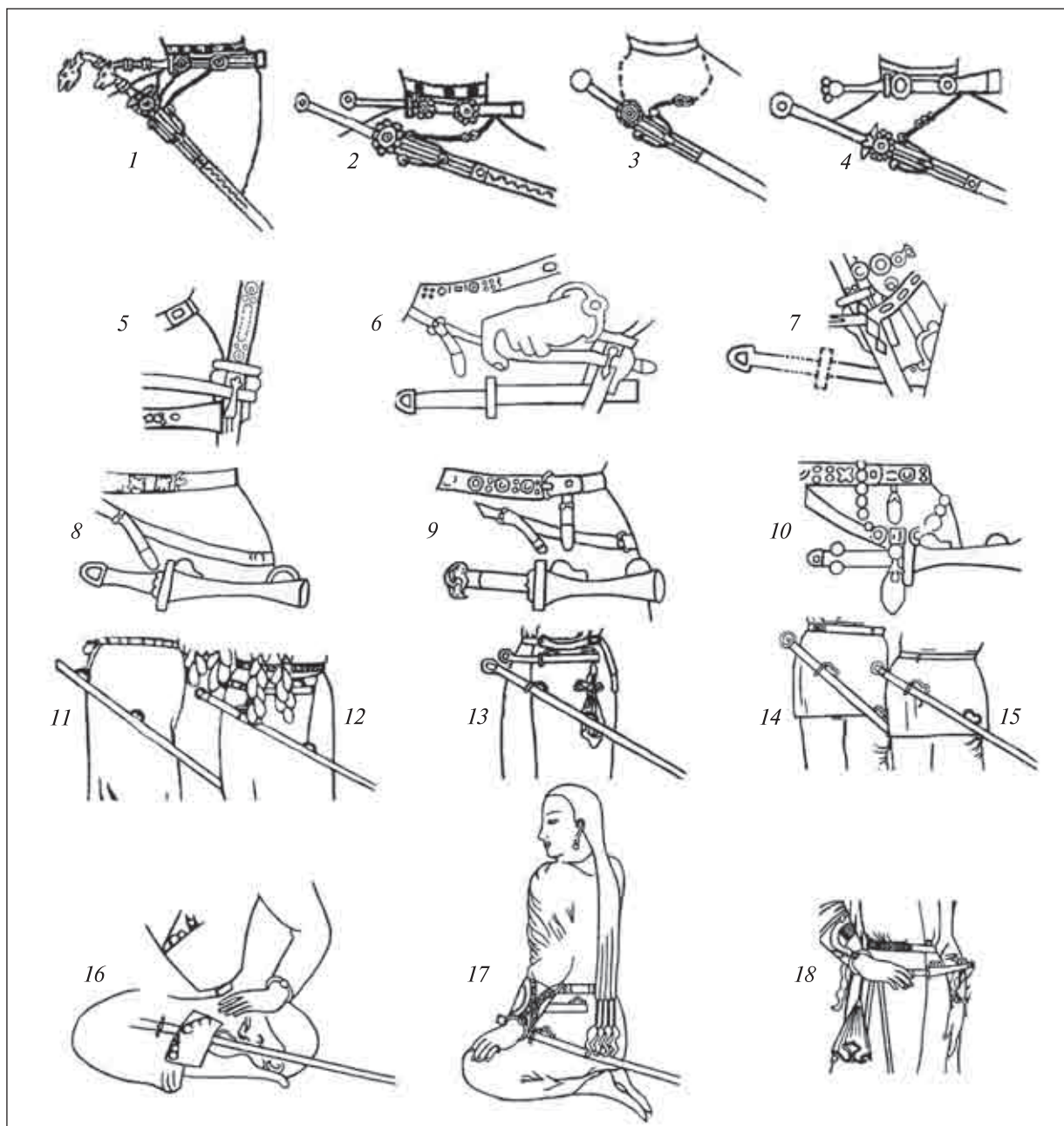

Рис. 5. Зображення клинкової зброї з настінних розписів пам'яток Середньої Азії: 1–4 — Пяджикент, об'єкт VI, приміщення 1 (1 — західна стіна; 2–4 — північна стіна); 5–18 — Афрасіаб (5 — фігура 9; 6 — фігура 11; 7 — фігура 15; 8 — фігура 2; 9 — фігура 3; 10 — фігура 4; 11–18 — відповідно фігури 10, 11, 14, 24, 25, 36, 42, 18) (1–4 — за: Дьяконов 1954; 5–10 — за: Аржанцева 1987; 11–18 — за: Альбаум 1975)

очевидно, що як прототип подібних клинків візантійці брали китайську зброю (як на рис. 2, 7, 11). В авар зброя з кільцевою верхівкою руків'я візантійського виробництва почала підкреслювати високий статус володаря. Ранні екземпляри з Бочі та Кунбабоня мають виразні ознаки візантійського виготовлення (рис. 4, 8, 9), пізніші з Кунаготи та Кешкемету являються імітуваннями (рис. 4, 11, 12). Отже, виникла мода на подібну престижну зброю та починається її копіювання (Комар 2006, с. 38). Виходячи з орнамен-

ту та техніки декору ефесів, клинки з Кунаготи та Кешкемету (Гавритухин 2001, рис. 47, 1 — 25) можуть датуватися не раніше випадіння вознесенського комплексу. Західно- та центральноєвропейська зброя з Р-подібними лопатями піхв (рис. 3, 4, 6–9; 4, 7, 11) походить з комплексів «середньоаварського» періоду. У Східній Європі такі само лопаті супроводжували клинки без хрестовин, що знайдені в комплексах геральдичного кола пам'яток: кургану 5 Виноградного, Уч-Тепе, Чапаївського та Сивашівки

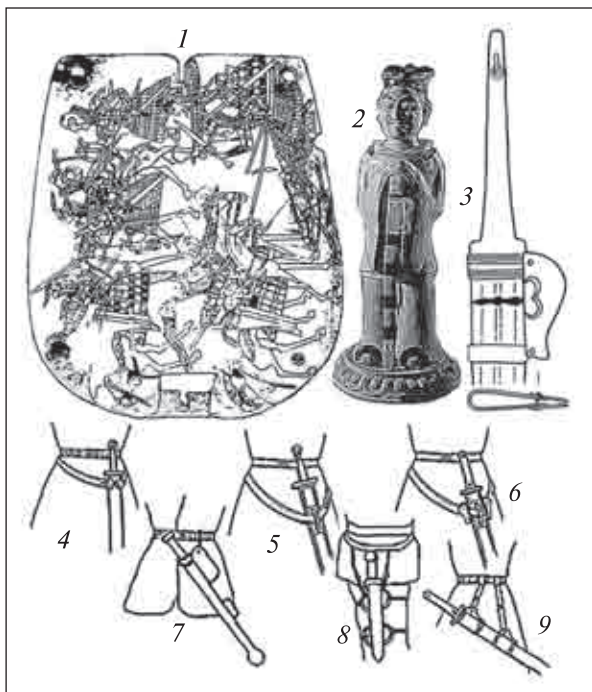

Рис. 6. Приклади клинкової зброї та способи підвішування її до пояса: 1 — кістяна пластина з кургану 2 Орлатського могильника (за: Пугаченкова 1987); 2 — статуетка з могили Чан-Шенга (за: сайтом Nippon Museum); 3 — ефесна частина й обкладена сріблом Р-подібна лопать меча з уроч. Пишта (за: Воронов, Бгажба 1979); 4—9 — способи підвіски клинкової зброї (4—5, 9 — за: Nickel 1973; 8 — за: Симоненко 2010)

(рис. 3, 1—3, 5). Схожі лопаті входять до комплектів клинків, що мають у центрі хрестовин ромбічне розширення з комплексів келегейського типу (рис. 4, 1, 2, 6). У цих клинків було принципово нове співвідношення центрів ваги штаби й ефеса та інноваційна система балансування, відмінна від усіх відомих до них зразків зброї. Баланс клинків з геральдичного кола пам'яток виконувався за допомогою довжини руків'я та ваги його металевих частин (псевдохрестовини та верхів'я). Клинки з комплексів келегейського типу балансувалися за допомогою спеціальної обойми (маніпуляції з її розмірами), що була розміщена між штабом та хрестовиною. Окрім функції балансування, обойма змінювала співвідношення осей штаби й ефеса та створювала коліно, це була новітня прогресивна зброя. Ромбічне розширення у центрі хрестовин було потрібне для надійної фіксації на обоймі й обкладинках руків'я. Порівнюючи між собою клинкову зброю з комплексів геральдичного кола та келегейського типу, ми дійшли висновку про їхню культурну різноманітність. Виражена вона у змальованих вище конструктивних відмінностях і в семантичному навантаженні елементів ефеса. У залежності від кон-

фігурації кінцівок хрестовини визначався ранг володаря зброї (нами виділено дві групи клинків у середовищі авар, пам'ятках геральдичного кола, келегейського типу та в салтівській культурі). Разом з поясною гарнітурою статус кочовика у своєму середовищі в VII—VIII ст. підкреслював ефес його холодної зброї, що завжди був біля пояса та складав з ним єдиний нерозривний семантико-інформативний комплекс (Голубев, Голубева 2012). Треба відмітити, що відомості про рангове навантаження на різновиди холодної зброї збереглися у писемних джерелах Японії VII ст. Відповідно до книги «Іфуку Рей» за зовнішнім виглядом меча люди легко могли судити про соціальне положення його володаря (Баженов 2001, с. 21). Як сучасну аналогію можна згадати російську імператорську армію XIX—XX ст., у якій ефеси шашок командного та рядового складу суттєво відрізнялися.

Таким чином, сказане вище дозволяє нам говорити не тільки про часткову синхронність різних типів зброї європейських кочовиків, а і про не збігання територій їх розповсюдження у певний хронологічний проміжок часу. Згодом у східноєвропейських кочовиків продовження отримує конструкція клинкової зброї і система рангів, притаманна носіям, що залишили комплекси келегейського типу. У цій праці ми не аналізуємо інші відмінності між різними колами пам'яток другої половина VII ст., зокрема такими як поховальний обряд, наявність чи відсутність стремен у комплексах, відмінності в поясній гарнітурі. На цьому етапі дослідження ми свідомо обмежуємося розглядом тільки клинкової зброї, що має у своїй конструкції явні відмінності в різних номадських культурах Раннього Середньовіччя. Відмітимо лише дві обставини. Мода на Р-подібні лопаті піхов, як зазначалося вище, набирає обертів з середини VII ст. та, ймовірно, була занесена до Східної Європи новою хвилею кочовиків — носіями культури «геральдики» у зв'язку з початком процесу розпаду в 40-х рр. Західнотюркського каганату. Традиції геральдичного кола пам'яток Східної Європи знаходять своє продовження в Італії. Тільки так можна пояснити знахідки кинджалів з Кастель Тросино та К'юзі (рис. 1, 14) та палаша з Р-подібними лопатями для підвішування з поховання 102 Morgione (рис. 3, 11). Сюжет оформлення псевдохрестовини, накладок і закінчення піхов палаша з цього комплексу має аналогії серед медальйонів Романівського поховання 1884 р. (Семанов 1985, рис. 2—4), а техніка нанесення орнаменту зближує цей клинок з мечем із Кунаоти

(Гавритухин 2001, рис. 52, 1а—1з). Таким чином, поховання з Італії може датуватися кінцем VII — початком VIII ст., що, в свою чергу, може свідчити про міграцію частини населення — носіїв культури геральдичного кола пам'яток — зі Східної до Західної Європи.

Перещепинський комплекс за набором інвентарю найбільш ранній серед кола келегейських. Клинок з ромбічним розширенням у центрі хрестовини та лопаті для підвищення, з урахуванням зображень Афрасіабу, відзеркалює розвиток клинкової зброї західних тюрків середини—третьої чверті VII ст. Хоча сам Перещепинський комплекс міг потрапити в землю не раніше початку останньої чверті вказаного століття. Ефеси клинків з келегейського кола пам'яток еволюціонують з часом, що простежується на зразках зброї з пізніших комплексів. Палаш з Перещепинського комплексу має хрестовину, яка за висотою приблизно дорівнює її довжині (рис. 4, 1). На клинку з Глодос уже помітна різниця у пропорціях у бік переваги довжини над висотою (рис. 4, 2), що стає ще більш очевидною у порівнянні з вознесенською (рис. 4, 3—5) і салтівською зброєю. Спостерігається тенденція до «сплюснення» хрестовин. Такою нам вбачається відносна хронологія хазарської клинкової зброї. У Вознесенському курці вперше простежується викривлення клинка (рис. 4, 5), а отже, з'являється перша археологічно зафіксована шабля. Огляд аварського клинкового озброєння показує, що прихід цієї групи кочовиків до Карпатської котловини не визвав появи та розповсюдження жодного різновиду клинкової зброї, що не була б відома в попередні часи. Показово, що авари навіть у середньоаварський період користувалися клинковою зброєю західноєвропейських типів (Гавритухин 2001, рис. 18). Також спостерігається використання архаїчної зброї (там само, рис. 50, 6, 11), яка виявляє аналогії серед ранішого, доаварського, матеріалу (рис. 1, 1; Хазанов 1971, таб. XIII, 5). Ймовірно, запозичення відбулося на Кавказі на шляху просування авар до Панонії. Завдяки появі на Балканах орди Аспаруха аварські старожитності не мають надійного хронологічного репера у вигляді монет, що карбовані після 680 р. (Гавритухин 2001, с. 149). Також очевидно, що попадання до авар нового різновиду холодної зброї — шаблі, що маркує початок II середньоаварського періоду, не могло відбутися раніше його східноєвропейських аналогів. Не знаходить пояснення і той факт, що аварські шаблі з'являються у вже сформованому, достатньо розвиненому вигляді без прототипів і перехідних зразків. Піхви шаблі з Іванчі мають Р-подібні лопаті, що свідчить про

те, що це один з найранніших зразків. Але хрестовина цього клинка не збереглася (рис. 4, 7; Гавритухин 2001, рис. 53, 1—3), що виключає більш точне датування шаблі. Відносно велику кривизну аварських шабел, на нашу думку, можна пояснити двома чинниками. Перший — усі аварські шаблі походять з інгумаційних поховань і збільшення кривизни клинка могло відбутися у зв'язку з корозією металу (прецедент — меч сарматського часу з Оленешть) (Симоненко 2010, с. 46). Другий — збільшена кривизна клинка могла з'явитися у процесі копіювання нового зразка зброї як наслідок візуального обману, що виникає у результаті поєднання у первинному виробі кривої полоси та викривленого ефеса. Таким чином, висновки Ч. Балінта, який відносив виникнення шабел у авар до часового проміжку між 558 і 670 рр. (Balint 1978, р. 184—186), та створена на цій основі теорія М.В. Гореліка, зведена до того, що легкі клинки з одним лезом імперії Хань Китаю у руках аварських племен, що перейшли до Європи, перетворилися на шаблю (Горелик 1995, с. 392—393), нині не підтверджуються.

Підсумовуючи наше дослідження, можна зазначити, що до середини VII ст. у середовищі ранньосередньовічних кочовиків на основі синтезу «степової» та «китайської» збройних систем намітилося три традиції оформлення ефесів клинкової зброї, що також мають стосунок до статусу володаря зброї. До першої традиції — «далекосхідної», або «китайської» (гр. I, тип I за: Голубев, Голубева 2012) належать клинки, що мають кільцеву верхівку руків'їв. Крім Китаю, така зброя використовувалася у Кореї, Східно-тюркському каганаті та частково в Согді. Опосередкована та перероблена Візантією ця традиція широко розповсюдилася у вищих прошарках суспільства Аварського каганату. Однак, за єдиним виключенням (Перещепинський комплекс), вона зовсім не затронула східноєвропейських кочовиків як геральдичного кола, так і носіїв пам'яток келегейського типу (навіть за часів перебування тих і інших у складі Західно-тюркського каганату). Друга традиція — «східноєвропейська», або «гуно-болгарська» (гр. I, тип II за: Голубев, Голубева 2012), і третя — «середньоазійська», або «тюрко-хазарська» (гр. II за: Голубев, Голубева 2012). Вони беруть свій початок від китайських зразків ще сарматського часу та характеризуються відсутністю кільцевих верхівок руків'їв. Еволюція «гуно-болгарської» традиції проходила шляхом переходу кочовиків до застосування палаша при збереженні схеми виконання ефеса під впливом кочовницької збройної традиції Східної Європи, що склала-

ся ще в гунський час. Перші дві традиції складають єдину лінію еволюції клинкової зброї та являють собою глухий кут у розвитку. «Тюрко-хазарська» традиція найцікавіша для вивчення. З моменту виникнення являє собою перспективну лінію розвитку клинкової зброї. Перетворення первинно протікали в середовищі західних кочовиків Центральної Азії. Після переселення до Східної Європи ця лінія розвитку зброї на основі конструктивних особливостей (обойма між хрестовиною та штабою) призвела до появи шаблі. Таким чином, хронологія східноєвропейської ранньосередньовічної довгоклинкової зброї виглядає наступним чином:

клинки з Уч-Тепе, Виноградного та Сивашівки побутували з 40-х до 70-х рр. VII ст.; з кінця третьої чверті VII ст. і до кінця останньої чверті VII ст. побутували клинки подібні до глодоських і поховання 248 Дюрсо (нижчий ранг володаря зброї); палаші та шаблі вознесенських зразків — кінець VII — початок VIII ст. Осторонь стоїть перещепинський палаш (рис. 2, 13; 4, 1). Цей клинок хоч і потрапив у землю не раніше початку останньої чверті VII ст. та знайдено його у Східній Європі, проте він відзеркалює реалії озброєння тюрків у Центральній Азії Західнотюркського каганату часів розпаду середини — третьої чверті VII ст.

Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. — Ташкент, 1975.

Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. — М., 1981. — С. 10—23.

Амброз А.К. Кинжалы V в. с двумя выступами на ножнах // *СА*. — 1986. — № 3. — С. 28—35.

Аржанцева И.А. Пояса на росписях Афрасиаба // *ИМКУ*. — Ташкент, 1987. — С. 92—114.

Атавин А.Г. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // *Культура евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* — Самара, 1996. — С. 208—264.

Баженев А.Г. История японского меча. — СПб., 2001.

Безуглов С.И. Позднесарматские мечи (по материалам Подонья) // *Сарматы и их соседи на Дону*. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 169—193.

Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев VII—VIII вв. в искусстве Пенджикента // *История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)*. — М., 1976. — С. 75—89, 179—186.

Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Военное дело сяньбийских государств Северного Китая IV—VI вв. н. э. // *Военное дело кочевников Центральной Азии в сяньбийскую эпоху*. — Новосибирск, 2005. — С. 80—199.

Боталов С.Г. Мечи и кинжалы гуннской эпохи // *Вооружение сарматов: региональная типология и хронология: доклад к VI Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории»*. — Челябинск, 2007. — С. 114—123.

Воронов Ю.Н., Бгажба О.Х. Новые материалы VII в. из могильников Абхазии // *Проблемы хронологии памятников Евразии в эпоху раннего средневековья*. — М., 1979. — С. 67—71 (КСИА. — Вып. 158).

Габуев Т.А. Аланский всадник. Сокровища князей I—XII веков: Каталог выставки. — М., 2005.

Габуев Т.А. О культурной атрибуции золотых предметов из могильника Брут I в Северной Осетии // *РА*. — 2012. — № 1. — С. 90—99.

Гавритухин И.О. Хронология «среднеаварского» периода // *Степи Европы в эпоху средневековья*. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 45—162.

Голубев А.М., Голубева И.В. Однолезвоя зброя з довгим клинком кочовиків VII—VIII ст. // *Археологія*. — 2012. — № 4. — С. 42—54.

Горелик М.В. Вооружение // *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: хозяйство, материальная культура*. — М., 1995. — С. 382—398.

Гринченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // *Археологія*. — 1950. — III. — С. 36—63.

Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX вв. // *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья IV—XIII века*. — М., 2003. — С. 200—206.

Дьяконов М.М. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии // *Живопись древнего Пянджикента*. — М., 1954. — С. 83—159.

Залесская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоянкова Н.А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. — СПб., 1997.

Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.). — СПб., 1994.

Иессен А.А. Раскопки большого Кургана в урочище Уч-Тепе // *МИА*. — 1965. — № 125. — С. 153—192.

Казанский М.М. Пряжки раннесасанидской традиции в Северной Евразии // *Первобытная археология. Человек и искусство. Сборник к 70-летию Я.А. Шера*. — Новосибирск, 2002. — С. 193—197.

Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. // *Степи Европы в эпоху средневековья*. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244.

- Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 245—374.
- Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII—X вв. — Харьков, 1987.
- Львова З.А., Семенов А.И. К проверке оснований реконструкции Перешепинского меча // АСГЭ. — 1985. — Вып. 26. — С. 77—87.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Д1—4).
- Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. — 1955. — № 23. — С. 131—168.
- Орлов Р.С., Рассмакин Ю.Я. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
- Пугаченкова Г.А. Образ кангюйца в согдийском искусстве. (Из открытий Узбекстанской искусствоведческой экспедиции) // Из художественной сокровищницы Среднего Востока. — Ташкент, 1987. — С. 56—65.
- Радюш О.А. Разрушенное «княжеское» захоронение эпохи Великого переселения народов в Курской области // Памятники Археологии (<http://www.archaeolog.ru/index.php?id=246>).
- Распопова В.И. Поясной набор Согда VII—VIII вв. // СА. — 1965. — № 4. — С. 78—91.
- Семенов А.И. Художественный металл Романовского погребения на Дону // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. — Л., 1985. — С. 90—101.
- Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. — СПб., 2010.
- Сміленко А.Т. Глодоські скарби. — К., 1965.
- Смирнов К.Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области // МИА. — 1959. — № 60. — С. 206—322.
- Уманский А.П. Погребение эпохи «Великого переселения народов» на Чарыше // Древние культуры Алтая и Западной Сибири. — Новосибирск, 1978. — С. 129—163.
- Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971.
- Яценко С.А. О точной дате и обстоятельствах прибытия посольств, изображенных на росписях Афрасиаба // Узбекистан — вклад в мировую цивилизацию. Бухара и мировая культура. — Бухара, 1995. — Вып. 3. — Ч. 1. — С. 13—17.
- Яценко С.А. Костюм на росписях VII в. Афрасиаба (Самарканда): датировка посольств, этническая принадлежность и социальный статус изображенных / (<http://www.formuseum.info/2010/10/22/print:page,1jacenko3.html>).
- Anazawa W., Manome J. The Problem on a Gold Dagger with Cloisone Decoration from Kerim-Lo, No. 14. Tomb in Iorjiu Korea // Kobunkadansou. — 1980. — № 7. — P. 245—278.
- Balint Cs. Vestiges archeologiques de l'époque tardive des Sasanides et leurs relation avec les peuples des Steppes // AAASH. — 1978. — XXX. — № 1—2. — P. 173—212.
- Bona I. Les Huns. Le grand empire barbare d'Europe IV—V e siècles. — Paris, 2002.
- Koch A. Überlegungen zum Transfer von Schwerttarag- und Kampfesweise im frühen Mittelalter am Beispiel chinesischer Schwerter mit P-förmigen Tregriemenhaltern aus dem 6.—8. Jahrhundert n. Chr. // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. — Mainz, 1998. — S. 571—598.
- Masia K. The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire // Iranica Antiqua. — 2000. — XXXV. — S. 185—289.
- Mode M. Sogdien und die Herrscher der Welt. Türken, Sasaniden und Chinesen in Historiengemälden des 7. Jahrhunderts n. Chr. Aus Alt-Samarqand. (Europäische Hochschulschriften. Reihe XXVIII. Bd. 162). — Frankfurt am Main, 1993.
- Mode M. Court art of Sogdian Samarqand in the 7th century AD. — Some remarks to an old problem - a web publication by. 2002 // (<http://www.orientarch.unihalle.de/ca/afras/index.htm>).
- Nickel H. About the Sword of the Huns and the «Urepos» of the Steppes // Metropolitan Museum Journal. — 1973. — Vol. 7. — P. 131—142.
- Świątosławski W. Rola Awarów w rozpowszechnieniu w Europie azjatyckich form uzbrojenia // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica. 23. — 2001. — T. I. — S. 75—85.
- Trousdale W. The Long Sword and Scabbard Slide in Asia. — Washington, 1975.
- Vallet F. Unetombe de riche cavalier lombard découverte à Castel Trosino // Mémoires-Association française d'archéologie mérovingienne. — 1995. — T. 9. — P. 335—349.
- <http://www.swordsofkorea.com>
- <http://www.hermitagemuseum.org>
- <http://www.metmuseum.org>
- <http://www.britishmuseum.org>
- http://english.chnmus.net/fortnightselection/node_5833.htm
- http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sword_mountings_from_Morriane,_Italy.jpg

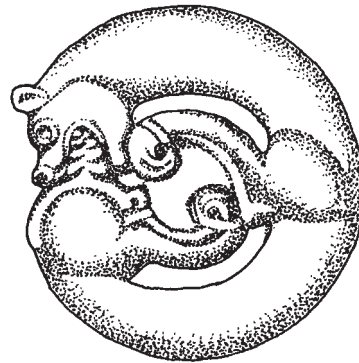
Надійшла 08.09.2015

ЭВОЛЮЦИЯ КЛИНКОВОГО ОРУЖИЯ КОЧЕВНИКОВ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В статье пересматривается механизм эволюционной схемы развития клинкового оружия по линии меч—палаш. Анализируется клинковое оружие кочевников сарматского, гунского и раннесредневекового времени и обосновывается трансформация одного вида оружия в другой посредством утяжеления узколезвийного меча за счет наращивания обуха на месте второго лезвия. На основе рассмотрения именно комплекта клинкового оружия (клинк и ножен) предлагается его хронология. У раннесредневековых кочевников на основе синтеза «степной» и «китайской» оружейных систем сложилось три традиции оформления эфесов оружия, имеющие отношение к определению ранга владельца клинка. Две из этих традиций являются тупиковой ветвью развития клинкового оружия. Эволюция третьей, посредством использования специальной детали между крестовиной и полосой для изменения соотношения осей эфеса и клинка, привела к появлению сабли. С учетом оружейных традиций, моды и хронологического распределения находок клинкового оружия предполагаются две последовательные волны кочевого населения в Восточную Европу в середине и в начале последней четверти VII в. как результат процесса распада Западнотюркского каганата.

EVOLUTION OF BLADE WEAPONS OF THE EARLY MEDIAEVAL NOMADS

The mechanism of evolutionary scheme of the blade weapons development from sword to backsword is reviewed in the article. Blade weapon of the nomads of the Sarmatian, the Huns, and the Early Mediaeval periods is analysed and the transformation of one weapons type to the other through making the narrow-bladed sword heavier due to the butt thickening at a place of the second blade is proved. Based on the analysis of exactly a set of blade weapons (blade and sheath) the author suggests its chronology. The Early Mediaeval nomads, based on the synthesis of «steppe» and «Chinese» arm systems, had three traditions of hilt shapes related to the determination of the blade owner's range. Two of these traditions are dead-end branch of blade weapons development. The evolution of the third, through the usage of a special detail between the cross and the stripe for changing the correlation between hilt's and blade's axes, led to the sabre's appearance. Taking into account arms traditions, fashion, and chronological distribution of the blade weapons finds, presumed are two consequent waves of the nomadic population coming into Eastern Europe in the middle and in the beginning of the last quarter of the 7th century as a result of Western Turkic Khaganate's collapse.

Л.І. Бабенко, О.В. Шелехань

КИНДЖАЛИ З СЕГМЕНТОПОДІБНИМ ПЕРЕХРЕСТЯМ У ЗІБРАННІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Статтю присвячено кинджалам скіфського часу з сегментоподібним перехрестям. Оpubліковано нові знахідки із зібрання Харківського історичного музею, а також проаналізовано корпус відомих аналогічних екземплярів.

Ключові слова: скіфський час, кинджал, сегментоподібне перехрестя.

У Харківському історичному музеї зберігається представницька колекція клинкової зброї скіфського часу. Екземпляри, які походять з поховань Пісочинського могильника, були проаналізовані в загальній публікації пам'ятки (Бабенко 2005). Відомості про інші знахідки опубліковано в окремих статтях (Бабенко 2006; 2009). Цю статтю присвячено висвітленню окремого типу скіфських кинджалів — із сегментоподібним перехрестям, яких у фондах музею налічується три екземпляри. Один з них — зі Старосілля — походить з розкопок О.О. Бобринського та відомий в літературі досить давно. Інші два екземпляри, про які йтиме мова, публікуються вперше.

Кинджали з сегментоподібним перехрестям нині лишаються одним з найменш досліджених різновидів скіфської клинкової зброї. Адже вони зазвичай сприймалися як група, яка стоїть осібно від класичних зразків зі звичними формами перехрестя.

Опишемо обрані знахідки. Задля зручності та наочності метричні показники подано в таблиці (табл.).

1. Кинджал зі Старосілля (інв. № Арх. 116/69) має волютоподібне навершя, одна з волют якого частково втрачена. На кінці іншої половини вгадується обрис голови хижого птаха з характерним загнутим дзьобом. Навершя виготовлено з двох наклепаних пластин. Руків'я кинджала трапецієподібне в плані, з розширенням до перехрестя. В перетині воно пласке, лише на нижній частині біля перехрестя ледве виступають бічні валики. Перехрестя сегментоподібної форми, але злегка вигнуте, завдяки чому

воно схоже на півмісяць. Клинок двосічний, з плавно звуженими лезами, ромбічний у перетині. Його частину втрачено, втім з огляду на обрис, первинна довжина кинджала не набагато перевищувала сучасний розмір фрагментованого екземпляра (рис. 1, 1).

За інвентарною книгою меч не має паспорта та походить із довоєнних фондів музею, що постраждали в пожежі під час археологічної виставки в лютому 1943 р. за часів німецької окупації Харкова. Але за зовнішнім виглядом кинджал добре впізнається за зображеннями в низці публікацій (Бобринский 1887, табл. VII; Воронина 1962, с. 131). Враховуючи, що артефакт знайдено досить давно, можна припустити, що його було передано з якогось центрального музею до Харкова після 1930 р., під час реорганізації Музею Слобідської України в Український державний історичний музей з метою розширення археологічної колекції та побудови в ньому репрезентативної експозиції.

2. Кинджал (інв. № Арх. 200) з довоєнних фондів музею, зі спаленої Археологічної виставки. Навершя брускоподібної форми, злегка прогнуте в середній частині. Наскільки дозволяє судити його форма, воно було сформоване не з цільного бруска, насадженого на руків'я, а наварюванням пластин поверх нього. Руків'я прямокутної форми, пласке в перетині, дещо звужене в середній частині. Перехрестя простої сегментоподібної форми, проте, наскільки дозволяє судити його сучасний стан, у перетині воно відрізняється від більшості аналогічних виробів. Воно сформоване з двох пар наварених пластин. Причому внутрішня пара менша за розміром, але товща, а зовнішня, яка власне і має сегментоподібну форму, більша, але тон-

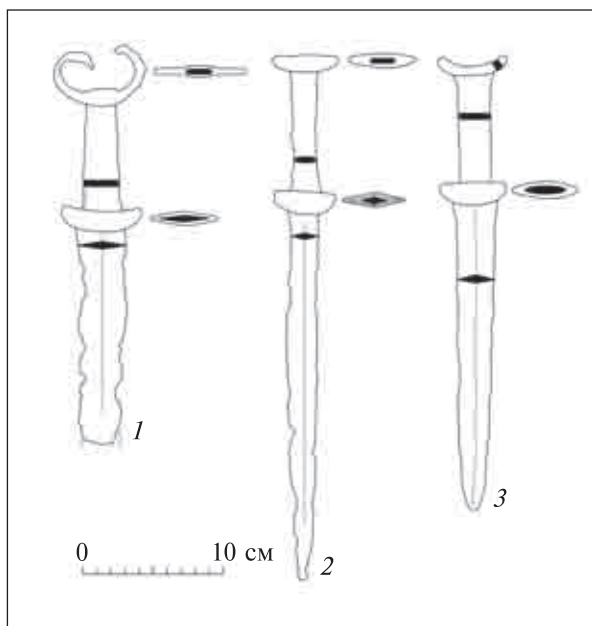

Рис. 1. Кинджали з сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею: 1 — Старосілля; 2 — з довоєнних фондів музею; 3 — Ненаси́тець

ша. Клинок двосічний, доволі вузький, з паралельними лезами, звуженими в останній третині, ромбічний у перетині (рис. 1, 2).

3. Кинджал (інв. № Арх.110/3). Знайдено на березі Дніпра нижче ненаси́тецького порогу (Солонянський, або Синельниківський р-н Дніпропетровської обл.). Передано до музею 29 грудня 1970 р. мешканцем Харкова Ю.М. Тузовим. Має слабо вигнуте волютоподібне навершя, що зближує його форму з серповидними савроматськими навершьями. Руків'я прямокутної форми, пласке в перетині, дещо розширене біля навершя. Перехрестя сегментоподібної форми. Клинок двосічний, з плавно звуженими лезами, ромбічний у перетині (рис. 1, 3).

Як ми вже зазначали, подібні знахідки зазвичай сприймаються як екстраординарні вироби серед клинкової зброї скіфського типу, підтвердженням чого є типологічні схеми.

У систематизації мечів і кинджалів скіфського часу існує три основні підходи. Перший — формально-типологічний, полягає у класифікації зразків за набором морфологічних ознак. Практичне втілення він знайшов у загальноприйнятій типології А.І. Мелюкової, відповідно до якої відділи виокремлені за формою навершя, а типи — за формою перехрестя (Мелюкова 1964, с. 46—47).

Оскільки на час написання фундаментальної праці «Вооружение скифов» дослідниці було відомо лише шість подібних зразків (два екземпляри були включені до першого відділу

та чотири — до другого), вони посіли останні місця у переліку типів, сформованих за залишковим принципом.

Щодо хронологічної позиції кинджалів з сегментоподібним перехрестям, А.І. Мелюкова обережно віднесла їх до VI—V ст. до н. е. за поодинокими та досить віддаленими паралелями. Причому це стосувалося лише виробів з брускоподібним навершям. Екземпляри другого відділу на той час були представлені лише випадковими знахідками, тому дослідниця утрималася від будь-яких припущень (там само, с. 53, 55).

Варто зазначити, що А.І. Мелюкова лишила поза класифікаційною схемою досить виразний меч з Гамарні, навершя якого оздоблене головами хижих птахів. Наскільки можна судити з тексту, авторка лише згадала цей виріб у контексті опису антенних зооморфних наверш, але не стала виділяти для нього окремий тип у межах другого відділу, другого підвідділу (там само, с. 55). Хоча в імовірний тип II, II, 3, окрім меча з Гамарні, можна було додати відомий дослідниці кинджал зі Старосілля, навершя якого, безсумнівно, оформлено у звіриному стилі. Але останній екземпляр було залучено до першого відділу виробів з простим антенним навершям.

Ще один момент, на який необхідно звернути увагу, полягає у тому, що А.І. Мелюкова виділяла в окремі типи вироби з сегментоподібним, прямокутним і трапецієподібним перехрестям. Адже в появі прямокутних перехресть дослідниця вбачала вплив античного озброєння (там само, с. 52—53). Ми ж будемо розглядати їх сукупно, оскільки, на нашу думку, ці форми пов'язані між собою¹.

У другій половині XX ст., завдяки широкомасштабним розкопкам корпус подібних виробів дещо розширився. Причому це відбулося не лише за рахунок випадкових знахідок. Важливо, що частина екземплярів була зафіксована в похованнях з широким комплексом поховального інвентарю, про які мова піде нижче. Проте серед розробок матеріалів середньодонської та нижньодонської груп пам'яток скіфської культури кинджали з сегментоподібним перехрестям продовжували перебувати в тіні.

Так, у працях Є.І. Савченка, присвячених озброєнню населення Середнього Дону, було

¹ Це твердження не стосується церемоніальних виробів з курганів Кекуватського та Каргодеуаш. Їх трапецієподібне перехрестя, очевидно, є похідним від трикутного перехрестя мечів IV ст. до н. е. Тому ці вироби належать до іншого горизонту.

без змін використано типологію А.І. Мелюкової. Проте вироби з сегментоподібним перехрестям лишилися взагалі поза увагою, оскільки джерельною базою дослідника були лише поховальні пам'ятки, а на вказаній території жодного аналогічного зразка не відомо з поховання (Савченко 2003, с. 21; 2004, с. 154—163).

Кількома роками пізніше було захищено кандидатську дисертацію О.М. Ворошилова, до якої автор залучив і випадкові знахідки. Це дозволило йому в разі збільшити джерельну базу та розробити власну систематизацію. Однак форма перехрестя була відсунута дослідником на останній, п'ятий, шабелі класифікації. А основну увагу при цьому було зосереджено на конструктивних особливостях навершя (Ворошилов 2007, с. 17—18; 2014, с. 75—77).

Недавно було опубліковано статтю С.В. Лукьяшко, присвячену клинковій зброї з пам'яток Нижнього Дону. У ній також запропонована авторська типологія, заснована на розробці А.І. Мелюкової, але з регіональними особливостями (Лукьяшко 2014, рис. 1). Екземпляри з сегментоподібним і прямим перехрестям виділено у два окремі типи. Проте автор майже повністю утримувався від їх інтерпретації (там само, с. 247—248).

Інший підхід до систематизації, заснований на виділенні культурних типів, було запропоновано А.Ю. Алексеевим. Автор розглядає еволюцію скіфської клинкової зброї крізь призму її фалічної символіки. Відповідно до цього виділені ним чотири типи розглядались як розщеплення первинного фалічного образу, уособленого виробами з ниркоподібним перехрестям (Алексеев 1991, с. 279). Тож у цій побудові не знайшлося місця екземплярам з перехрестями правильних геометричних форм. Дослідник лише зазначав їх локальний і окремішній характер (там само, с. 276).

І, нарешті, третій підхід, або метод серіації. У загальних рисах окремі думки з цього приводу були висловлені в низці робіт Є.В. Чер-

ненком (Черненко 1980, с. 26; 1980а, с. 67). Він ґрунтується на припущенні, що групи скіфської зброї виготовлялися за певним каноном. Первинно ця теорія стосувалася суто церемоніальної зброї. Але, на жаль, дослідник не розвинув її у розгорнутій праці, тому його думки лишилися у форматі припущень і коротких тез.

Згодом за епонімічним принципом була побудована типологічна схема А. Вульпе, яка охоплювала клинкову зброю Румунії (Vulpe 1990, S. 6). Але через те, що дослідник окреслював типи передусім за формою навершя, вироби з сегментоподібним перехрестям виявилися розділені серед різних груп, поєднуючись з різночасовим і різноплановим матеріалом.

Сьогодні практичне втілення цей метод успішно знаходить у роботах Д. Топала (Топал, Бруяко 2012, с. 133; Топал 2014, с. 380; 2014а, с. 129). Дослідник творчо розвинув напрацювання попередників, розглядаючи серії пересічних виробів, які групуються навколо типотворюючих церемоніальних екземплярів.

Слід віддати належне, використання епонімного екземпляра для визначення певного типу надзвичайно влучно (і що не так часто трапляється — дуже лаконічно) позначає морфологічні та хронологічні характеристики того чи іншого виробу. Втім, цей підхід має і недоліки. Він на 100 % може бути задіяний для озброєння V—IV ст. до н. е. До певної міри справедливий при розгляді архаїчних зразків. Але далеко не в кожній групі зброї присутні коштовно оздоблені екземпляри. Тому в нашому випадку доводиться повертатися до традиційного пошуку кола аналогій серед простих екземплярів.

Перелік аналогій у комплексах

У Північному Причорномор'ї перші знахідки задокументованих кинджалів з нетиповим перехрестям походять зі степових поховань. Це меч з волютоподібним навершям з курга-

Таблиця. Метричні параметри розглянутих кинджалів

№	Екземпляр	Навершя			Руків'я			Перехрестя			Клинок			Довжина загальна
		Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	Ш	Д/В	Т	
1	Старосілля	6,8	4,5	1,0	2,2—2,7	7,4	0,5	5,7	2,2	1,1	3,6	15*	0,5	28,5*
2	З довоєнних фондів музею	4,7	1,4	1,1	2,0	8,4	0,6	4,4	1,9	1,1	2,2	26	0,5	37,3
3	Ненаситець	5,0	1,5		2,4	7,8		4,8	1,8		2,8	22		32,3

* Розміри фрагментованих виробів.

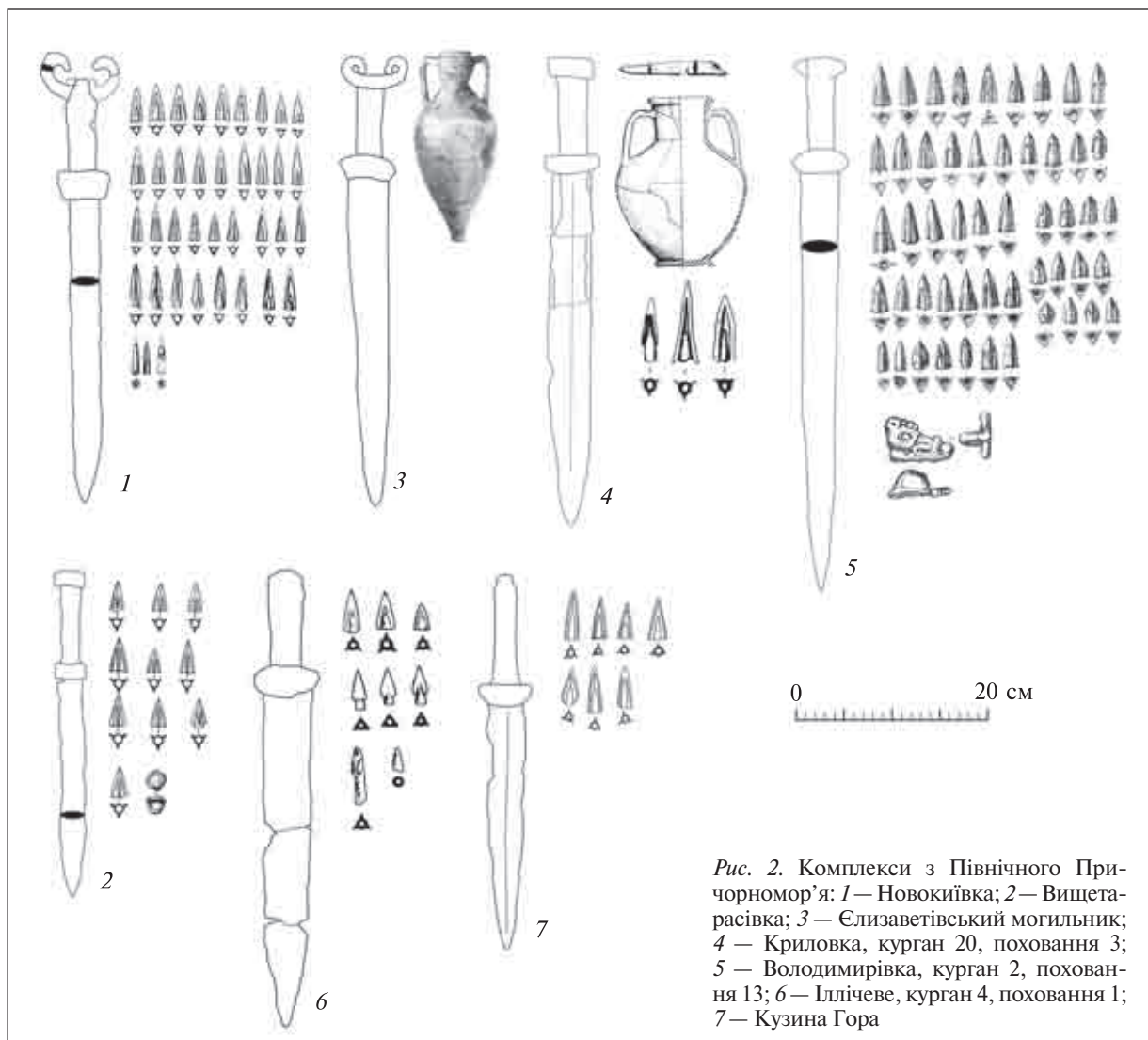

Рис. 2. Комплекси з Північного Причорномор'я: 1 — Новокиївка; 2 — Вишетарасівка; 3 — Єлизаветівський могильник; 4 — Криловка, курган 20, поховання 3; 5 — Володимирівка, курган 2, поховання 13; 6 — Іллічеве, курган 4, поховання 1; 7 — Кузина Гора

ну біля с. Новокиївка на Херсонщині (Евдокимов, Мурзин 1984, с. 78). Цей екземпляр добре датується виразним сагайдачним набором, у якому домінують базисні вістря стріл, деякі масивних пропорцій. У меншій мірі представлені гостролисті вістря з виступаючою втулкою (рис. 2, 1). Наведені особливості дозволяють нам віднести це поховання до останньої чверті VI ст. до н. е. — початку V ст. до н. е. (Полін 1987, с. 28—30; Гречко 2012, с. 93—95).

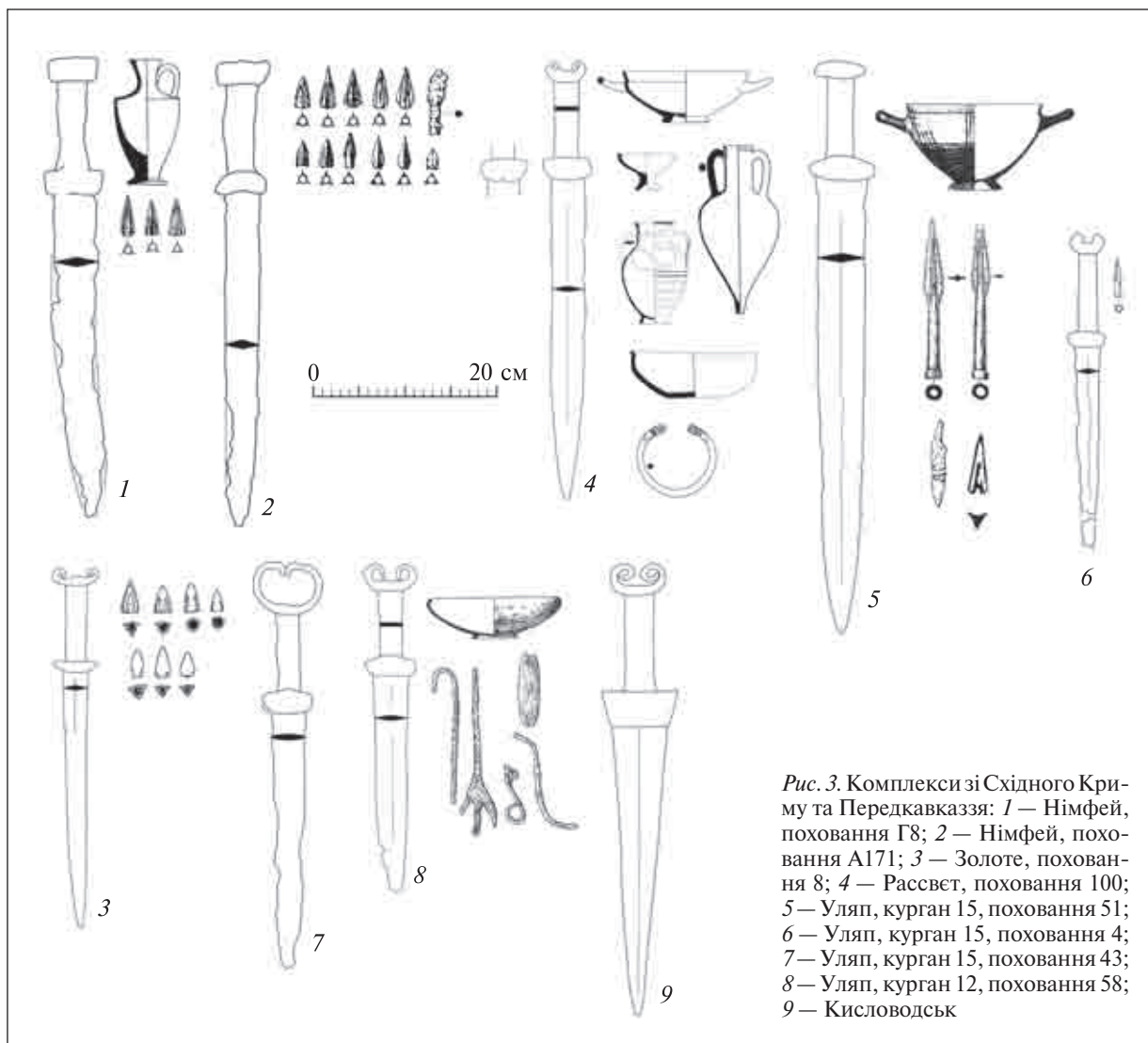
Інший екземпляр з прямокутним перехрестям походить з кургану 52, поховання 1 біля Вишетарасівки². Хоча, на відміну від поперед-

нього, його навершя брускоподібною форми (Мурзин, Евдокимов 1977, с. 56). Аналогічно, цей комплекс датується кінцем VI — початком V ст. до н. е. за знахідками базисних вістрів стріл (рис. 2, 2).

Досліджуючи мечі та кинджали зі степів Нижнього Дону, С.І. Лукьяшко відніс два екземпляри з Єлизаветівського могильника до групи мечів з сегментоподібним перехрестям. Перший — з кургану 15 — датується другою чвертю V ст. до н. е. за знахідкою хіуської пухлогорлої амфори (рис. 2, 3). Другий — з кургану 40 — за аналогічною амфорою віднесено вже до середини вказаного сторіччя (Лукьяшко 2014, с. 248). Зазначимо, що раніше ці екземпляри описувались як мечі з метеликоподібним перехрестям (Копылов 1980, с. 24—25; Янгулов 2008, с. 69).

Ще один екземпляр, але з прямим перехрестям, походить з кургану 31 і датується вже другою половиною V ст. до н. е. на підставі зна-

² В оригінальній публікації та у звітах, написаних російською мовою, могильник іменується «Верхнотарасовка», або «Верхняя Тарасовка». У подальших роботах ця назва була перекладена на українську мову як «Верхньотарасівка», хоча населений пункт, який дав ім'я пам'ятці, офіційно іменується с. Вишетарасівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

хідки чорнолакового скіфоса (Лукьяшко 2014, с. 248).

Низка добре датованих комплексів, звідки походять мечі з подібними виробами, відомі зі степового Криму. Перший — з кургану 20 біля с. Криловка. Тут знайдено короткий меч з брускоподібним наверхшам і сегментоподібним перехрестям (рис. 2, 4). Поховання датується першою половиною V ст. до н. е. за знахідкою чорнолакової столової амфори (Колотухин 2000, с. 31).

Інший комплекс — Володимирівка, курган 2, поховання 13. Знайдений тут подібний меч перетинається із сагайдачним набором, укомплектованим переважно масивними базисними вістрями (рис. 2, 5). Це дозволяє віднести його до кінця VI — початку V ст. до н. е. (Колотухин 2000, с. 20).

Кинджал без наверхшам із сегментоподібним перехрестям, відомий з могильника Іллічеве, курган 4, поховання 1. Скромний сагайдачний

набір (рис. 2, 6) дозволяє датувати цей комплекс так само, як і попередні (Яковенко, Черненко, Корпусова 1970, с. 141).

Варто також навести єдиний екземпляр, зафіксований на городищі. Йдеться про кинджал з городища Кузина Гора в Посейм'ї. Авторка публікації датувала цю пам'ятку загалом VI—V ст. до н. е. і, відповідно, до цього ж часу віднесла й кинджал (Алихова 1962, с. 104, 116). Не суперечить цьому і знахідка в одному шарі базисних вістрів стріл (рис. 2, 7).

Але Р.Ф. Вороніна у статті, що вийшла друком у тій же збірці, віднесла цей екземпляр до V—IV ст. до н. е. лише на основі припущення, що він нібито мав волютоподібне наверхшам (Вороніна 1962, с. 132). Втім, хоча наверхшам втрачене, за формою хвостовика руків'я, більш імовірно реконструювати його форму як брускоподібну (Шрамко, Фомин, Солнцев 1971, с. 144).

Наступні дві аналогії походять з античних пам'яток Північного Причорномор'я.

Перша знахідка походить з некрополя Німфея. Маємо на увазі короткий меч з поховання Г8. Цей екземпляр має навершя і перехрестя прямокутної форми. Дату поховання встановлено за знахідкою чорнофігурного аттичного лекіфу початку V ст. до н. е. (рис. 3, 1). Поодинокі вістря стріл з поховання мають типову для цього часу базисну форму (Грач 1999, с. 100).

З вказаного некрополя, з поховання А 171 походить ще один подібний екземпляр, але з перехрестям овальної форми. Разом з ним знайдено невеликий сагайдачний набір, у якому переважали базисні вістря стріл. Крім того, зафіксовано фрагменти східно-середземноморського посуду (рис. 3, 2). Відповідно до цього, цей комплекс віднесено автором до кінця VI ст. до н. е. (там само, с. 73).

Зі Східного Криму, з поховання 8 некрополя біля с. Золоте відома знахідка гарної збереженості з сегментоподібним перехрестям і волютоподібним навершям (рис. 3, 3). Вістря стріл, знайдені тут, представлено трилопатеви базисними формами та тригранними з виступаючою втулкою, що вказує на дату і цього поховання у межах кінця VI — початку V ст. до н. е. (Корпусова, Орлов 1978, с. 72).

На Прикубанні серед матеріалів некрополя біля хут. Рассвет відомий ще один меч із сегментоподібним перехрестям з поховання 100. Причому, з одного боку на нижній, округлій, частині перехрестя має характерну виїмку невеликого розміру. Дата цього виробу встановлюється за супутнім античним посудом (рис. 3, 4). Зокрема, кілік, прикрашений смужками чорного лаку, та лесбоська амфора датуються першою чвертю V ст. до н. е.³ (Население... 2010, с. 136, 212, 219, 223).

Низка екземплярів, які можна залучити до розгляду, походить з некрополя Уляп II. Варто зазначити, що в публікації лише в одного з чотирьох наведених зразків (курган 15, поховання 4) форма перехрестя названа трапецієподібною. Інші перехрестя охарактеризовані як метеликоподібні. Хоча жоден з них не має виїмки в нижній частині. Опишемо їх по черзі.

Напевно, найбільш репрезентативним є комплекс з кургану 15, поховання 51⁴. Тут зафік-

совано меч з брускоподібним навершям та овальним перехрестям. Разом з ним у могилу були поміщені кілік пароської групи, покритий у нижній частині коричневим лаком, у верхній — жовтим ангобом, і трилопатеві базисні вістря стріл (рис. 3, 4). Ці вироби належать до другої половини VI ст. до н. е. (Лесков и др. 2005, с. 60, 76).

Ще два кинджали знайдено в похованнях 4 та 43 цього ж кургану (рис. 3, 5—6). Але в першому випадку супровідний інвентар обмежується єдиним залізним трилопатевим вістря стріли з виступаючою втулкою. А в другому — до наших днів, окрім кинджала, не збереглося більше нічого (там само, с. 51, 58). Тому, лише за загальною планіграфією могильника можемо припускати, що ці комплекси належать до того ж хронологічного горизонту.

Останній екземпляр з цього некрополя, який варто навести, походить з кургану 12, поховання 58. Знайдений тут кинджал має навершя з дзьобоподібним волотами та перехрестя округлої форми. Разом з ним зафіксовано сіроглиняну миску та S-подібні залізні псалії (рис. 3, 7). Останні, як можна припускати з малюнка, належать до типу простих виробів без оздоблення і можуть датуватися доволі широко — другою половиною VI—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 37). Що ж до античного посуду, судячи із зображення його можна датувати в межах VI—V ст. до н. е.

Кинджал з волютоподібним навершям і трапецієподібним перехрестям, що походить з поховання 1 (1951 р.) Кисловодського могильника наводить В.І. Козенкова (рис. 3, 8). Втім, оскільки авторці не були відомі аналогії зі скіфських пам'яток, вона віднесла цей екземпляр до суто кобанського особливого типу кинджалів середини I тис. до н. е. (Козенкова 1995, с. 62).

Ще одна яскрава група подібних знахідок локалізується у Бесарабії.

Один з найперших відомих екземплярів є меч з Суручень. Спочатку він був датований V ст. до н. е. або IV—III ст. до н. е. (Сергеев 1961, с. 140). Проте супутні вістря стріл вказують на дату в межах другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (Бруйко 2005, с. 160; Топаляк 2014, с. 15). Зазначимо, що перехрестя цього екземпляра з одного боку метеликоподібної форми, а з іншої — овальної, з наміченим вирізом на нижній грані (рис. 4, 1).

Нещодавно було опубліковано знахідку короткого меча з брускоподібним навершям та овальним перехрестям, який походить з Добру-

³ Користуючись нагодою, висловлюємо щиру вдячність д.і.н. А.В. Буйських за вичерпні консультації щодо ідентифікації та уточнення дат низки античних виробів, згаданих у цій роботі.

⁴ У додатках набір речей з цього комплексу підписано як поховання 50 (Лесков и др. 2005, рис. 203). Втім, скоріш за все, правильним є номер, вказаний у текстовій частині (там само, с. 60).

Рис. 4. Знахідки з поховань та екземпляри без археологічного контексту з Північно-Західного Причорномор'я: 1 — Суручень; 2 — Челік-Дере, Т 44; 3 — Денешть; 4 — Мірчешть; 5 — Геічана; 6 — Несал; 7 — Мурігіул; 8—11 — Челік-Дере; 12—13 — Козія

джі. Він зафіксований у кургані Т44 могильника Челік-Дере. Це поховання було датоване авторами другою половиною V ст. до н. е. на підставі форм ліпного посуду та меча, який дослідники віднесли до типу Козія за А. Вульпе (Vulpe 1990, S. 43—49; Sirbu, et all 2013, p. 354, 356). Втім, базисні та сводчасті вістря стріл з цього поховання можуть вказувати на дату не пізніше середини вказаного сторіччя (рис. 4, 2).

Перелічені поховання з пониззя Дунаю разом з іншими подібними були об'єднані І.В. Бруяко у групу «воїнських поховань» VI—V ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 160). Крім того, в зазначеній роботі наводиться ще два комплекси, де схематично зображено кинджали з овальним перехрестям. Ідеться про знахідки з Олонешт-

ського р-ну (Тудорово) та Арцизу (там само, рис. 44, 1; 45, 4). Проте ознайомлення з малюнками в першій публікації показало, що ці екземпляри мають звичайне ниркоподібне перехрестя (Сергеев 1960, с. 262; Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 48).

Отже, ми бачимо, що всі наведені поховання, де знайдено кинджали з сегментоподібним або прямокутним перехрестям, належать до доволі вузького проміжку часу в межах середини VI — середини V ст. до н. е. Це твердження цілком узгоджується з припущеннями попередників і дещо корегує їх. Втім, для повного висвітлення картини необхідно розглянути випадкові знахідки виробів з сегментоподібним перехрестям.

*Перелік аналогій,
знайдених поза контекстом*

На правобережжі Середнього Подніпров'я відомо вісім мечів, або кинджалів з сегментоподібним чи прямокутним перехрестям⁵. Один з них, зі Старосілля, ми розглянули вище. Далі наведемо коротку характеристику кожної знахідки.

Кинджал з Таганчі (рис. 5, 1) має злегка вигнуте брускоподібне навершя та сегментоподібне перехрестя. На пласкому руків'ї з однієї сторони нанесено гравійоване зображення голови звіра у фас (?). Очевидно, якесь зображення було нанесено й на наверші, проте через корозію сьогодні спостерігаються лише окремі заглиблення (Махортых, Іевлев 2001, с. 101).

Кинджал з фондів НМІУ, який походить з колекції Терещенка, (рис. 5, 2) має брускоподібне навершя, близьке у плані до овальної форми, та сегментоподібне перехрестя, із злегка загнутими догори кінцями (Мелюкова 1964, табл. 18, 4), що зближує його з кинджалом зі Старосілля. Екземпляри з навершям подібного обрису відомі від кінця VI ст. до н. е. (курган 6 біля с. Олександрівка; Ковалева, Мухопад 1982, с. 97—98) і до кінця скіфського часу.

Наступний екземпляр — з уроч. Галушино (рис. 5, 3), що біля Пастирського городища, має брускоподібне навершя і перехрестя прямокутної форми зі злегка заокругленими краями (Мелюкова 1964, табл. 18, 12). Напевно, найближчою аналогією для нього є згаданий вище кинджал з Вищетарасівки кінця VI — початку V ст. до н. е.

Подібний кинджал, але вже зі слабовигнутим волютоподібним навершям, походить зі зруйнованого милоградського поховання біля с. Козаровичі (рис. 5, 4). Разом з тим, його перехрестя має форму вузької трапеції (Петровська 1971, с. 14; рис. 3, 7).

Цікава знахідка походить з Гамарні (рис. 5, 5). Це короткий меч, оздоблений крупним волютоподібним навершям, кінці якого оформлені у вигляді голови хижого птаха. Аналогічні зооморфні навершя з'являються вже наприкінці VI ст. до н. е. Зокрема, до цього часу належить меч з кургану 401 біля с. Журавка. Згодом вони побутують до другої половини V ст. до н. е. (Перещепино, курган 3/2002;

Махортых 2012, рис. 7). Перехрестя сегментоподібне, з відтягнутими догори кінцями. У загальних рисах загострені та підняті краї зближують сегментоподібні навершя з так зв. метеликоподібними, які були поширені в V ст. до н. е. — Велика Гомільша (Шрамко 1983, с. 55), Хортиця (Остапенко 1995, табл. 8), Артющенко II, поховання 13 (Кашаев 2009, с. 203). Загалом цей екземпляр є доволі подібним до згаданого вище короткого меча з могильника біля с. Золоте, дата якого лежить у межах VI — початку V ст. до н. е.

Нещодавно було опубліковано випадкову знахідку з с. Вітове (рис. 5, 6). Судячи з опису, цей екземпляр є типовим зразком цього типу (Полтавець 2003, с. 83).

Варто також навести випадкову знахідку з Журавки (рис. 5, 7). Дослідники характеризували перехрестя цього екземпляра, як метеликоподібне (Мелюкова 1964, с. 54; табл. 20, 12). Проте його форма ближче за обрисом до сегментоподібних зразків, хоча й з невеликою виїмкою у нижній частині. Крім того, близькість зі всією окресленою групою виявляє форма зооморфного волютоподібного навершя та оздоблене гравійованим орнаментом руків'я.

Ще один аналогічний виріб зберігається у Львівському історичному музеї (Косиков, Павлик 1992, с. 113). Таким чином, це крайня північно-західна знахідка подібного типу (рис. 5, 8). Однак, враховуючи те, що науковці Австро-Угорщини активно проводили дослідження зокрема й на Поділлі, цілком можливо, що цей кинджал походить зі скіфського ареалу Подністров'я або Побужжя.

Один зі стандартних виробів цього типу зберігається у Чернігівському історичному музеї (рис. 5, 9). Це кинджал досить подібний до знахідки зі Старосілля. Він також має сегментоподібне перехрестя та досить розвинуте волютоподібне навершя, у якому вгадуються зооморфні риси. Згідно з даними автора публікації, походить з довоєнних досліджень Дніпровського Правобережжя (Покрасьон 2011, с. 69).

На лівобережжі Дніпра також зафіксовано сім подібних випадкових знахідок. Два схожі екземпляри знайдено в заплаві Дніпра біля с. Низи (рис. 5, 10) та с. Шушвалівка (рис. 5, 11) (Кулатова, Супруненко 2004, с. 148). Їх споріднюють прямокутні перехрестя та зооморфні волютоподібні навершя. Особливо чітко виражені зображення голови хижого птаха на екземплярі з Низів. Тому для цих екземплярів теж будуть опорними поховання з кургану 401 біля Журавки та Новокиївки.

⁵ Ще низка цікавих екземплярів з сегментоподібним перехрестям зберігається у фондах Національного музею історії України. Проте їх дослідження є темою окремої статті.

Наступні дві знахідки походять з басейну Ворскли. Перша — з Диканьки — відома досить давно (рис. 5, 12). Це фрагментований кинджал із зооморфним волютоподібним навершям і трапецієподібним перехрестям. Руків'я оздоблене невеликими бічним валиками (Рудинський 1928, с. 24; табл. VII, 15).

Другий екземпляр з цього регіону опублікований відносно нещодавно. Походить зі зруйнованого поховання у с. Кірове. Виявлений тут кинджал має зооморфне волютоподібне навершя гарної збереженості та сегментоподібне перехрестя (рис. 5, 13). На руків'я нанесено гравійований орнамент, який автори публікації трактували як зображення сови (Супруненко 2002, с. 247). Наведені знахідки з Поворскля також цілком вписуються у горизонт перелічених вище поховальних комплексів.

Із Посулля відомі два кинджали з сегментоподібним перехрестям і волютоподібним навершям, знайдені біля Вовківців. Але в одного з них навершя має вигляд слабо вигнутого бруска (рис. 5, 14), а в іншого — типове, закручене до середини, на кінцях якого вгадується знайоме зображення хижого дзьоба (рис. 5, 15). Ці два екземпляри вирізняються гравійованими зображеннями гарної збереженості (Махортых, Іевлев 2001, с. 101).

Необхідно звернути увагу на поширення саме в V ст. до н. е. кинджалів зі слабо вигнутим навершям. Адже раніше припускалося, що ця риса похідна від савроматської зброї IV—III ст. до н. е. Автоматично це припущення поширювалося загалом на вироби з сегментоподібним перехрестям (Фодор 1969, с. 253). Проте нещодавно опубліковано кинджал з некрополя Артющенко 2, який датується за розписними ойнохоями та мискою, а також чорнолаковим аттичним кіліком другою чвертю V ст. до н. е. (Кашаев 2009, с. 203).

З басейну Сейму походить кинджал з Вирів (рис. 5, 16). Він має брускоподібне навершя та сегментоподібне перехрестя на нижній округлій частині. Варто погодитися з автором публікації про синхронність цього екземпляра з кузиногорським (Білінський 2011, с. 201), але не обмежувати його дату лише V ст. до н. е. Адже, як можна судити з публікації матеріалів городища, вістря з його шару відповідають і другій половині VI ст. до н. е. (Алихова 1962, рис. 10).

Низка випадкових знахідок кинджалів з сегментоподібним перехрестям походить з Середнього Дону. Перший — з простим волютоподібним навершям і сегментоподібним перехрестям — зафіксовано біля с. Бурдино (Клюков 1996,

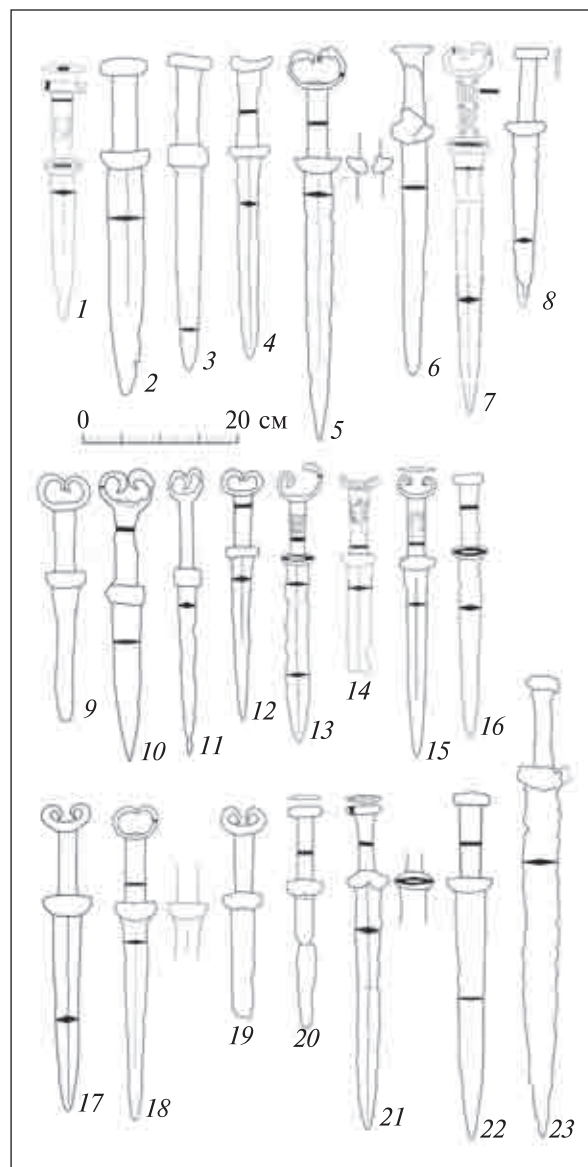

Рис. 5. Знахідки без археологічного контексту з Північного Причорномор'я та Передкавказзя: 1 — Таганча; 2 — колекція Терещенка; 3 — Галушино; 4 — Козаровичі; 5 — Гамарня; 6 — Вітове; 7 — Журавка; 8 — Львівський музей; 9 — Правобережжя (ЧИМ); 10 — Низи; 11 — Шувалівка; 12 — Диканька; 13 — Кірове; 14—15 — Вовківці; 16 — Вири; 17 — Бурдино; 18 — Латное; 19 — Гороховка; 20 — Малинівка; 21 — Спаське Чіріково; 22 — Гай-Кодзор; 23 — Ігрені

с. 131). Це найбільш проста та пересічна форма кинджалів цього типу, (рис. 5, 17) тому він, напевно, може датуватися загалом другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е.

Аналогічний до попереднього кинджал з Латного (рис. 5, 18). Але в цьому випадку на одній пластині сегментоподібне перехрестя має невелику виїмку в нижній частині (Разуваев, Курьянов 2004, с. 191). Це зближує його з мечем з некрополя Рассвет початку V ст. до н. е. (Население... 2010, с. 136, 212, 219, 223).

За цією ознакою вирізняються ще два кинджали з сегментоподібним перехрестям. Один з них походить з Гороховки (рис. 5, 19; Медведев 1999, рис. 51, 9), інший — з Малинівки (рис. 5, 20; Сарапулкіна 2005, с. 160). Верхня грань перехрестя цих зразків фігурна, подібна за обрисом до перехрестя на кинджалах з Гамарні або Вовківців. Але на нижній округлій частині перехрестя простежено невелику виїмку. І, напевно, крайнім випадком синкретизму форм є перехрестя меча зі Спаське-Чірікове (рис. 5, 21). Одна пластина перехрестя цього екземпляра фігурна та демонструє цілком повноцінну метеликоподібну форму, а з іншого боку перехрестя має овальний обрис (Клоков 1996, с. 131).

У степу відомо лише дві випадкові знахідки. Одна з них, про яку йшлося вище, знайдена біля Ненаситецького порогу. Інша виявлена неподалік, на Ігреньському півострові (рис. 5, 23), представлена в експозиції Дніпропетровського Національного музею. Це середніх розмірів меч з брускоподібним навершям і сегментоподібним перехрестям. Хоча автор публікації віднесла його до IV—III ст. до н. е. (Голубчик 1986, с. 80), все ж він має датуватись як і подібні йому екземпляри, наведені вище.

У басейні Кубані відома одна випадкова знахідка — це кинджал з с. Гай-Кодзор (Новичихин 1997, с. 82). Цей екземпляр має брускоподібне навершя та просте сегментоподібне перехрестя (рис. 5, 22), тож він, скоріш за все, також належить до періоду існування Кузиної Гори.

Багато подібних, але своєрідних виробів відомо з карпатського регіону. Дві випадкові знахідки з сегментоподібним перехрестям були залучені А. Вульпе до архаїчного типу Посмуш. Це екземпляри з Денешть (рис. 4, 3; Vulpe 1990, Taf. 2.9) та Мірчешть (рис. 4, 4; там само, S. 25; Taf. 2.10; Gawlik 1998, p. 56). Втім, неозброєним оком помітна різниця між архаїчним посмуським типом і названими екземплярами. Останні більш грацильні, з плоским руків'ям, мають брускоподібне навершя⁶ та сегментоподібне перехрестя з невеликою виїмкою в основі. Тому слід погодитися з Д. Топалом, який вважає їх близькими до типу Геїчана та датує їх другою половиною VI ст. до н. е. (Топал 2014, с. 30).

Відповідно, цей тип також належить уже до кінця VI ст. до н. е. А. Вульпе залучив до нього чотири екземпляри — власне, епонімний кинджал з Геїчана, а також знахідки з Несал, Пет-

ричень і Чепарь (Vulpe 1990, Taf. 15, 74—77). Відверто кажучи, лише перші два вироби (Геїчана та Несал) мають сегментоподібне перехрестя (рис. 4, 5—6). Проте інші екземпляри цього типу також мають споріднені характеристики — зооморфне навершя та гравійований орнамент руків'я.

Крім того, меч з Мурігіол (рис. 4, 7), у якого навершя та перехрестя мали однакову прямокутну форму, було представлено поза типологією (там само, taf. 17, 80). Немає сумніву, що ця знахідка також належить до кінця VI — початку V ст. до н. е. на підставі аналогій з Вищетарасівки та поховання Г 8 некрополя Німфею.

Низка екземплярів відома зі спеціальної роботи Д. Топала, присвяченої комплексній характеристиці клинкової зброї скіфського типу з Північно-Західного Причорномор'я (Топал 2014, с. 7). Передусім варто згадати серію знахідок з могильника Челік-Дере. Вище ми вже наводили кинджал з нещодавно дослідженого кургану 44 цього некрополя (Sirbu et al. 2013, p. 354). Втім, з раніших досліджень могильника відомо ще чотири вироби, атрибуція яких дещо ускладнена (рис. 4, 8—11). Тому вкажемо лише на те, що дослідники схильні датувати могильник Челік-Дере загалом VI — першою половиною V ст. до н. е. (Мелюкова 2001, с. 30; Бруяко 2005, с. 166). Ще два кинджали з сегментоподібним перехрестям знайдено біля с. Козія (рис. 4, 12—13). Д. Топал пов'язує їх зі зруйнованим похованням і відносить до другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (Топал 2014, с. 31). Отже, перелічені знахідки з цього регіону цілком відповідають часу побутування аналогічних виробів на теренах Північного Причорномор'я.

Витоки форми

У першому монографічному дослідженні В. Гінтерса, присвяченому скіфським мечам, усі вироби з фігурним перехрестям були об'єднані в масив мечів з серцеподібним перехрестям, у середині якого акінаки згруповані за типом навершя. У випадках суттєвої відмінності від канонічної серцеподібної форми, що мала високу ступінь варіативності, В. Гінтерс вживав уточнюючий опис подібних «нестандартних» форм — це і звична «ниркоподібна» форма, і трикутник, нижня сторона якого серцеподібно вигнута, «дахоподібне перехрестя» тощо. Подібним чином дослідником були охарактеризовані і перехрестя, що цікавлять нас. Так, прямокутне перехрестя меча з Канева В. Гін-

⁶ У кинджала з Мірчешть навершя втрачене, але, як і у випадку з кузиногоським екземпляром, за характерним черешком на руків'ї можна припускати, що форма навершя була саме брускоподібна.

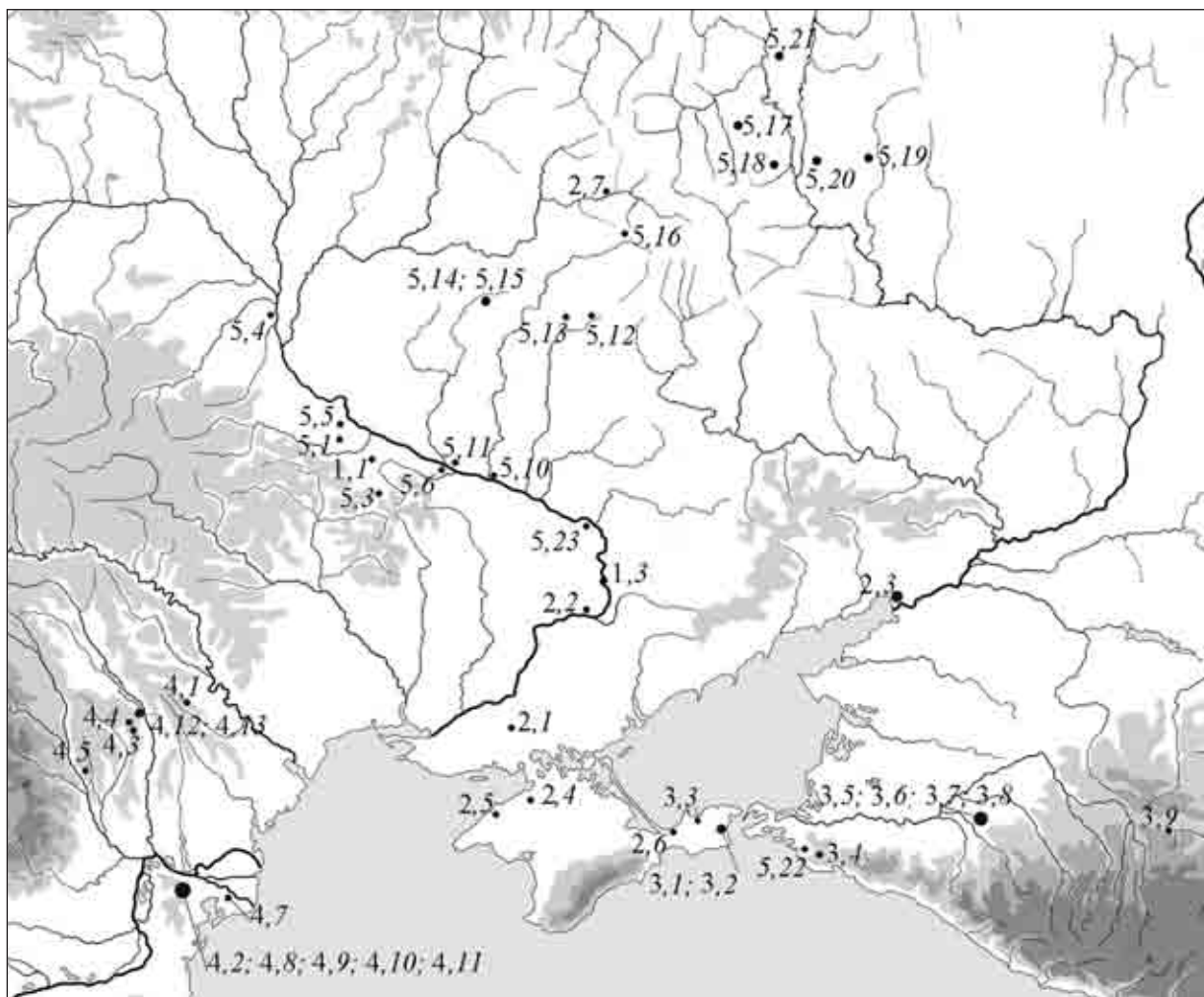

Рис. 6. Поширення клинкової зброї із сегментоподібним, трапецієподібним або овальним перехрестям. Нумерація на карті відповідає нумерації в ілюстраціях

терс наводить як приклад «грубо дегенерованого екземпляра» з «простим потовщенням» (Ginters 1928, S. 28, 39, Taf. 11e). Також до дегенерованих мечів з перехрестям «простої плоско-вигнутої форми» віднесені мечі з сегментовидним перехрестям із Вовківців (там само, S. 41, 42, Taf. 18, в, с), а форма перехрестя меча зі Старосілля визначена ним як «пласка випрямлена» (там само, S. 41, Taf. 19e).

Коротке спеціальне дослідження цієї групи присвятив угорський дослідник І. Фодор (Фодор 1969, с. 251—254). У пошуках аналогій сарматському мечу з кургану 10 Бикове І дослідник звернувся до вибірки скіфських мечів з сегментовидним перехрестям. Вказавши на низку знахідок подібних мечів з брусковидним, «волютиним» та антенним навершям у вигляді орлиних голівок, І. Фодор зосередив увагу на мечі з «серповидним» навершям із Вовківців, пояснивши його появу сарматським впливом. Останнє, на думку дослідника, свідчить про пізню дату меча

(друга половина IV ст. до н. е.), що, в свою чергу, значно поглиблювало і дату меча з Бикове І (до другої половини III ст. до н. е.).

Б.А. Шрамко вважав, що мечі з сегментоподібним перехрестям (частина з яких прикрашена чеканим геометричним орнаментом) трапляються виключно в лісостеповому регіоні. Це, на його думку, репрезентувало специфіку матеріальної культури місцевого населення (Шрамко 1971, с. 95).

Розглядаючи сакські пам'ятки Паміра, Б.А. Литвинський згадував своєрідний кинджал з Тегермансу І, курган 9а, який має навершя та перехрестя сегментоподібної форми. Дослідник утримувався від міркувань стосовно походження цієї форми. Лише зазначив, що сегментоподібні перехрестя трапляються на широкій території аж до Персеполя включно (Литвинський 1972, с. 117).

Декілька мечів з прямокутним і сегментовидним перехрестям були залучені А.І. Ме-

люковою при дослідженні скіфо-фракійських взаємозв'язків (Мелюкова 1979, рис. 33, 6—8, 25, 26, 28). Дослідниця заперечувала пряму залежність фракійських зразків від давньоперсидських акинаків, а також визнавала, що більшість балканських виробів не можна вважати копіями скіфських форм. Хоча кинджал із Вовківців було залучено нею як пряму аналогію до низки балканських виробів за формою навершя та орнаментациєю руків'я (Мелюкова 1979, с. 198).

В.Ю. Мурзін і Г.Л. Євдокимов пов'язували появу брускоподібного перехрестя зі спрощенням архаїчної метеликоподібної (келермеської) форми (Євдокимов, Мурзін 1984, с. 80). Дослідники висловили рішучу незгоду зі спробою Б.А. Шрамка обмежити лише лісостепом ареал розповсюдження зброї подібного типу, знахідки якої добре відомі на широких теренах від Дунаю до Кубані (рис. 6).

Поява знахідок останніх років підтвердила думку опонентів Бориса Андрійовича. Фактично, всі комплекси, які ми залучали, намагаючись окреслити хронологічні рамки цієї групи, перебувають поза межами Лісостепу. Втім, ця обставина не повинна приводити до думки про вторинність лісостепових пам'яток у плані поширення кинджалів із сегментоподібним перехрестям. Адже частина цих виробів походить з дореволюційних збірок (О.О. Бобринського, С.А. Мазаракі, Ф.А. Терещенка). Тому зі значною долею ймовірності можна говорити про те, що вони походять з курганів, розкопаних аматорами за умов відсутності фіксації. Те саме стосується екземплярів, знайдених у ході господарських робіт. Наприклад, кинджал

з Кірового зафіксовано на глибині 2,0 м при спорудженні льоху. Цілком можливо, що він також походить зі зруйнованого поховання.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє вважати кинджали зі спрощеним перехрестям органічною та невід'ємною складовою комплексу скіфської клинкової зброї. Загальна кількість наведених на ілюстраціях у цій статті екземплярів становить 55 одиниць. Це становить хоча й не надто чисельну, але суттєву частку від загальної кількості скіфської клинкової зброї. Серед них виділяються комбіновані форми перехрестя, які мають виїмку лише на одній пластині: Вовківці з розкопок Мазаракі, Спаське Чіріково, Латное, Рассвет, поховання 100, Денешть. Водночас відома певна кількість виробів з проміжною сплющеною формою перехрестя, яка нагадує сегмент, але з мініатюрною виїмкою у нижній частині: Журавка, Малинівка, Гороховка, Німфей, поховання Г8, Мірчешть.

Наведені спостереження схиляють до думки про місцеве походження кинджалів із сегментоподібним перехрестям. Хоча й нині зарано говорити про пріоритет якогось із регіонів Північного Причорномор'я у впровадженні кинджалів цього типу.

Водночас простежується поступовий розвиток форми перехрестя протягом другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. Це свідчить на користь співіснування протягом певного часу ранньоскіфських і середньоскіфських форм. Хронологічна позиція цих виробів дозволяє вбачати в них частину еволюційної лінії розвитку клинкової зброї від архаїчної до класичної Скіфії.

Алексеев А.Ю. Этуд об акинаках // Клейн Л.С. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 271—280.

Алексеева И.Л., Охотников С.Б., Редина Е.Ф. Скифские погребения у г. Арциз // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния археологических культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Тирасполь, 1997. — С. 48—55.

Алихова А.Е. Древние городища курского Посеймья // МИА. — 1962. — № 113. — С. 87—129.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бабенко Л.И. Біметалевий меч скіфського часу з колекції Харківського історичного музею // Археологія. — 2006. — № 2. — С. 53—57.

Бабенко Л.И. Находки скифских кинжалов на Харьковщине // Эпоха раннего железа. — К.; Полтава, 2009. — С. 19—29.

Білинський О.О. Нові знахідки скіфських кинджалів із території Сумщини // СС. — 2011. — № 35. — С. 200—204.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. I.

Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. — Кишинев, 2005.

Воронина Р.Ф. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области // Лесостепные культуры скифского времени. — МИА. — 1962. — № 113. — С. 130—134.

Ворошилов А.Н. Вооружение населения Лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2007.

Ворошилов А.Н. Технологические признаки в классификации скифских акинаков // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на-Дону. — 2014. — С. 73—78.

- Голубчик Л.М. Скифські мечі та кинджали у збірниках Дніпропетровського історичного музею // Археологія. — 1986. — 56. — С. 78—81.
- Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999.
- Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 75—106.
- Евдокимов Г.Л., Мурзин В.Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 75—82.
- Кашаев С.В. Некрополь Артюшенко-2 (общая характеристика, результаты раскопок 2003—2005 гг., погребения №№ 1—23) // БИ. Степи Евразии и история Боспора Киммерийского. — Симферополь; Керчь. — 2009. — Вып. XXII. — С. 188—267.
- Клоков В.Ю. Находки скифских мечей и кинжалов в бассейне Верхнего Дона // Археологические памятники Лесостепного Придонья. — Липецк, 1996. — С. 122—132.
- Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е. Скифское погребение конца VI—V вв. до н. э. у с. Александровка // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 91—117.
- Козенкова В.И. Оружие, воинское и конное снаряжение племен кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант // САИ. — Вып. В2-5. — М., 1995.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000.
- Копылов В.П. Мечи из погребений V в. до н. э. Елизаветовского курганного могильника // КСИА АН СССР. — 1980. — Вып. 18. — С. 24—29.
- Корпусова В.М., Орлов Р.С. Могильник VI—IV ст. до н. э. на Керченському п-ові // Археологія. — 1978. — 28. — С. 65—76.
- Косиков В.А., Павлик А.А. Скифские мечи из собрания львовского исторического музея // ДАЗ. — 1992. — № 2. — С. 113—118.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — 2004. — IX. — С. 143—149.
- Лесков А.М., Беглова Е.А., Ксенофонтowa И.В., Эрлих В.Р. Меоты Закубанья в середине VI — начале III века до н. э. — М., 2005.
- Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972.
- Лукьяшко С.И. Мечи и кинжалы скифского времени Нижнего Дона // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 237—256.
- Махортых С.В., Иевлев С.М. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины // Древности Северского Донца. — Луганск, 2001. — С. 100—107.
- Махортых С.В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 145—160.
- Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. — М., 1999.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Мелюкова А.И. Новые данные о скифах в Добрудже (к вопросу о «Старой Скифии» Геродота) // РА. — 2001. — № 4. — С. 20—32.
- Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мурзин В.Ю., Евдокимов Г.Л. Раннескифское погребение у с. Верхнетарасовки // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 56—58.
- Население архаической Синдики. По материалам некрополя у хутора Рассвет. — М., 2010.
- Новичихин А.М. Находки предметов эпохи раннего железа на Шум-речке // МИАР. — 1997. — Вып. 1. — С. 81—84.
- Остапенко М.А. Скифские памятники северной части о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — 1995. — Вып. V. — С. 53—66.
- Петровська Є.О. Підгірцевські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. — 1971. — 2. — С. 9—20.
- Покрасьон А. До питання типології скіфських мечів // Juvenia studia: зб. студ. наук. пр. — 2011. — Вип. 1. — С. 69—71.
- Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — 59. — С. 17—36.
- Полтавець В.І. Археологічна колекція предскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 77—85.
- Разуваев Ю.Д., Курьянов А.В. Акинак из с. Латное Воронежской области // Археологические памятники бассейна Дона. — Воронеж, 2004. — С. 191—193.
- Рудинський М.Я. Археологічні збірки Полтавського музею. — Полтава, 1928. — Т. I.
- Савченко Е.И. Типология клинкового оружия скифского времени на Среднем Дону // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и Средние века. — Ростов-на-Дону, 2003. — С. 21—22.

- Савченко Е.И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 151—277.
- Сарапуллина Т.В. Мечи скифского типа с территории Белгородской области // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2005. — С. 160—163.
- Сергеев Г.П. Скифский кинжал из Олонештского р-на, Молдавской ССР // ЗОАО. — 1960. — Том. I (34). — С. 262—265.
- Сергеев Г.П. Погребение скифского воина // ТрГИКМ за 1960 г. — Кишинев, 1961. — С. 137—140.
- Супруненко О.Б. Кинжал скіфського часу з-під Полтави // АБУ 2000—2001. — К., 2002. — С. 247—249.
- Топал Д.А., Бруйко И.В. Находки клинкового оружия ранних кочевников из Оргеевского района (Республика Молдова) // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 133—144.
- Топал Д.А. Акинаки на западных рубежах Скифии. Находки скифских мечей и кинжалов на территории республики Молдова // Tyragetia. — 2014. — Vol. VIII (XXIII). — Р. 7—43.
- Топал Д.А. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка // Stratum plus. — 2014a. — № 3. — С. 129—153.
- Фодор И. Скифские и сарматские мечи с сегментовидным перекрестием // СА. — 1969. — № 3. — С. 251—254.
- Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7—30.
- Черненко Е.В. О серийном производстве парадного оружия скифского времени в античных центрах Северного Причерноморья // Тез. докл. Всесоюз. науч. конф. «Проблемы античной истории и классической филологии». — Харьков, 1980a. — С. 67—69.
- Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — МИА. — № 177. — С. 92—102.
- Шрамко Б.А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983. — № 43. — С. 54—62.
- Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // СА. — 1971. — № 4. — С. 140—153.
- Яковенко Э.В., Черненко Е.В., Корпусова В.Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 136—179.
- Янгулов С.Ю. Оружие из погребений V в. до н. э. из Елизаветовского могильника в дельте Дона // РА. — 2008. — № 1. — С. 65—72.
- Gawlik A. Znalezione scytyjskie na Wyżynie Mołdawskiej i Besarabskiej // Studia i materiały. Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. — 1998. — XIX. — S. 53—79.
- Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Sudrussland. — Berlin, 1928.
- Sirbu V, Stefan M., Stefan D., Juganaru G., Bochnak T. The Necropolis from Telita-Celic Dere (6th—3rd c. BC), Tulcea County, Rmania. The Study of Tumulus T44 // The Tracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. — Braşov-Braila, 2013. — P. 347—372.
- Vulpe A. Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumanien. — München, 1990.

Надійшла 04.04.2015

Л.И. Бабенко, А.В. Шелехань

КИНЖАЛЫ С СЕГМЕНТОВИДНЫМ ПЕРЕКРЕСТИЕМ В СОБРАНИИ ХАРЬКОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В статье опубликованы новые находки из собрания Харьковского исторического музея, а также рассмотрен корпус аналогичных экземпляров.

Проведенный анализ позволяет считать кинжалы с сегментовидным перекрестием органичной и неотъемлемой составляющей комплекса скифского клинкового оружия. Среди них выделяются комбинированные формы перекрестия, которые имеют выемку только на одной из пластин. Вместе с этим, известен ряд экземпляров с промежуточной уплощенной формой перекрестия, близкой к сегментовидной, однако с миниатюрной выемкой в основании. Приведенные наблюдения склоняют к мысли о преемственности данной упрощенной формы от архаических экземпляров.

Все известные погребения, в которых зафиксированы кинжалы с сегментовидным, либо типологически близким прямоугольным перекрестием, вписываются в довольно узкий отрезок времени в рамках середины VI — середины V вв. до н. э. Случайные находки, по совокупности морфологических признаков, также могут быть датированы этим временем. Хронологическая позиция этих изделий позволяет видеть в них часть эволюционной линии клинкового оружия от раннескифского к среднескифскому времени.

DAGGERS WITH SEGMENT-SHAPED CROSSGUARDS IN THE COLLECTION OF KHARKIV HISTORICAL MUSEUM

Published in the article are new finds from the collection of the Kharkiv Historical Museum with the review of a corpse of analogous items.

The analysis made allow the authors to consider the daggers with segment-shaped crossguards as an integral part of a set of Scythian blade weapons. Combined forms of quillons are singled out among them, with a hollow on one of the plates only. In addition, a series of items with an intermediate flattened crossguard form close to segment-shaped, but with a miniature hollow in the base, is known. The observations made abandon the authors to the idea about the succession of this simplified form from the archaic items.

All the known burials, where daggers with segment-shaped or typologically close rectangular quillons were recorded, fall into a quite narrow period from the middle of the 6th to the middle of the 5th centuries BC. Accidental finds can be also dated by this period by an aggregate of features. Chronological position of these products allows the authors to view them a part of evolutionary line of blade weapons from the Early Scythian to the Middle Scythian time.

Л.І. Виногородська, Є.С. Калашник

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ВІННИЦІ (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.)

У публікації аналізується комплекс керамічного посуду, що виявлений під час археологічних розкопок на території домініканського монастиря XVII—XVIII ст. у м. Вінниця в 2013 р. Установлено асортимент виробів, виділено основні морфологічні та стилістичні ознаки подільського посуду з Вінниці, простежено подібність керамічних форм археологічним знахідкам з інших регіонів України.

К л ю ч о в і с л о в а: Поділля, Вінниця, Домініканський монастир XVII—XVIII ст., керамічний посуд, класифікація, український тип кераміки.

Останні 20 років вивчення побутової кераміки XVII—XVIII ст. набуває все більшого поширення. Під час археологічних розкопок в історичних містах України, зокрема на Поділлі, накопичено великі колекції побутової кераміки цього періоду, асортимент якої, на відміну від матеріалів XV—XVI ст., значно розширюється і поступово отримує у процесі стандартизації керамічних виробів упродовж XVII ст. загальноукраїнських рис (прямі вінця, приземистий випукло бокий тулуб, червонобрунатна описка та ін.). Варто зауважити, що в керамічних комплексах із різних пам'яток, поряд із загальними рисами, спостерігаються характерні для окремих регіонів відмінності. Активне дослідження здобутих матеріалів та їхня публікація надають науковцям змогу порівняти накопичений матеріал та простежити історію розвитку української побутової кераміки з різних регіонів.

До однієї з таких пам'яток належить територія колишнього Домініканського монастиря¹, що розташований у центрі м. Вінниця. Ця споруда разом із Ієзуїтським монастирем, побудованим на початку XVII ст., та оборонними укріпленнями XVII—XVIII ст. є пам'яткою архітектури національного значення.

У 2013 р. на цій території експедицією Інституту археології НАН України проведено археологічні розкопки. Було досліджено частину подвір'я домініканського монастиря XVII—XVIII ст. (траншею 1 закладено вздовж стін Ієзуїтського монастиря, траншею 2 — посередині подвір'я). Виявлені в траншеях знахідки дозволяють узагальнити особливості керамічного посуду монастирського побуту вказаного періоду та висвітлити соціально-економічний розвиток монастиря. Більшість фрагментів кераміки походить з траншеї 1.

¹ Зараз на цій території розміщується подвір'я православного Спасо-Преображенського собору.

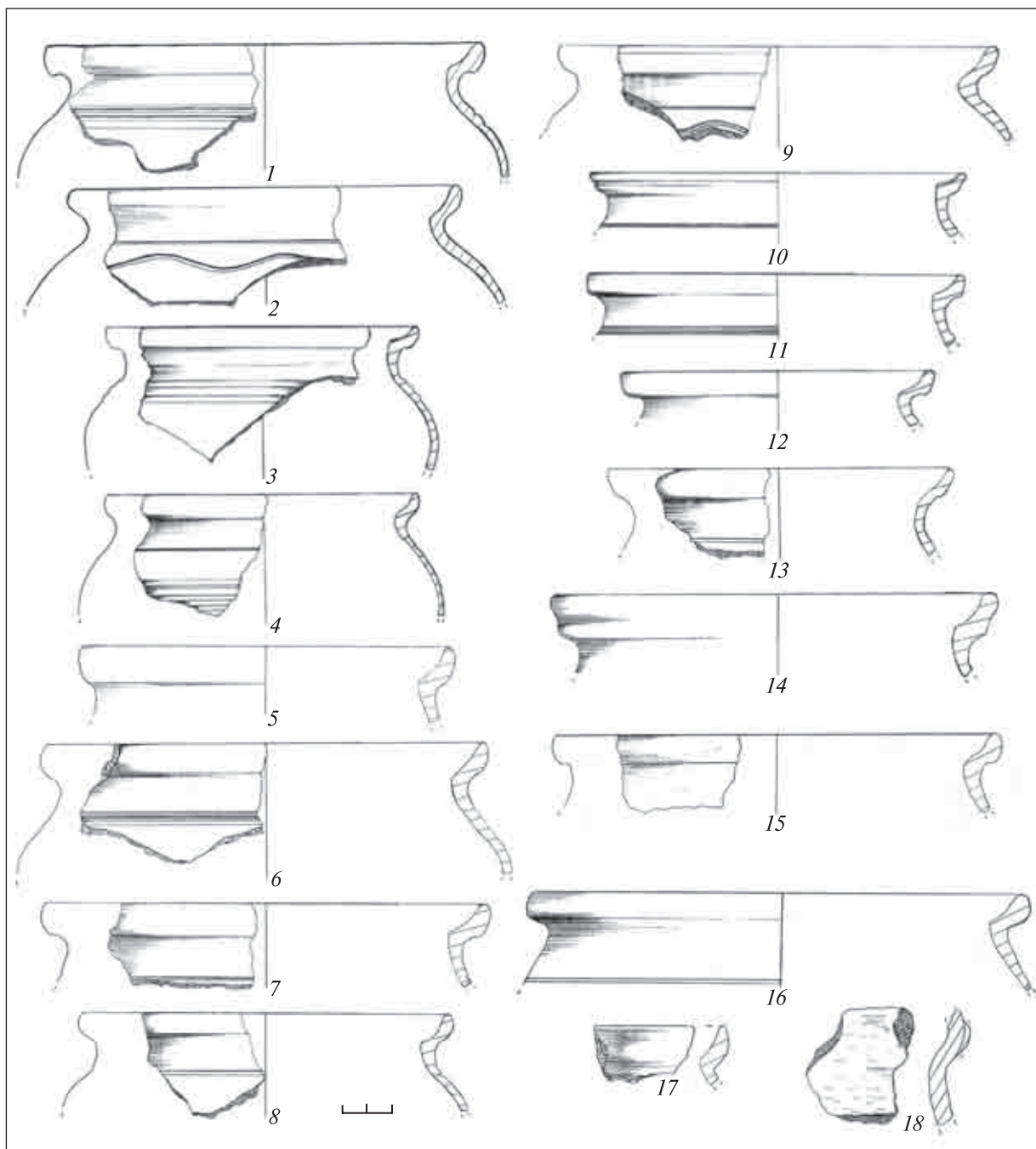

Рис. 1. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Горщики XV–XVI ст.

Серед численного асортименту посуду переважає столова кераміка. Оскільки керамічний матеріал із культурних нашарувань і насипу споруд знаходиться в перевідкладеному стані, то його датування достатньо широке — XVII — початок XVIII ст. У верхніх шарах зафіксовано матеріал другої половини XVIII — початку XIX ст., а в горизонтах з основними матеріалами знайдено незначну кількість фрагментів горщиків XVI ст.

Запропоноване дослідження присвячено введенню в науковий обіг, класифікації та аналі-

зу керамічного посуду, який буде розглянуто за категоріями вжиткових речей.

За усталеною в археологічній літературі методикою, виявлений керамічний посуд класифіковано за особливостями використання:

- кухонний посуд (горщики, покривки, глечики, макітри, сковорідки);
- столовий посуд (миски, тарілки, кубки, кухлі, сільнички);
- побутові вироби (свічники, світильник).

Горщики. Час їхнього розповсюдження можна поділити на два періоди.

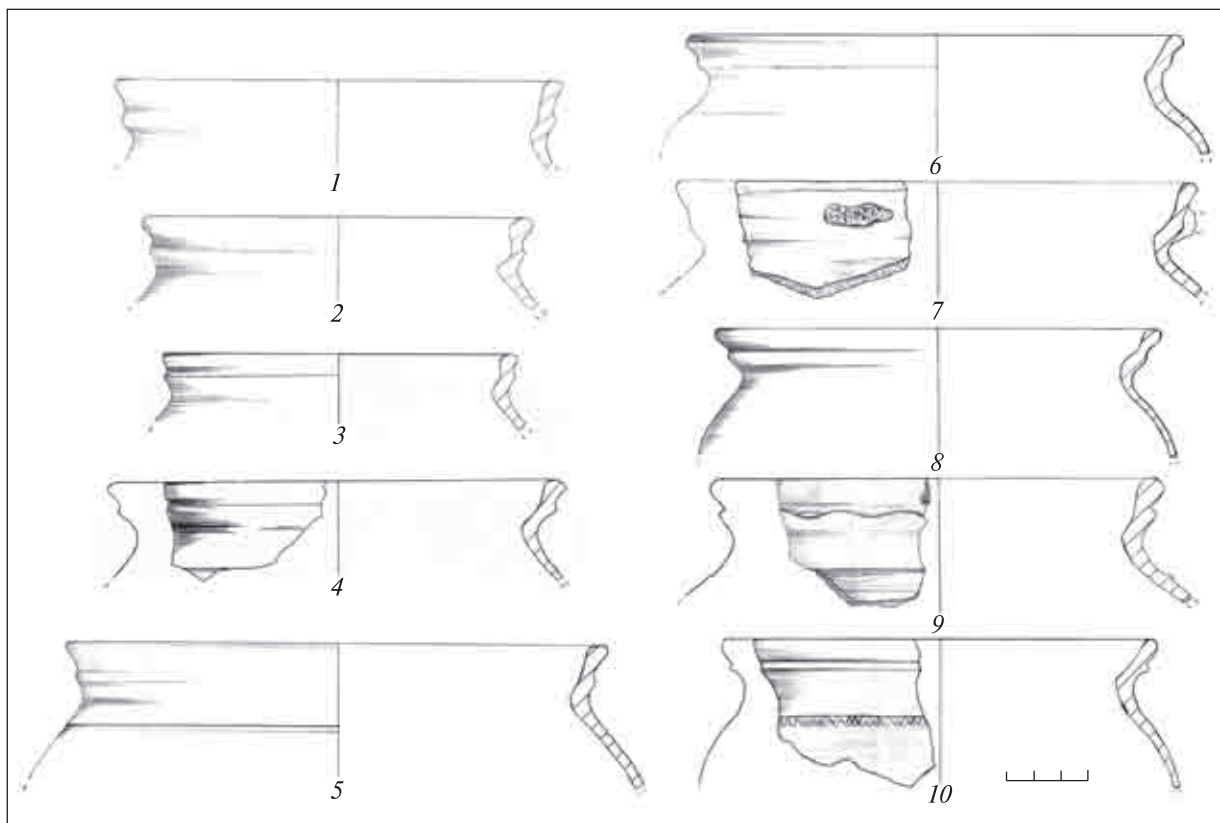

Рис. 2. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Горщики XVII—XVIII ст. Тип I

Перший період охоплює XVI ст. У культурних нашаруваннях посуд виявлено в незначній кількості в перевідкладеному стані, але зафіксовано в обох траншеях (у траншеї 1 на глибині 3,0–4,9 м, у траншеї 2 – 1,9–3,1 м), що свідчить про існування нашарувань XVI ст. на всій дослідженій території подвір'я.

Горщики першого періоду представлено сіроглиняними димленими посудинами, що зазвичай містять у тісті домішки дрібної жорстви та іноді білу домішку (суха глина?). Конфігурацію тулубу більшості з них простежити не вдалося, оскільки збереглися переважно фрагменти вінець із початком плічок, але за деякими зразками можемо говорити про опуклі плічка з округлим тулубом, що конічно звужений донизу (рис. 1, 1–4). Вінця невисокі, трохи відхилені, з легким канелюром ізсередини та округлим валиком назовні, хоча в деяких фрагментів він має чіткі межі (рис. 1, 2, 3, 7, 10). Частина горщиків із ранньою хронлогією має вкорочені вінця з валиком назовні, що нагадує манжет, а зсередини – канелювання (рис. 1, 1, 3, 5, 7, 10–12, 15–17). За аналогіями з Києва, Наддніпрянщини, Польщі деякі фрагменти можуть бути датовані кінцем XV ст. (Оногда 2008, рис. 1, тип 1–2; Kruppe 1967, гус. 46, 4, 8). Горщики іншої групи мають вищі вінця, валик іззов-

ні згладжується, стає пологішим (рис. 1, 2, 4, 6, 8–9, 13–14, 18). На деяких фрагментах помітний виступ – риса притаманна даним виробам у подальшому XVII ст. (рис. 1, 14). По плічках горщики орнаментовано однією чи кількома прокресленими горизонтальними лініями, іноді з хвилястою лінією (рис. 1, 2, 9).

Горщикам першого періоду властива шорстка поверхня, що для згладження і, мабуть, для поліпшення якості та водостійкості ангобована рідкою глиною. Поверхня має сірий, іноді світло-сірий відтінок. Тісто світлішого кольору ніж поверхня. Як правило, випал якісний, тільки деякі фрагменти мають тришарову структуру.

За конфігурацією профілювання тулуба й технікою виготовлення горщики першого періоду мають аналогії серед більшості пам'яток Поділля та Волині. Схожу кераміку виявлено під час розкопок на території Рівного (Чекурков 2012, с. 7–8, рис. 2, 1–3), Тербовлі (Ягодинська, Виногородська 2003, рис. 1, 12), замку в Муравиці Рівненської обл. (Войтюк 2011, с. 102, рис. 1, 4–9), замку в Зінькові Хмельницької обл. (Виногородська 1996, с. 37, рис. 2, 3, 4, 9). На Середньому Подніпров'ї подібні горщики знайдено під час розкопок у Трахтемирівському заповіднику на узбережжі Канів-

ського моря (Виноградська 1997, рис. 1, 3, 12; 2, 3). Ця кераміка, мабуть, походить із західно-українських земель та має раннє коріння. Достатньо недбало виготовлене вінце, імовірно XV ст., із домішкою жорстви (рис. 1, 18) має певні аналогії в матеріалах 2007 р. із території Києво-Печерської Лаври (Балакін 2008, с. 46, рис. 4, 1) та інших пам'яток Правобережжя, але не трапляється на Лівобережжі.

Другий період охоплює XVII—XVIII ст. — добу розквіту українського керамічного виробництва. У цей час побутують посудини струнких форм із прямими, ледь розлогими вінцями 2,0—2,5 см заввишки, але трапляються і приземисті форми, характерні для посуду кінця XVII—XVIII ст. (Археологія... 1997, с. 70). На території Домініканського монастиря виділено чотири морфологічні типи горщиків цього періоду.

Тип I представлено фрагментами горщиків із хвилястим профілем вінця, які слабо відхилені назовні та мають валикоподібний виступ із зовнішнього боку (рис. 2, 1—4, 7—9; 4, 2, 7, 10—12; 5, 9, 16). Край вінця округлий, часто потовщений (рис. 2, 2, 4, 9; 4, 2, 11; 5, 9), діаметр — від 14,0 до 20,0 см. На деяких фрагментах збереглася верхня частина овально-сплющеної у перетині ручки (рис. 2, 7), що прикріплялася одним кінцем до верху горщика, а іншим — під найширшою частиною тулубу. Ширина ручок виробів цього типу становить від 1,9 до 2,0 см. Поверхня горщика димлена, шорстка, із домішкою зернистого піску, іноді шамоту з невипаленої глини; також трапляються світлоглиняні горщики розписані червоною фарбою (рис. 5, 16). Більшість орнаментовано по плічках однією або кількома прокресленими горизонтальними лініями. На деяких фрагментах плічка прикрашено зигзагом, нанесеним коліщатком (рис. 2, 10). У поодиноких випадках верхню частину зовнішнього виступу сформовано у вигляді хвилі (рис. 2, 9) або прикрашено прокресленими скошеними рисками (рис. 5, 16).

Такі ж морфологічні ознаки має серія горщиків із замчища кінця XVI — першої половини XVII ст., що належало князям Корецьким у с. Лісники під Києвом (Чміль, Чебановський 2007, с. 94, рис. 2, 3, 4). Окрім того, аналогії даного типу виявлені під час розкопок у Теребовлі (Ягодинська, Виноградська 2003, рис. 1, 18, 24, 28, 29; 2, 3). Подібним чином прикрашені горщики відомі серед знахідок у Вишгороді (Капустін 2014, рис. 3, 3), замчищі князів Корецьких під Києвом (Чміль, Чебановський 2007, с. 94), Києво-Печерській Лаврі (Сиром'ятніков,

Балакін 1993, рис. 1, 9; 2, 4, 15), с. Лютецька Полтавської обл. (Коваленко, Луговий 2013, рис. 5, 3, 4; 7, 6), Теребовлі (Ягодинська, Виноградська 2003, рис. 1, 5), на території Трахтемирівського заповідника (Виноградська 1994, рис. 1, 3), Хоролі Полтавської обл. (Супруненко 1995, с. 95—96, рис. 1, 1, 2), Чернігові (Ситий, Калашник 2013, с. 131, рис. 2, 1—5, 12—6) на пам'ятках Волині (с. Жидичин, с. Крупа) (Златогорський, Баюк, Вашета 2013, рис. 3; 6, 5) та ін. На теренах Білорусії подібну кераміку виявлено під час розкопок більшості міст і датовано XVI — першою половиною XVII ст. (Зданович, Трусю 1993, рис. 23; 29).

Оскільки основна частина виробів цього типу димлена, як і кераміка XVI ст., то її можна датувати кінцем XVI — початком XVII ст.

Тип II представлено фрагментами горщиків струнких пропорцій із трохи відхиленими назовні або прямими вінцями, зі зрізаним горизонтально або заокругленим краєм, прикрашеними назовні зачіпами (рис. 3, 1—3, 5—7). Усередині таким горщикам властивий легкий канелюр. Як і вироби першого типу, вони мають потовщений назовні виступ, який інколи прикрашено зачіпами, що об'єднані із зачіпами на краю вінця (рис. 3, 1—2, 7). Перехід вінця у плічка як іззовні, так й ізсередини плавний. Діаметр вінця незначний — від 14,0 до 16,0 см. До цього типу належать димлені горщики (рис. 3, 5, 7) та світлоглиняні із покриттям червоною опіскою і крайкуванням світло-коричневою поливою (рис. 3, 4). Світлоглиняні горщики за певними ознаками (відсутність канелюру, крайкування вінця поливою) вказують на хронологічно пізніший час. У тісті цього типу зафіксовано як домішки жорстви, так і шамоту з невипаленої глини. Таке орнаментування зачіпами з'явилося в Україні у XVI ст. та побутувало протягом XVII ст., перейшовши поступово наприкінці XVII—XVIII ст. у гофрований назовні край вінця (Виноградська та ін. 1985, рис. 2). Зауважимо, що в деяких регіонах тотожна орнаментация трапляється й на горщиках XV ст. (Виноградська 1988, рис. 4, 7, 20; Оногда 2008, рис. 1).

Тип III горщиків другого періоду має, як правило, великі розміри і, мабуть, використовувався для зберігання продуктів. Це тонкостінні вироби із масивними прямими або трохи відхиленими назовні вінцями, що мають плаский горизонтальний край, легкий канелюр ізсередини та потовщений виступ назовні, рифлений вертикально коліщатком (рис. 3, 8—12; 4, 5, 6). Діаметр вінця — від 20 до 26

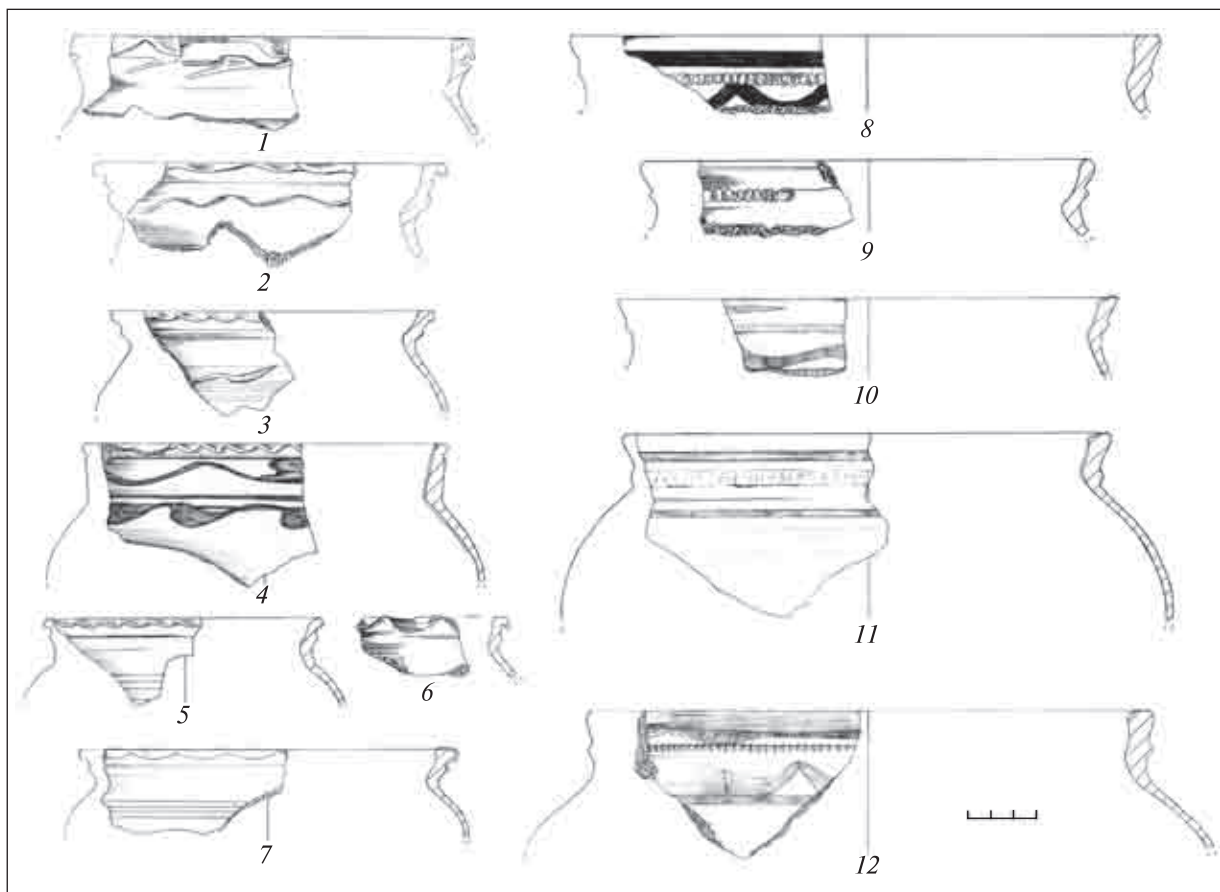

Рис. 3. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Горщики XVII—XVIII ст. Тип II (1—7), III (8—12)

см. Використовувалася глина світлих відтінків, іноді теракотового кольору. У керамічному тісті переважає домішка зернистого піску. Окрім рифленого валика-виступу вінця орнаментовано смугами і хвилями червоно-коричневого кольору. У двох випадках вінця крайковано коричневою поливою. Горщики великих розмірів, найімовірніше, застосовували для зберігання продуктів. До цього типу належить і сіроглиняний горщик, морфологічні ознаки якого збігаються з описаними, однак діаметр вінця складає лише 12,0 см (рис. 4, 5). Зазначимо, що прикрашення виступу вінця вертикальним рифленням не виявлено на інших пам'ятках цього періоду, тому можна вважати цю рису оригінальним прийомом місцевого виробництва.

Тип IV горщиків другого періоду, що перебували у вжитку протягом XVII—XVIII ст., представлено найбільшою кількістю та різноманітністю варіантів (рис. 4; 5). Посуд має ледь розлогі прямі вінця, як низьких, так і високих форм, із заокругленим краєм, діаметром 9,0—20,0 см. Виняток складає димлений горщик із рифленими плічками діаметром 32,0 см (рис. 4, 13). Плічки опуклі, іноді з різким нахилом. Стінки

тонкі — від 0,2 см. Перехід від плічок до тулубу як ізсередини, так і ззовні плавний, хоча на деяких горщиках уже зафіксовано слабко виражені кути з внутрішньої частини (рис. 4, 1, 4, 8, 13). Виявлено архаїчні варіації із канелюром (рис. 4, 8; 5, 1). Характерною рисою цього типу горщиків є майже цілковита відсутність виступу назовні вінця, що замінюється на вузьке горизонтальне заглиблення вздовж їхнього зовнішнього краю (рис. 4, 8, 13; 5, 1—3, 10—12). Майже в однаковій кількості представлено горщики відновного та окислювального випалу. Візуально простежено такий колір глини: білий, сірий, теракотовий, червоний — у залежності від якості обпалу і її складу. У керамічне тісто додавався переважно зернистий пісок. Випадки крайкування поливою поодинокі (рис. 5, 2). Значна кількість горщиків із середини суцільно вкрита поливою коричневого або зеленого кольору (рис. 4, 3, 9; 5, 6, 7, 11). Очевидно, вони використовувалися як столовий посуд. Частину дрібних фрагментів стінок горщиків з обох боків покрито салатовою та жовто-коричневою поливами. Верхня частина світлоглиняних горщиків орнаментована опискою червоно-коричневого кольору, що

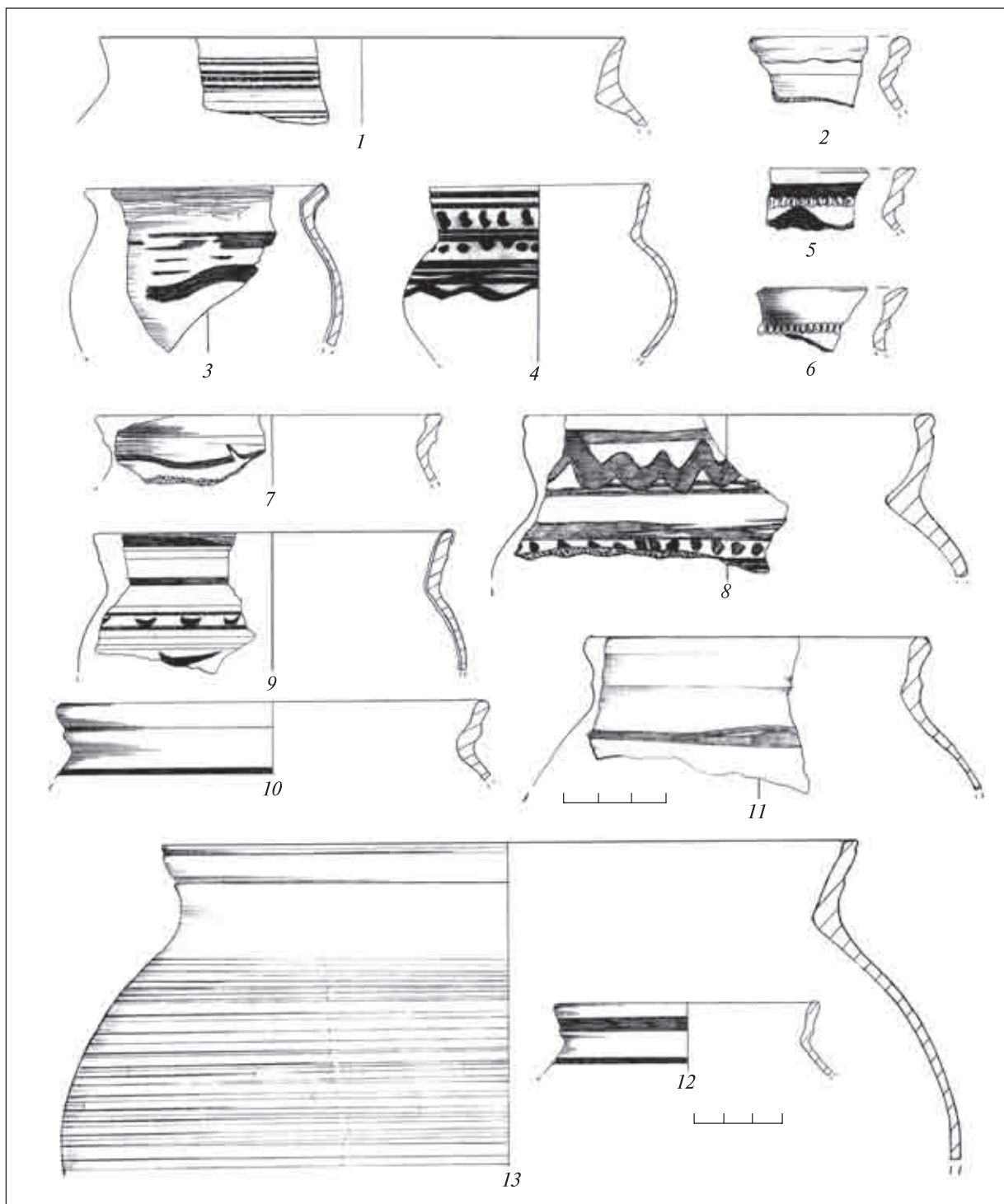

Рис. 4. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Горщики XVII–XVIII ст. Тип IV

переважно складається з горизонтальних і хвилястих смуг (рис. 4, 1, 10–12; 5). Орнамент у чотири та більше рядів, поширений у цей період у Середній Наддніпрянщині та на Лівобережжі (Ханко 2000, рис. 24, 25), серед матеріалів кінця XVII–XVIII ст. із території домініканського монастиря трапляється досить рідко (рис. 4, 4, 8, 9; 5, 2, 3, 12). Димлені горщики, зазвичай, прикрашено горизонтальними вріз-

ними лініями по вінцях і плічках (рис. 4, 13; 5, 9, 11, 13). Серед виробів цього типу знайдено верхню частину звичайного горщика з високим вінцем діаметром 14 см та верхньою частиною плічок із пласкою овальною ручкою (рис. 5, 4). Однак, половину окружності шийки посудини з'єднано глиняною перегородкою, що наліплена на стінки вже виготовленого горщика та обпалена разом із ним. Прямих аналогій цій

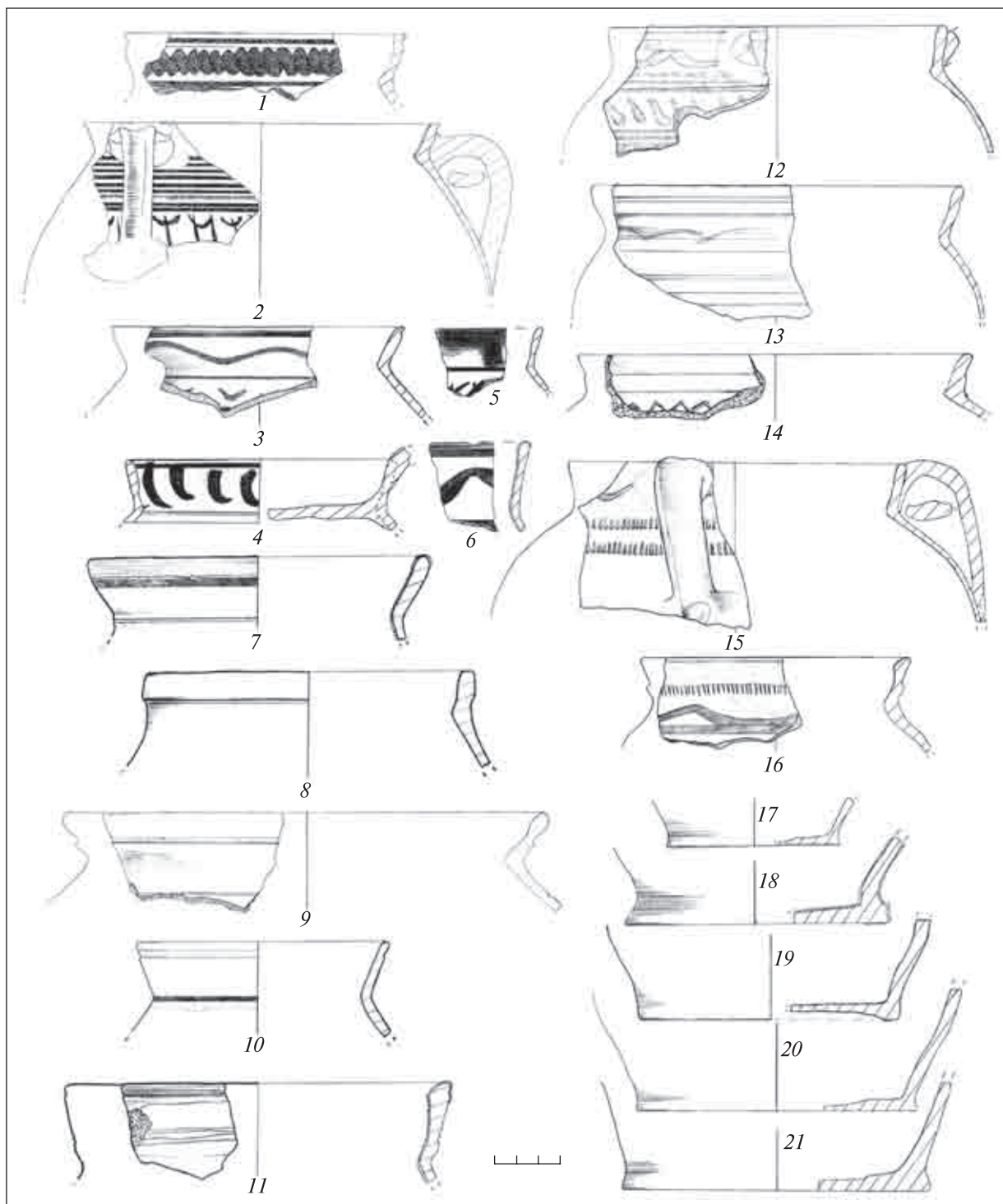

Рис. 5. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Горщики XVII—XVIII ст. Тип IV: вінця (1—16), денця (17—21)

посудині не встановлено, можна припустити, що це частина рукомийника виготовленого на основі горщика.

Отже, горщики четвертого типу в XVII—XVIII ст. були розповсюджені на всій території України й виявлені у значній кількості на всіх пізньосередньовічних пам'ятках. Вони стають надійним матеріалом для археологічного дату-

вання й характерною етновизначальною ознакою української культури цього часу та регіональних особливостей зокрема.

Серія денць горщиків (рис. 5, 17—21) переважно демонструє посудини без утору, із рівномірною товщиною стінок та конічним або хвилястим профілем нижньої частини. Денця переважно плоскі, потоншені до середини.

Трапляються увігнуті знизу денця (рис. 5, 20). Глина світлих тонів із включенням зернистого піску і білої домішки. Один фрагмент денця горщика із утором (рис. 5, 18), що, можливо, використовувався для сервірування столу, вкрито зсередини яскравою жовто-коричневою поливою.

Таким чином, група горщиків, описаних вище, дозволяє аналізувати виробничі та стилістичні етапи розвитку кераміки. Хронологічні ознаки форм досліджених горщиків указують на неперервність гончарної традиції. У XVI ст. профілювання вінець, на відміну від укорочених з манжетоподібним потовщенням, що наслідують морфологічні ознаки горщиків XV ст., стає стрункішим, валикоподібні потовщення назовні згладжуються. Наприкінці XVI—XVII ст. на їхній основі з'являються нові морфологічно-орнаментальні прийоми (потовщений назовні виступ, який у другій половині XVII ст. поступово зникає і перетворюється в поглиблену горизонтальну стрічку під краєм вінець зовнішньої сторони), що побутують майже до кінця XVII ст.

Наступна група кухонного посуду — **покришки-миски** до горщиків (рис. 6, 1—8). На відміну від покришок XVI ст., в яких був присутній зверху округлий або зі зрізаною верхньою частиною виступ для тримання, покришки-миски мали угорі горизонтально зрізаний верх діаметром від 6,0 до 10,0 см та одну або дві ручки для зручності тримання покришки, як миски під час їжі. Загалом збереглися фрагменти майже горизонтально розташованих або дещо піднятих вінець завширшки 1,5—1,8 см з округлим краєм і виїмкою в нижній частині для тримання на вінцях горщика. Реконструйований діаметр покришок складає 17—23 см відповідно діаметру вінець горщиків. Стінки — конічні (рис. 6, 2—5) або трохи випуклі (рис. 6, 1, 6—8). Переважають сіроглиняні покришки-миски, але трапляються і фрагменти жовто-бурого та червонуватого відтінків. На внутрішній поверхні трьох уламків чітко простежуються сліди кіптяви, що на думку деяких дослідників, указує на використання покришок як невеликих ринок або мисок для приготування страв (Ткаченко, Яремченко 2013, с. 112).

Покришки-миски XVII—XVIII ст. поширені на всій території України. Знахідки зафіксовано археологами на Поділлі (Виногородська 2013, с. 99—100, рис. 8, 1—4), Волині (Пивоваров, Ільків 2014, рис. 27, 5), Полтавщині (Ткаченко, Яремченко 2013, с. 112, рис. 3; Ханко 2000, с. 60, рис. 19, 6—9), Середній Наддніпрянщині (Ко-

валенко 2010, рис. 3; Тетеря 2010, с. 167, рис. 4, 6, 7), Слобожанщині (Голубева 2009, Табл. 1; Коваленко 2010, с. 114; Милокост 2012, с. 166, рис. 2, 1—15), Чернігівщині (Ситий, Калашник 2013, с. 132, рис. 4, 12—14), у матеріалах Хотинської фортеці (Пивоваров, Ільків 2014, рис. 3, 12) та в інших регіонах.

Глечики. Цю категорію керамічних виробів часто ототожнюють зі столовим посудом. Однак, зважаючи на деякі функціональні особливості — зберігання рідин та сипучих речовин, відстоювання молочних продуктів тощо — глечики нами віднесено як до групи кухонного посуду, так і столового. Вони представлені уламками верхньої частини посудин (рис. 6, 9—17). Це здебільшого сіроглиняні вироби з домішкою зернистого піску в керамічному тісті. Діаметр вінець складає 10,2—14 см. В одному випадку вінця глечика крайковано зеленою поливою (рис. 6, 17). Інший виріб (рис. 6, 12) суцільно вкритий поливою — усередині коричневою, назовні — зеленою. Найімовірніше, виріб використовувався як столовий посуд. З неpolивних глечиків вирізняється так зв. «сметанник» (рис. 6, 13) із верхньою частиною шийки, що розширена для збору вершків. Також привертає увагу фрагмент червоноглиняного глечика з діаметром вінця 12,0 см, який орнаментовано по шийці й плічках смугами червоно-коричневої фарби (рис. 6, 14). Така орнаментация характерна для Середньої Наддніпрянщини в XVII—XVIII ст. Ще один фрагмент (рис. 6, 10) — товстостінна верхня частина посудини зі зламанною ручкою, має виразні архаїчні риси (масивні вінця, надлишок жорсткості у керамічному тісті), може бути датований XVI ст.

Макітри (рис. 7, 1—3) представлено одиничними фрагментами овальних вінець світло-червоного відтінку, що відігнуті назовні. В одному випадку виявлено майже цілу форму (рис. 7, 1). Вона мала висоту близько 20,0 см та діаметр вінець 28 см. Її досить тонкі ледь опуклі стінки поступово звужувались до низу. Масивне вінце, 2,0—2,5 см завширшки, було підняте угору під кутом 45°. Назовні під вінцем макітру орнаментовано у два ряди червоно-коричневою окисною — п'ятьма вузькими смужками та хвилюю нижче. Подібні макітри, відмінні від пізніх, більш опуклобоких та вищих, відомі в матеріалах м. Бар та Лядівського монастиря на Вінниччині (Виногородська 2014, с. 100—101, рис. 8, 5, 6; Виногородська 2013, с. 158, рис. 5, 4, 6—8), Кролевця (Калашник 2013, рис. 2, 11; 4, 1, 3), Полтави (Ханко 2000, рис. 17, 3), Суботова (Ку-

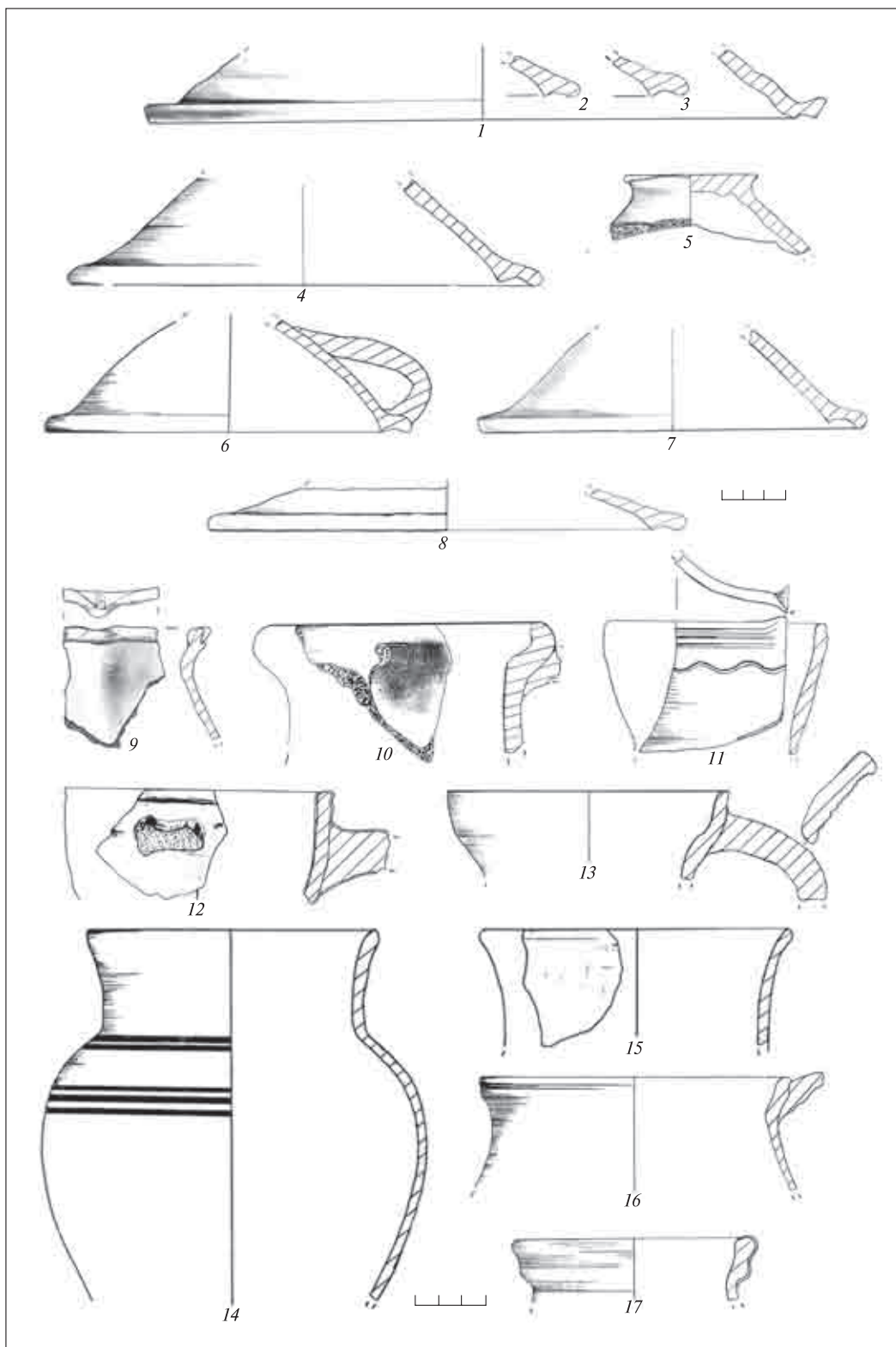

Рис. 6. Вінниця м. Спасо-Преображенський собор. Покришки (1–8), гличики (9–17)

штан 2010, с. 50, рис. 3, 11), «Трьохізбенського городка» на Луганщині (Милокост 2012, с. 166–167, рис. 2, 16) тощо.

Миски використовувалися і як кухонний, і як столовий посуд (Археологія Беларусі 2001,

с. 303). Виявлені у Вінниці зразки мають діаметр вінець 24,0–32,0 см. Висота єдиної археологічно цілої миски становить 8,0 см (рис. 8, б). За морфологічними ознаками розрізняються миски з бічним ребром й опуклобкі.

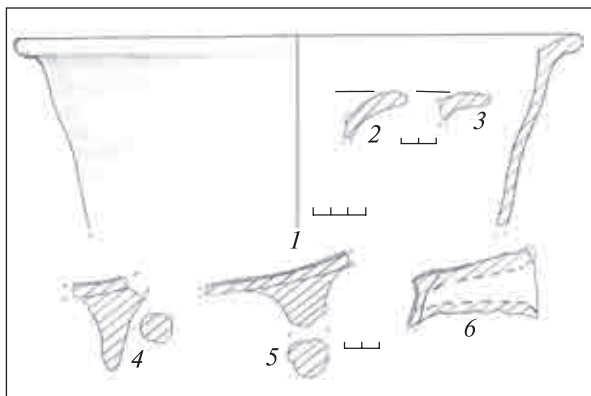

Рис. 7. Вінниця м. Спасо-Преображенський собор. Макітри (1—4), сковорідки-латки (5—6)

Полив'яні миски з бічним ребром (рис. 8, 1—6; 10, 4) здебільшого білоглиняні з домішкою зернистого піску в добре відмуленому керамічному тісті, вінця відігнуті назовні і нагадують вінця макітер. Массивне бічне ребро орнаментовано вертикальним гофруванням, що, мабуть, було нанесено коліщатком. Над ребром розміщено орнамент у вигляді скошених заглиблених смужок на тулубі, що виконані зліва направо. Останні утворюють видовжені опуклості на внутрішній поверхні. Криси двох мисок орнаментовано відбитками гребінця, що променеподібно розходяться від середини (рис. 8, 6; 9, 4). В археологічно цілої миски (рис. 8, 6) нижня частина зрізана у вигляді сегментів по колу денця, такий прийом характерний для столового посуду (миски, тарілки) середини — другої половини XVII—XVIII ст. Миски покриті яскраво-зеленою поливою, яка надає посудинам святкового вигляду. На деяких сіроглиняних зразках полива відсутня (рис. 8, 3). На інших, виготовлених зі світло-червоної глини, над гофрованим бічним ребром червоно-коричневою фарбою нанесено широку хвилю (рис. 9, 1).

Випуклобкі миски з потовщеними, трохи відхиленими назовні вінцями представлено фрагментами верхніх частин (рис. 8, 7, 8; 9, 2) здебільшого білоглиняних посудин, які вкриті поливою зелених відтінків (трапляються фрагменти з коричнюватою поливою). Дві миски цього типу орнаментовано розписом фарбою (рис. 9, 2, 3). Особливе зацікавлення викликає миска значного об'єму, зріз вінця якої орнаментовано вузьким валиком зі скошеними насічками, вкритими до середини смугою червоної фарби (рис. 9, 2). До вінця і тулуба останньої прикріплено пласку, овальну в перетині ручку із вдавленням на спинці.

У цій категорії можна виділити групу полумисків, мілкіших за миски та меншого об'єму

(рис. 9, 5—7). Посуд білоглиняний, покритий ізсередини зеленою поливою (рис. 9, 5), прикрашений підполивним штапованим орнаментом. Знахідки схожого посуду трапляються в пізньосередньовічних нашаруваннях українських міст (Виногородська 2014, рис. 6, 16; Калашник 2013, рис. 2, 7, 8; 4, 2; Ситий, Калашник 2013, рис. 4, 8, 9). Вони датовані XVII—XVIII ст., а в білоруських матеріалах нижня межа сягає XVI ст. (Здановіч, Трусаў 1993, рис. 50). Варіант орнаменту з косими насічками вище бічного ребра наразі відомий авторам лише на Поділлі — подібну миску виявлено під час дослідження Лядівського монастиря Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. (Виногородська 2013, рис. 7, 4). Це може вказувати на ознаку місцевого гончарного осередку або на культурні запозичення з найближчих регіонів. Схожі миски, але з округлими вдавленнями натомість рисок, знайдено під час розкопок резиденції Б. Хмельницького в Суботові (Виногородська та ін. 1985, рис. 3, 12)

Сковорідки-латки (або ринки — етнографічна назва XIX ст.). Цей посуд використовувався для піджарок, топлення сала як на відкритому вогні, так і в печі. Як правило, вкритий ізсередини поливою, посуд мав три ніжки-підставки й напівручку, в яку вставлявся дерев'яний держак. Сковорідки-латки представлено уламками конусоподібних, ліплених ніжок та дрібними фрагментами стінок, що збереглися з ними. (рис. 7, 5—7) Вироби покриті зсередини зеленою та коричневою поливами. Стінку, що збереглася із ручкою діаметром 2,4 см, вкрито зеленою поливою. На всіх фрагментах наявний зовнішній шар кіптяви. Тісто з домішкою зернистого піску.

Сковорідки-латки зафіксовано під час розкопок замків і міст на Поділлі в шарах XV ст. (Виногородська 1996, с. 57). У XVII—XVIII ст. вони побутували на всій території України (Виногородська 2014, рис. 3, 1). Варто згадати знахідки з Глухова (Коваленко 2010, с. 115), Полтави (Ханко 2000, с. 62—63, рис. 15, 10), а також географічно віддалені аналогії з Білорусією, що датуються XVI — першою половиною XVII ст. (Археологія Беларусі 2001, рис. 189, 7; Зданович, Трусаў 1993, рис. 75, 2; 76, 4).

Тарілки мають широкі криси з валикоподібним потовщенням ізсередини. У місці переходу утворюється дещо загострений кут (рис. 10). Діаметр вінця реконструюється в діапазоні від 24 до 32 см. Утор оформлено у вигляді сегментоподібних зрізів, що характерно для посуду цього типу в XVII—XVIII ст.

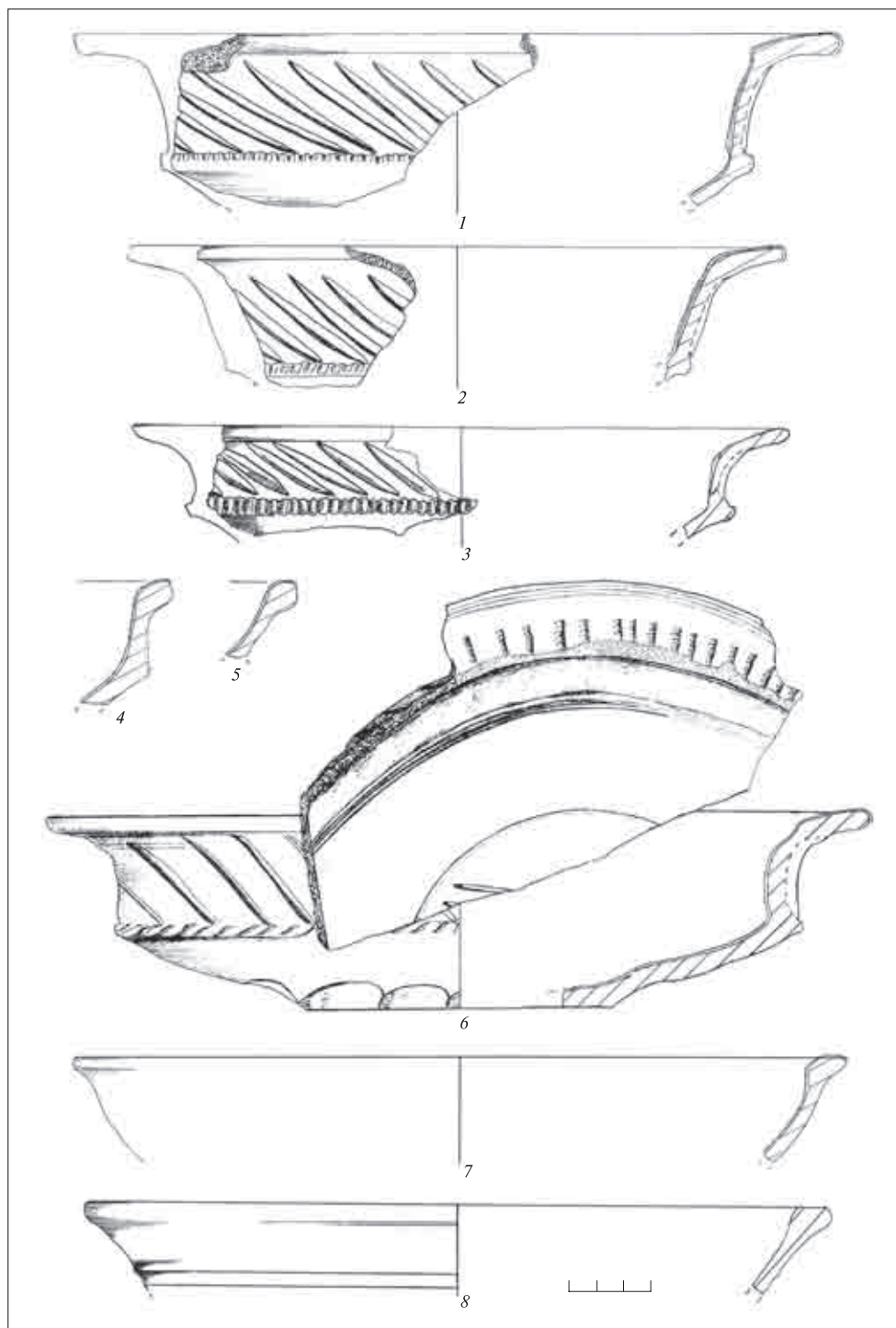

Рис. 8. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Миски

Майже всі тарілки зсередини вкрито поливою різних відтінків зеленого та коричневого кольорів. До безполивних форм належить єдиний археологічно цілий виріб (рис. 10, 15). Реконструйований діаметр вінець становить 28 см, денця — 9,0 см, висота — 10 см. Тісто світло-червоного відтінку з домішкою зернистого піску. На стику дна й стінок присутні сегментоподібні зрізи. Орнамент нанесено колі-

щатком — три концентричні кола, окреслені зигзагом. Подібний орнамент зафіксовано на невеликому сіроглиняному горщику (рис. 2, 10), що цілком може вказувати на стилістичні особливості гончарного центру. Можливо, обидві посудини могли складати один сервіз.

Полив'яні тарілки виготовлено з білої, добре відмуденої глини. Черепок щільний, дзвінкого випалу. У керамічному тісті спостеріга-

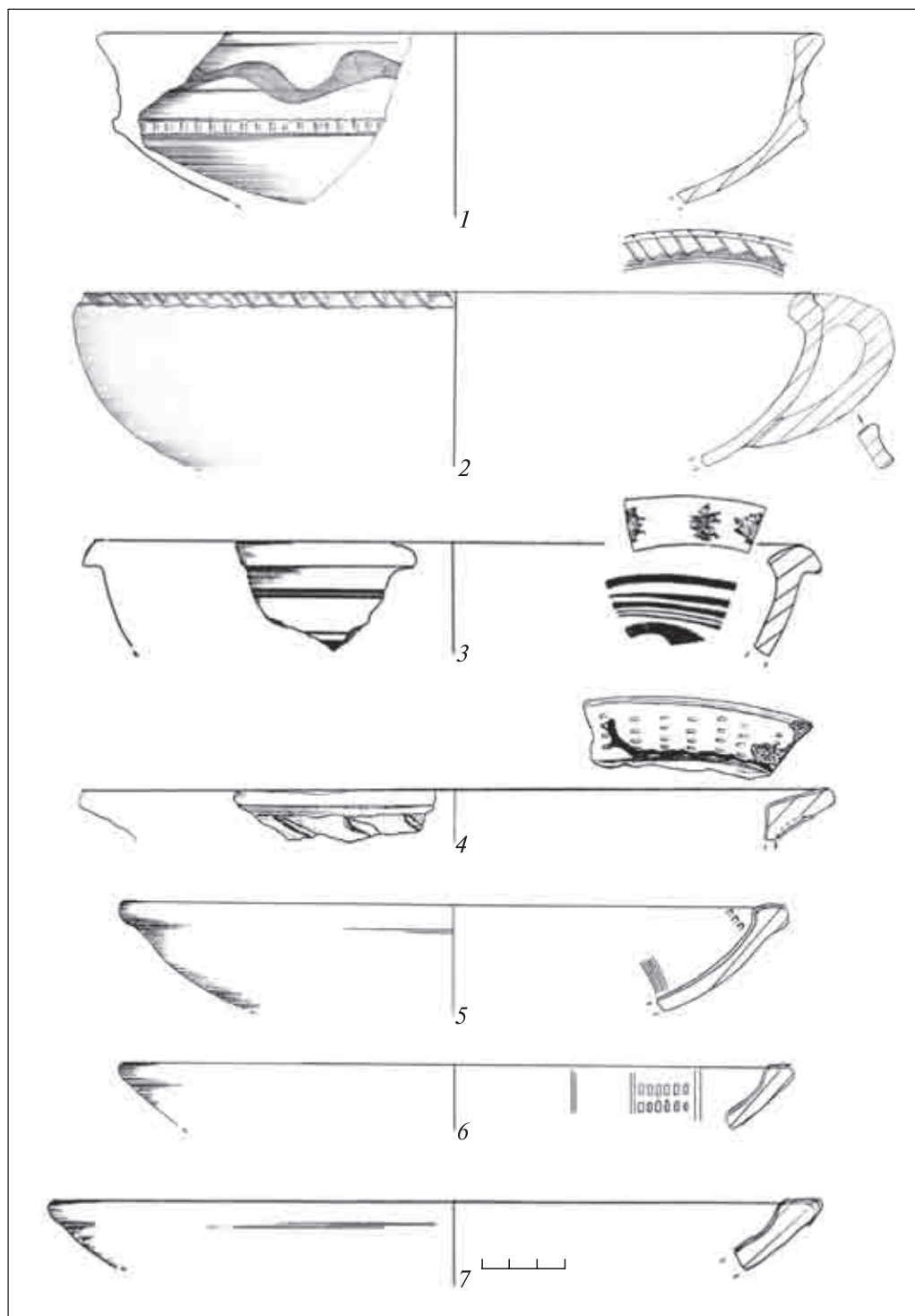

Рис. 9. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Миски (1—4), полумиски (5—7)

ється домішка зернистого піску. Характерним є використання поливи двох відтінків. Зазвичай криси вкрито зеленою, а заглиблення — коричневою поливою. У орнаментуванні однієї тарілки (рис. 10, 7) було використано темно-зелену поливу. Відзначимо наявність незначної кількості виробів із пошкодженою структурою поливного покриття, що, скоріш за все, спричинено перегріванням під час ви-

палу (рис. 10, 2, 15). Існує значна імовірність, що такі тарілки з дефектами можуть походити з місцевих гончарних центрів, оскільки не конкурентноздатні на широкому ринку.

На сирі вироби, до покриття поливою, наносилися різноманітні орнаментальні композиції. За знахідками виявлено «ялинки», нанесені технікою розчосів (рис. 10, 13), риткування концентричними колами (рис. 10, 5, 7,

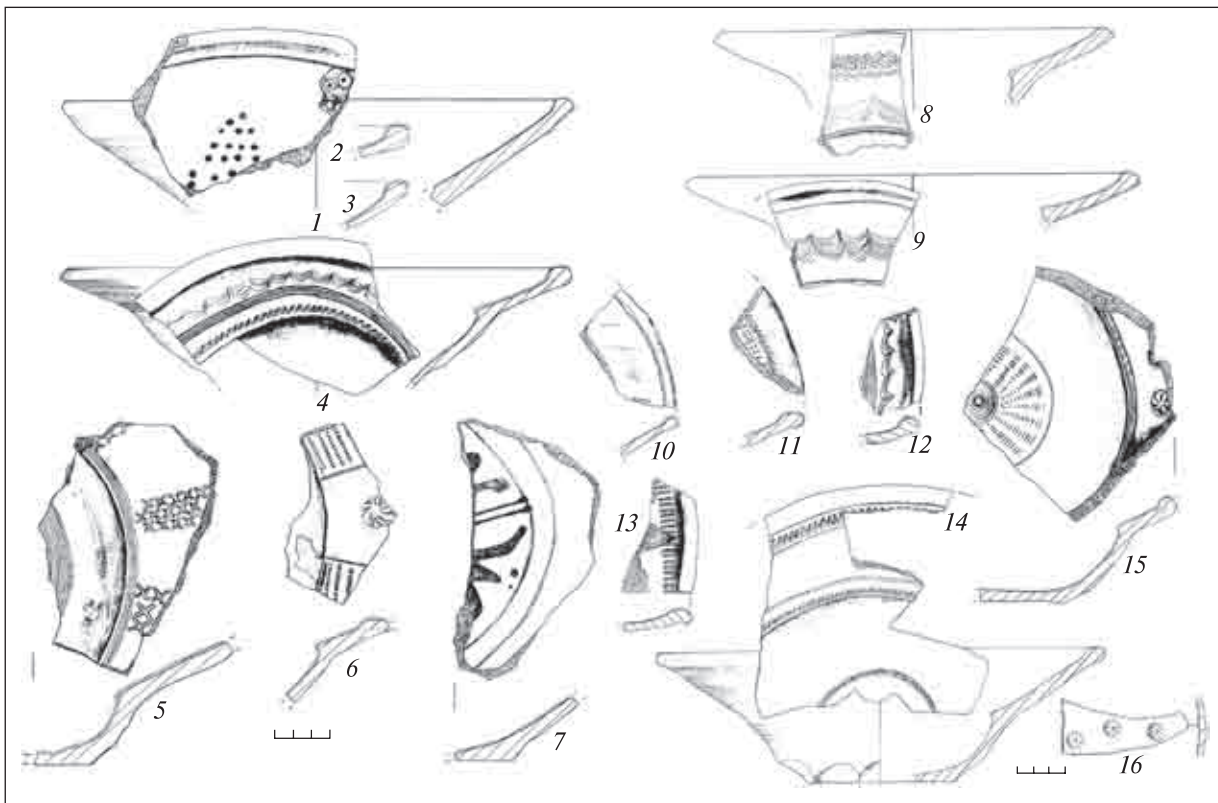

Рис. 10. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Тарілки

12, 15), хвилясте риткування гребінцем або паличкою (рис. 10, 4, 8, 9, 12), відбитки гребінця, коліщатка, штапу (рис. 10, 4–6, 10, 11, 14, 15), розетки, нанесені штампом із пальцевим вдавленням на звороті (рис. 10, 6, 15), відбитки округлого штапу зі слідами притискання пальцем на звороті (рис. 10, 16), підполивний розпис фарбою (рис. 10, 1). Таким чином, неповторні композиції декоративного посуду часто створювалися за індивідуальними вподобаннями гончара чи специфікою замовлення (Археологія Беларусі 2001, с. 304).

Зважаючи на строкатість виробів, аналогії між географічно-локальними серіями тарілок сприймаються як виняток, хоча за морфологічними ознаками вироби ідентичні (Виногородська 2013, с. 97; Вингородська 2014, с. 156). Зазначимо, що подібні тарілки з'являються на Поділлі наприкінці XVI — початку XVII ст. і набувають найбільшого поширення в XVII—XVIII ст. У найближчому до Поділля регіоні Білорусії тарілки з підполивним орнаментом також з'являються наприкінці XVI — першій половині XVII століття (Здановіч, Трусаў 1993, рис. 99–103).

Кубки, як і тарілки, були найпоширенішим у колекції столовим посудом. У траншеї 1 зафіксовано більше 500 дрібних уламків сті-

нок полив'яних кубків, проте цілі форми чи їх фрагменти дозволяють реконструювати лише сім уламків (рис. 11).

Повністю вдалося відтворити форму лише одного кубка (рис. 11, 1). Його реконструйована висота склала 21 см, діаметр вінець — 25 см, денця — 13 см. Кубок виготовлено з білої добре відмуденої глини та вкрито назовні зеленою, а всередині — світло-коричневою поливою. Денце неполив'яне. Орнамент бідний — два рельєфні паски посередині тулуба та смуга виразних розчосів під вінцем. Єдина аналогія цьому кубку, що, на жаль, не описана детально в публікації, походить з розкопок 1992–1993 рр. по вул. Братській на київському Подолі та датується XVI ст. (Чміль, Попельницька, Чебановський 1994, с. 49, рис. 9).

Інші фрагменти (рис. 11, 2–4) мають діаметр вінець 19, 12 та 20 см (відповідно до нумерації на рисунку). На них також традиційно присутня полива двох кольорів, як і на першому кубку. Під поливою простежується рельєфний орнамент: у першому випадку — це рельєфні смуги під вінцем і хвиля, нанесена орнаментиром-гребінцем; у другому — хвиля, що недбало нанесена паличкою між двох розчосів під вінцем; у третьому — це риткування одиничною смугою під вінцем. На останньому уламку зберігся слід від верхнього

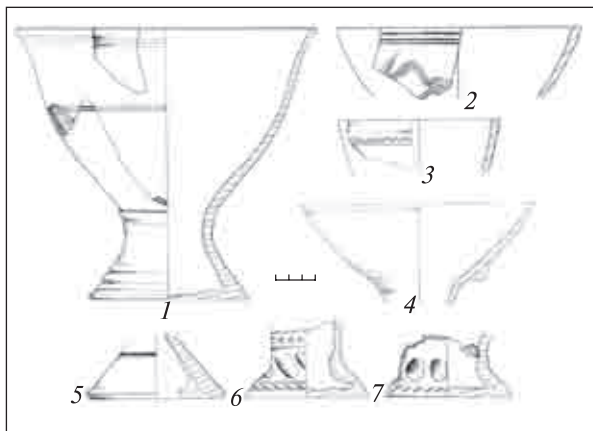

Рис. 11. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Келихи, кубки

кріплення ручки, яка примашувалася до стінки кубка.

Решта уламків — це фрагменти нижніх частин кубків (рис. 11, 5—7). Діапазон діаметрів основи становить 10—11 см. Два білоглиняних фрагменти орнаментовано на ніжці (знизу вгору) косими рисками, пальцевими вдавленнями по колу, рельєфним паском із квадратними заглибленнями (один фрагмент). Третій фрагмент — денце конічної форми із урізаним паском, збережена частина нижнього кріплення ручки. В усіх трьох випадках вироби назовні вкрито зеленою поливою, усередині — коричневою, біля конічного денця шар поливи всередині досягає 1,0 см.

Зазначимо, що постійне поєднання пальцевих вдавлень зі скошеними рисками в орнаменті може вказувати на ознаку виробника або копіювання невідомого нам зразка. Однак, ці спостереження припускаються лише після розширення вибірки.

Кухлі. Крім кубків для пиття, використовувалися керамічні кухлі (рис. 12, 1—3, 6). Усі найбільшого інформативні фрагменти належать до виробів циліндричної форми, що дещо звужуються посередині (рис. 12, 1—3), на кожному присутні сліди від кріплення овальної у перетині ручки з утисненою спинкою. Діаметри денця складають 7,2, 9,0 і 6,0 см (відповідно до нумерації на рисунку). Світлоглиняні вироби містять домішку кварциту в керамічному тісті. Орнамент відсутній, у двох кухлів у нижній частині стінок помітно рифлення, один у профілі має біконічне розширення.

Кухлю належить фрагмент нижньої частини з масивними стінками, що різко звужуються доверху, а втрачений фрагмент плавно розширюється (рис. 12, 6). Реконструйований діаметр денця становить 13 см. Світлоглиняний кухоль

має домішку подрібненого кварциту в тісті. Орнамент виконано у вигляді трьох рельєфних стрічок. Назовні кухоль покрито зеленою поливою, усередині — світло-коричневою. Утор зрізано у вигляді розетки з дрібними пелюстками. Як вважає О. Ханко, таким чином, у гончарних мисок зрізали зайву глину, яка підсилювала сирий виріб під час формування на гончарному крузі (Ханко 2000, с. 60). Остання деталь указує на значні розміри та масивність цілого виробу, й свідчить про ймовірну приналежність зразка до кубків. Однак, на нашу думку, зважаючи на його циліндричну форму, предмет варто віднести до категорії кухлів. Знайдені фрагменти полив'яних кухлів і кубків із вишуканою орнаментациєю вказують на заможність їх власника. Можливо, цей посуд, як і решту столового, було завезено з інших країн або виготовлено на замовлення.

Як посуд для пиття інтерпретовано фрагменти нижніх частин ще трьох посудин (рис. 12, 7, 10, 11) за аналогією з подібними фрагментами з Барської фортеці (Виногородська 2014, рис. 6, 12, 15).

Цікавими знахідками є дві ручки невідомих посудин для пиття (рис. 12, 4, 5). Ручки Т-подібні в профілі, одне з бічних ramen (у нашій інтерпретації — верхнє) в обох знахідок втрачене. Ручки виготовлені з білої глини із домішкою зернистого піску. Ззовні нанесено так зв. «мармурування» поливою різних кольорів.

Кухлі з подібними ручками трапляються в XVIII ст. як на Правобережжі, так і на Лівобережжі України, і вказують на вплив елементів оздоблення східного (турецького) посуду. Вони виявлені під час розкопок у фортеці м. Бар (Виногородська 2014, с. 159, рис. 6, 17—20), на вул. Братській в Києві (Чміль, Попельницька, Чекановський 1994, с. 49, рис. 11). Кухлі невеликих пропорцій знайдено в м. Полтава (Ханко 2000, с. 63, рис. 15, 3), с. Пилява Хмельницької обл. (Виногородська 1997, рис. 9, 6) та ін.

Сільнички представлено фрагментами трьох виробів (рис. 12, 9, 12, 13). Це ємності невеликих розмірів, які виготовлені з білої глини. Край денця зрізано широкою смугою до утворення заокруглення. Найширший діаметр стінок становить близько 5,0 см. Єдина збережена верхня частина має тонке в профілі, відгорнуте назовні вінце. Усі сільнички зсередини вкриті зеленою поливою різних відтінків. Аналогій наразі не встановлено.

Свічники. Чотири уламки нижніх частин керамічних виробів свідчать про поширення у монастирському побуті свічників (рис. 13,

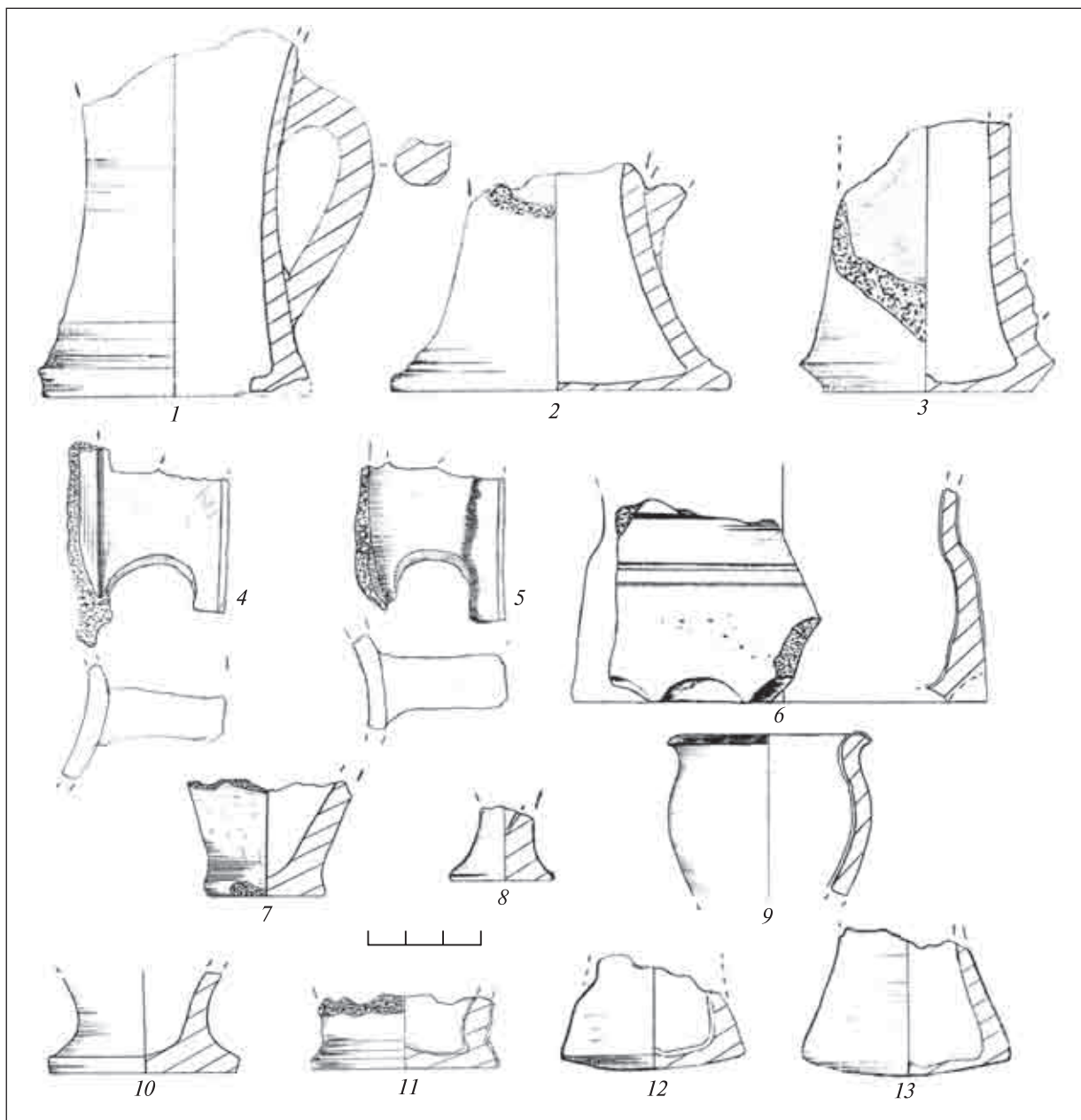

Рис. 12. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Посуд для пиття (1–8, 10, 11), сільнички (9, 12, 13)

2–4). Діаметр основи свічників складає від 6,0 до 8,0 см. Посудини мають форму дуже вузького товстостінного кухлика. Переважають свічники зі світло-сірої глини з домішкою зернистого піску. Єдиний уламок із червоної глини прикрашено червоно-коричневою опіскою (рис. 13, 2). На двох фрагментах присутні сліди від кріплення ручки, що також виготовлялася на зразок ручок кухлів. На одному з фрагментів свічника зберігся нагар.

На жаль, відсутність верхніх частин свічників не дає можливості встановити функціональні особливості чи провести аналогії. Однак, їх використання вказує на побутування лоевих свічок, поява яких і зумовила розвиток свіч-

ків (Сергеева 1995, с. 89–90), а отже — збагачення тих верств населення, що могли собі дозволити їх використання.

Світильник. Єдиний екземпляр світильника було знайдено цілим у траншеї 1, із незначними сколами. Світильник гнотовий, відкритого типу (рис. 13, 1) — звичайна мисочка для оливи та гноту (Сергеева 1995, с. 79). Нижній діаметр мисочки становить 7,0 см, верхній — 10,4 см. У вінчику зроблено носик для тримання гноту та зливання оливи. Висота світильника 3,0 см. На одній осі з носиком, із протилежного краю мисочки, прикріплено плоску, овальну в перетині ручку з утиснутою спинкою. Носик, стінка під ним і дещо посередині вкриті шаром масткої кіптяви.

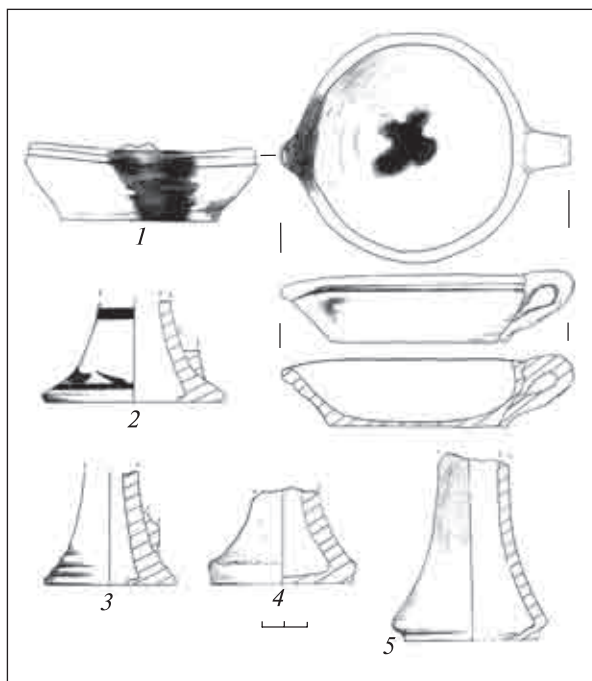

Рис. 13. Вінниця, Спасо-Преображенський собор. Світильник (1), свічники (2–5)

Точних аналогій подібному світильнику наразі не встановлено, але, на думку М. Сергєєвої, у XVII–XVIII ст. такі світильники були звичайною річчю в українському побуті (Сергєєва 1995, с. 79).

Таким чином, розглянута в статті колекція побутової кераміки XVI та XVII — початку XVIII ст. із території Домініканського монастиря в м. Вінниця висвітлює деякі аспекти історичного розвитку міста на правому березі Південного Бугу:

1) У XVI ст. територію обох монастирів займало передмістя Старого міста на лівому бере-

зі, на що вказує достатньо бідний асортимент посуду, що звичайний для міщанського побуту цього періоду, в якому використовувалися здебільшого димлені горщики невеликих розмірів (знайдено всього два фрагменти димлених глечиків);

2) З появою наприкінці XVI ст. польського замку на острові навпроти цієї території, на початку XVII ст. її забудовано спорудами монастиря Ієзуїтського ордену, найзаможнішого на той час в Україні. Про це свідчать знахідки з траншеї 1. Серед посуду XVII — початку XVIII ст. виявлено широкий асортимент білоглиняної столової кераміки, що вкрита якісними поливами яскраво-зеленої та коричневої гамми, і репрезентована мисками, полумисками, тарілками, кубками, кухлями, елементами сервірування (сільничками) тощо. Мабуть, окремі з цих виробів виготовлялися у місцевих гончарних осередках, принаймні в межах Поділля;

3) Виявлена під час роботи з колекцією хронологічна еволюція форм горщиків XVI ст. дозволяє говорити про неперервність гончарних традицій у формуванні українського типу кераміки XVII–XVIII ст., яка за більшістю морфологічних ознак тотожна керамічним виробам інших пам'яток Поділля, Волині, Київщини, Переяславщини, Полтавщини, Слобожанщини, Сумщини, Черкащини, Чернігово-Сіверщини. Це вказує на уніфікацію побуту та національно-культурну єдність населення обох берегів Дніпра в XVII–XVIII ст.

Із кількісним зростанням колекції керамічних виробів із Вінниці та інших пам'яток Поділля актуальною постає перспектива міждисциплінарного дослідження гончарного виробництва на Поділлі, та в м. Вінниця зокрема.

Археологія Беларусі. — Мінск, 2001. — Т. 4.

Археологія доби українського козацтва XVI — XVII ст. — К., 1997.

Балакін С. Трапезна церква та палата Печерського монастиря (археологічний аспект) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 17. — К., 2008. — С. 41–48.

Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // *Археологія.* — 1988. — 61. — С. 47–57.

Виногородська Л.І. Пізньосередньовічні матеріали з території Трахтемирівського заповідника // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 31–35.

Виногородська Л.І. Археологічні дослідження замку у с. Зіньків Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. — К., 1996. — Вип. 5. — С. 35–38.

Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // *Археологія.* — 1997. — 1. — С. 89–106.

Виногородська Л. Кераміка XVII–XVIII ст. з розкопок Лядівського монастиря Могилів-Подільського р-ну Вінницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2013. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 94–103.

Виногородська Л.І. Колекція кераміки XVII–XVIII ст. з розкопок замку у м. Бар Вінницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2014. — Вип. 23. — С. 154–160.

- Виногородська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.О. Середньовічна кераміка Суботова Черкаської обл. // Археологія. — 1985. — 50. — С. 65—74.
- Войтюк О. Замок в с. Муравиця Млинівського району Рівненської області в XV — першій половині XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2011. — Вип. 20. — Ч. I. — С. 100—104.
- Голубєва І.В. Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині // АЛЛУ. — 2009. — № 1. — С. 3—12.
- Здановіч Н.І., Трусаў А.А. Беларуская палівана кераміка XI—XVIII стст. — Мінск, 1993.
- Златогорський О., Баяк В., Ваиета М. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині (за матеріалами робіт ДП «Волинські старожитності») // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2013. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 23—33.
- Калашиник Є. Козацькі старожитності Кролевця у матеріалах археологічної експедиції 2000 р. // Кролевеччина від давнини до сьогодення. Мат-ли четвертої наук.-практич. конф. (Кролевець, 20 вересня 2013 р.). — Глухів, 2013 — С. 18—25.
- Капустін К. Знахідки XVI—XVIII ст. із Вишгорода (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2014. — Вип. 23. — С. 91—95.
- Коваленко Ю. Старожитності доби українського козацтва у фондах Національного заповідника «Глухів» (за матеріалами археологічних досліджень Глухова останніх років) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. — К., 2010. — Вип. 10. — С. 112—120.
- Коваленко О., Луговий Р. Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви у с. Лютецька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2013. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 121—128.
- Куштан Д. Нові дослідження на замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 47—53.
- Милокост Л. Кухонний посуд XVII—XVIII ст. з розкопок «Трьохізбенського городка» // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2012. — Вип. 21. — Ч. I. — С. 164—168.
- Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 55—63.
- Пивоваров С., Ільків М. Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2014. — Вип. 23. — С. 57—62.
- Сергєєва М. Керамічні світильники та свічники XI—XVIII ст. із Київщини // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне, 1995. — Кн. 2. — С. 77—92.
- Сиром'ятников О., Балакін С. Пізньосередньовічна українська кераміка з Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 129—133.
- Ситий Ю., Калашиник Є. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. праць. — К., 2013. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 129—136.
- Супруненко О. Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне, 1995. — Кн. 2. — С. 93—99.
- Тетеря Д. Житло козацької доби з Переяслава (за матеріалами археологічних досліджень 2009 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 160—169.
- Ткаченко О., Яремченко В. Глиняний посуд XVI—XVIII століть з міщанського житла м. Полтави // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. праць. — Київ, 2013. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 109—115.
- Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 54—66.
- Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV — першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007—2008 роках // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2012. — Вип. 21. — Ч. I. — С. 5—12.
- Чміль Л., Попельницька О., Чекановський А. Столовий посуд XVII—XVIII ст. (за матеріалами розкопок на Подолі) // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 49—51.
- Чміль Л., Чекановський А. Дослідження пізньосередньовічного замчища в с. Лісники біля Києва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 91—97.
- Ягодинська М., Виногородська Л. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці у 2002 р. // АБУ 2001—2002. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 299—302.
- Kruppe J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. — Wrocław—Warszawa—Krakow, 1967.

Надійшла 26.03.2015

Л.И. Виноградская, Е.С. Калашиник

**КЕРАМИЧЕСКАЯ ПОСУДА ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ
ВИННИЦЫ (по материалам археологических исследований 2013 г.)**

В статье анализируется коллекция керамической посуды XVI—XVIII вв., найденной во время раскопок на территории Доминиканского монастыря в Виннице в 2013 г.

Проанализированный материал представляет два хронологических периода в развитии быта позднесредневековой Винницы. Первый этап — XVI в. — характеризуется небольшим ассортиментом посуды, в котором доминируют прежде всего дымленные горшки, что в целом характерно для Правобережной Украины в этот период. Второй этап — XVII—XVIII вв. — отличается резким увеличением ассортимента посуды, качеством производства и богатством орнаментации. Эти характеристики связываются автором с бытом монахов иезуитского ордена, культура которых презентует образцы распространения в замках Западной Европы. Иезуитский монастырь с начала XVII в. располагался в непосредственной близости к доминиканскому. Разбитая керамическая посуда, в числе других отходов попадала в культурный слой прилегающих территорий. Круг аналогий находкам позволяет проследить тождественность большинства керамических форм XVII—XVIII вв. археологическим находкам из других регионов Украины — Волыни, Слобожанщины, Среднего Поднепровья, Полтавщины, Чегнигово-Сиверщины. Это свидетельствует об унификации быта и культурное единство территорий обоих берегов Днепра.

L.I. Vynogradska, Ye.S. Kalashnyk

**THE CERAMIC POTTERY OF LATE MEDIEVAL VINNYTSA
(on the materials from archaeological excavations in 2013)**

Analyzed in the article is a collection of ceramic pottery dated from the 16th to the 18th centuries found during the excavations on the territory of the Dominican monastery in Vinnytsia in 2013.

The materials analysed represent two chronological periods in everyday life development in the Late Mediaeval Vinnytsia. The first stage, the 16th century, is defined by a small range of ware with mostly smoked jugs predominating, and this feature is on a whole common for Ukrainian left bank region in this period. The second stage, the 17th and the 18th centuries, is distinguished by a sudden extension of wares' range, by the production quality, and by the richness of ornamentation. These features are related by the authors with everyday life of Jesuit order monks whose culture represents examples common in Western European castles. The Jesuit monastery was situated directly near the Dominican monastery since the beginning of the 17th century. Broken pottery with other scrap fell into the cultural layer of adjacent territories.

The circle of analogies to the findings allows tracing that most of ceramic forms of the 17th and the 18th centuries are identical with findings from other regions of Ukraine: Volyn, Sloboda region, the Dnipro River middle region, Poltava region, and Chernihiv-Siveria. This fact evidences for the unification of everyday life and cultural unity on both sides of the Dnipro River.

До історії стародавнього виробництва

Ю.О. Пуголовок, С.А. Горбаненко,
М.С. Сергєєва, Є.Ю. Яніш

ПАЛЕОЕКОЛОГІЯ ОКОЛИЦЬ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ XIII—XIV ст.

До наукового обігу вводиться блок нових даних, що стосується різнобічних палеоекологічних аспектів, які було отримано завдяки застосуванню методів природничих досліджень до матеріалів з Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст. Блок складається з чотирьох окремих досліджень: палеоетноботанічних, археозоологічних, археоіхтіологічних і дендрологічних. Ретельний аналіз цього блоку та зіставлення отриманих незалежно природничих даних, а також загальних палеоприродних досліджень надало підґрунтя для комплексного вивчення навколишнього середовища Глинського у давнину.

Ключові слова: палеоекологія, палеоетноботаніка, археозоологія, археоіхтіологія, дендрологія, комплексний аналіз.

Пам'ятка національного значення Глинський археологічний комплекс розташована в с. Глинське Зінківського р-ну Полтавської обл. Дослідження, матеріали яких вводяться до наукового обігу, були зосереджені на частині селища (посаду) в уроч. Леваднюкова Гора. Селище розміщується на правому березі р. Ворскла, на мису другої надзаплавної тераси, висотою до 25 м над рівнем заплави (рис. 1). Мис витягнутий по осі північний захід—південний схід, на північ від нього за 0,25 км розташоване Велике городище (уроч. Кріпость), відділене від селища Глинським струмком, з порівняно широкою долиною. Площа мису становить близько 0,7 га. Нині мис розділяє у меридіональному напрямку шосе Глинське—Опішне, в результаті прокладання якого утворилися схили. Там місцеве населення влаштувало стихійний видобуток піску, що призвело до руйнування культурних нашарувань і як наслідок — рятівних робіт на пам'ятці.

Перші відомості про городища в с. Глинське наведені у праці В.Г. Ляскоронського. Він оглянув територію пам'ятки, навів опис укріплень і зняв схематичний план (Ляскоронський 1907, с. 180—182, рис. 36). Надалі роботи на території комплексу та в околицях мали переважно розвідковий характер. У різні часи тут працювали І.І. Ляпушкін, М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, а також полтавські дослідни-

ки (Ляпушкін 1947, с. 129—132; 1947а; Кучера, Сухобоков 1971, с. 14—15; Древнерусские ... 1984, с. 169—170; Гавриленко, Ткаченко 1994, арк. 1, 2; Гавриленко 1996, арк. 8).

Стаціонарні археологічні дослідження комплексу проводилися у 1997—1999 рр. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології під керівництвом О.Б. Супруненка. На Малому городищі досліджено житло роменської культури з добре збереженими деталями конструкції та виразною колекцією різноманітних побутових виробів. Крім цього, було проведено розріз укріплень на Великому городищі та досліджено кілька насипів на могильнику, здійснено розвідкові обстеження округи комплексу, знято план некрополя, розпочато визначення меж комплексу (Кулатова, Гейко, Золотницька та ін. 1998, с. 91—92; Мироненко 1998, с. 113—114; Золотницька, Супруненко 1999, с. 188—211; Гейко 1998). У 2006 р. в околицях комплексу проводилися рятівні археологічні дослідження на одному з селищ-сателітів — Глинське IV (Шерстюк 2007).

У 2011 р. розкопки на пам'ятці відновлено Глинським загonom Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА спільно з Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, за сприяння Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України (начальник експедиції — Ю.О. Пуголовок). Метою цих робіт стали науково-рятівні дослідження на

© Ю.О. ПУГОВОК, С.А. ГОРБАНЕНКО,
М.С. СЕРГЄЄВА, Є.Ю. ЯНІШ, 2015

зруйнованих ділянках одного з посадів. Протягом кількох польових сезонів досліджено близько 70 м², отримано виразний архелогічний матеріал. Було виявлено рештки житлово-господарської забудови та декілька поховань жінок і дітей, датованих кінцем XIII — XIV ст. (Пуголовк 2012; 2012а; 2014; 2014а; Котенко, Пуголовк 2013, с. 121—125).

1. Матеріали та методи

Невід'ємною складовою сучасних археологічних досліджень є використання різноманітних методів природничих наук в археології. Результати аналізів, здійснених за допомогою таких методів, суттєво доповнюють дані про «природну» складову життя та побут стародавнього населення. Їхня достатня кількість за належної якості цілком може скласти основу для проведення самостійного наукового дослідження, спрямованого на часткову або й повну реконструкцію палеоекології мікрорегіону пам'ятки.

Незважаючи на, здавалося б, незначні вивчені площі посаду Глинського археологічного комплексу, завдяки поглибленню досліджень природничими методами, отримано доволі значну кількість різнопланового матеріалу, що нині дає підґрунтя для створення комплексного аналізу палеоекологічних умов мікрорегіону пам'ятки наприкінці XIII — XIV ст. (відповідно до хронології об'єктів, досліджених на посаді в уроч. Леваднюкова Гора).

Основою для цього дослідження є різноманітні рештки органічного походження від культурної та дикої флори і фауни. До перших належать зернівки та насіння культурних рослин і бур'янів, шкаралупа від горіхів ліщини, а також вуглики від дерева; до других — рештки риби (луска, кістки) та кістки тварин (здебільшого свійських, а також диких). Також важливим є визначення незначних решток шкаралупи від яєць.

Матеріали для аналізу отримано двома способами. У ході археологічних досліджень традиційними методами зібрано колекцію кісток тварин; завдяки ретельній роботі в ході розкопок також було відібрано незначну частку іхтіологічних матеріалів. У 2014 р. для розширення джерелознавчих можливостей також запроваджено загальновідомі, але досі маловживані методи: **флотації і промивання** культурного шару.

Флотація (буквально — плавання на поверхні води) — процес розділення матеріалу на легку та важку фракції. Після перемішування у воді рослинні рештки спливають на поверхню

і їх лише треба зібрати. Результатами є матеріали для палеоетноботанічних визначень, а також вуглики — для визначення порід дерев.

Промивання — процес розділення матеріалу на розчинну та нерозчинну фракції. Після промивання ґрунту залишається певна кількість нерозчинних матеріалів. До них належать дрібні фрагменти кісток ссавців, кераміки, обмазки тощо; дрібні предмети, а також іхтіологічний матеріал.

Додамо, що методом промивання (без флотації) також можна отримати матеріали для палеоетноботанічних визначень і для визначення порід дерев, хоча за промивання більша ймовірність втрати частини такого матеріалу.

Для флотації необхідно лише мати ємкість, у якій можна перемішувати пробу ґрунту з водою з метою подальшого відбору легкої фракції. Для промивання необхідно мати сітку, через яку відфільтрувати розчинну фракцію з метою отримання нерозчинної, яку надалі необхідно перебрати вручну. Досвід роботи показав, що з цією метою можна використовувати звичайну антимоскітну сітку та ємність для води (бажано близько двох відер або більше). За бажання флотацію і промивання однієї проби можна провести послідовно в одній і тій самій ємкості.

Такі методи досліджень не нові, однак в Україні постійно використовуються лише на пам'ятках кам'яного віку. Що й зрозуміло, зважаючи на специфіку цих пам'яток, незначну насиченість матеріалами та ретельну неквапну роботу фахівців (у порівнянні з дослідженнями інших епох). Саме тому на палеолітичних пам'ятках уже давно стало нормою використання промивання ґрунту як буденного методу археологічного дослідження. Одні з перших робіт із застосуванням промивання в Україні проведено в 1970-х рр. на мезолітичному поселенні Мирне, що в разі збільшило обсяг дрібних седиментів з культурного шару (Станко 1982). Відтоді й донині промивання стало одним зі звичних методів дослідження культурного шару пам'яток кам'яного віку¹.

Проведення флотації і промивання задля отримання палеоетноботанічних матеріалів розпочалося на Близькому Сході ще в 1970-х рр. Це був революційний прийом, що вивів палеоетноботанічні дослідження на якісно новий рівень розвитку (Dennell 1978). В Україні цей метод

¹ Детально методику використання промивання для досліджень пам'яток кам'яної доби на прикладі стоянки Межиріч (Україна) див.: (Marquer, Lebreton, Otto et al. 2012, p. 113).

Г.О. Пашкевич застосовувала з 1980-х рр. (див.: Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 25) і спорадично продовжує дослідження дотепер (напр.: Відейко, Чепмен, Бурдо та ін. 2013, с. 206). Наприкінці 1990-х рр. опис цих методів чи не вперше був оприлюднений у тезовій формі в Україні (Пашкевич 1998а). Наприкінці 2000-х рр. О.Ю. Лебедева оприлюднила детальну інструкцію щодо застосування флотації на практиці, засновану на власному емпіричному 20-річному досвіді (Лебедева 2009, с. 258—264). Обидві ці статті зосереджують увагу лише на флотації і на пошуку саме палеоетноботанічних матеріалів. Однак, як показує досвід, послідовне застосування флотації і промивання не лише можливе (і несуттєво збільшує час обробітку проби), а й значно розширює джерельну базу.

Роботи із застосуванням флотації та промивання дали чималу кількість додаткових матеріалів, недоступних за умови традиційних досліджень (див.: Горбаненко 2014). Первинний відбір аналізів методами послідовного використання флотації та промивання здійснив С.А. Горбаненко. З метою отримання додаткової інформації, зокрема про культурні рослини, нами були проведені вибіркові промивання та флотація зразків ґрунту з об'єкта 2 (напівземлянки). Переглянуто близько семи стандартних відер ґрунту (близько 70 дм³). Через специфіку механічного складу ґрунту (супісок; дрібнозерниста структура), проби були спочатку частково просіяні через стандартну антимошкітну сітку з дрібною коміркою (близько 1 × 1 мм) зусиллями всіх членів експедиції, після чого решту було розділено за допомогою послідовної флотації й промивання. Очікуваними результатами стали палеоетноботанічні дані, вуглики дерев, іхтіологічні матеріали, а також дрібні фрагменти кісток ссавців і навіть шкаралупи яєць. Розділені матеріали надійшли на визначення відповідним фахівцям.

Отже, наразі маємо достатню кількість визначень природничими методами для вірогідної реконструкції навколишнього середовища мікрорегіону Глинського археологічного комплексу за часів середньовіччя.

Палеоетноботанічні дані, передусім, дають змогу вийти на рівень аналізу зернового господарства; супутні свідчення (бур'яни, кісточки, шкаралупа горіхів тощо) в загальному контексті вивчення пам'ятки та її околиці дають непрямі дані для доповнення картини побуту та господарської діяльності людини в давнину. Матеріал визначено завдяки його порівнянню з раніше встановленими аналогічними зраз-

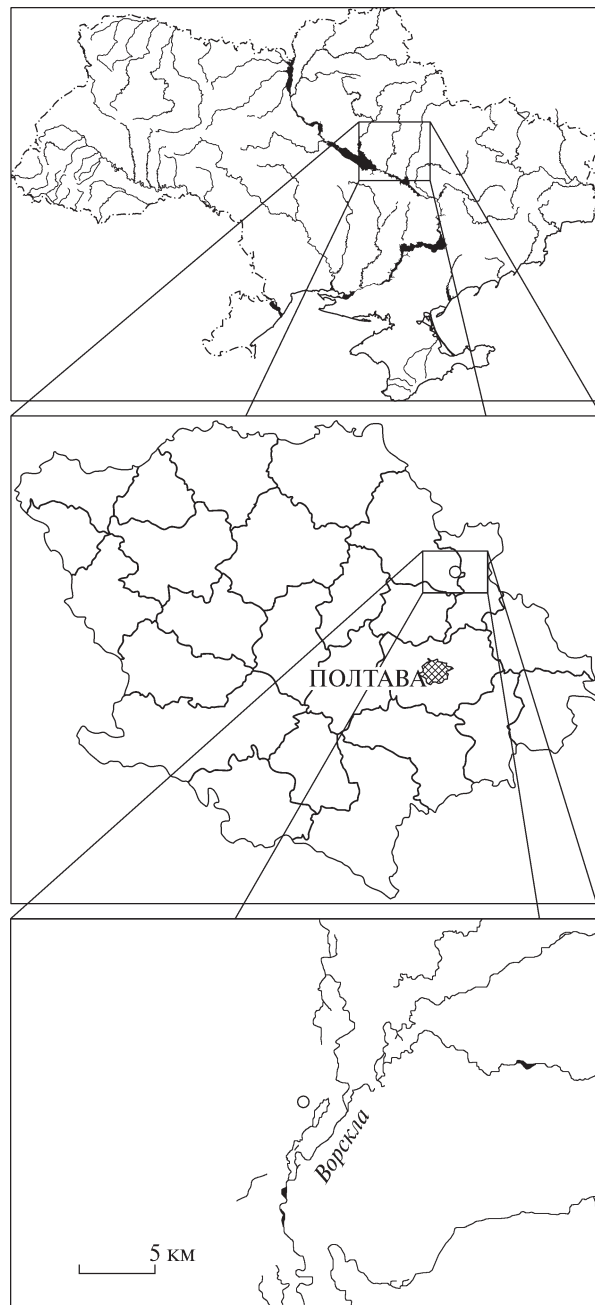

Рис. 1. Місце розташування Глинського археологічного комплексу

ками, широким колом публікацій на цю тему і сучасною порівняльною колекцією; зернівки бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988). Визначення провів С.А. Горбаненко.

Дендрологічні дослідження, зокрема *визначення порід «археологічного» дерева* в контексті вивчення пам'ятки дають додаткові дані для характеристики місцевих природних умов і професійної та господарчої діяльності людини. За відсутності дерев'яних виробів, які зберігаються вкрай рідко, особливого значення набуває вивчення деревного вугілля. Важливість ви-

копних залишків дерева (які не належать конкретним виробам) свого часу обґрунтована Н.Г. Блохіною і Г.М. Лисиціною. На думку авторів, визначення породи дерева, на відміну від споро-пилкового та карпоботанічного аналізу, може дати уявлення лише про загальний характер деревної рослинності й не дозволяє робити детальні видові визначення. Проте, незважаючи на це, можна отримати цінний додатковий матеріал для характеристики стародавніх рослинних ландшафтів. Автори також зазначили важливість таких досліджень для реконструкції стародавнього виробництва (Блохіна, Лисицина 1962). На важливість збору з об'єкта всього дерева, включаючи вуглики, вказував О.І. Семенов (Семенов 1996). Дослідник підкреслював плідність такого підходу до решток горілого дерева для вивчення поховальних пам'яток, проте значення його висновків далеко виходить за ці межі. Щодо середньовічних поселень цілком слушно стверджувати, що вугілля, пов'язане з датованим культурним шаром, дає додаткові дані про характер лісової рослинності мікрорегіону у визначений період, а проби безпосередньо з археологічних об'єктів дозволяють виявити основні породи дерева, що використовувались у виробництві та господарстві, демонструють надання переваги тій чи іншій породі в різних галузях. Отримані дані можуть бути основою для вивчення сировинної бази стародавньої деревообробки. Однак, незважаючи на те, що згадані автори переконливо доводили важливість вивчення археологічного вугілля, цей матеріал досі майже не привертає увагу дослідників. Щодо вугілля з середньовічних поселень, ця стаття є першою роботою у вказаному напрямі.

Основним способом визначення археологічної деревини є вивчення її мікроструктури. Діагностичні ознаки різних порід дерева докладно описані у спеціальній роботі В.Є. Віхрова (Вихров 1959). Треба зазначити, що саме цьому досліднику належать визначення археологічного дерева в Новгороді, що поклало початок вивченню давньоруського археологічного дерева. У цій статті для визначення деревини отриманих вугликів використано саме визначник В.Є. Віхрова. Визначення проведено М.С. Сергєєвою.

Результатом промивання стали риб'ячі кістки та луска. *Археοіхтіологічні дані* дають можливість частково реконструювати особливості господарської діяльності людини. Крім видового складу іхтіофауни за досліджуваний період у результаті аналізу іхтіологічних матеріалів

отримуємо інформацію щодо основних промислових видів риб, засобів їх здобування, реконструкції основних морфометричних параметрів, а також частки риб у раціоні мешканців досліджуваних поселень. Також деякі види риб є індикаторними, за наявності яких у певних випадках можна реконструювати гідрографічні та кліматичні умови на момент функціонування конкретного поселення. Матеріал визначений шляхом порівняння кісткових фрагментів та луски з екземплярами сучасних і субфосільних видів риб з порівняльної остеологічної колекції Є.Ю. Яніш. Реконструкцію розмірів здійснено за методикою В.Д. Лебедева (Лебедев 1960). Точне визначення віку риб проведено шляхом підрахунку річних кілець на лусках і хребцях. Систематика та видові назви риб наведені за визначником-довідником Ю.В. Мовчана (Мовчан 2011). Визначення матеріалів здійснила Є.Ю. Яніш.

Також проведено визначення кісткових решток ссавців, виявлених під час розкопок. Такі дані є основою для визначення видового та вікового складу стада свійських тварин, а також мисливської здобичі. Завдяки аналізу ареалів розповсюдження останньої також можлива часткова реконструкція навколишнього середовища. Оскільки ці два блоки зіставні, за ними також можна встановити співвідношення тваринництва та мисливства в забезпеченні людей м'ясними продуктами харчування. Кістки ссавців виявлено порівняно в незначній кількості; вони складали переважно кухонні залишки. *Археοзоологічні* вивчення провели О.П. Журавльов (2011 р.) і В.Л. Бондаренко (2013, 2014 рр.)²; інтерпретацію матеріалів — С.А. Горбаненко.

Для комплексного аналізу значною мірою застосовано вживаний у таких випадках у географічних науках метод *актуалізації* (в археології частково синонімічним поняттям є *«ретроспективний метод»*): опис сучасного стану природи з накладанням на нього дискретних даних минулого за принципом: зіставлення — проти-ставлення. Або протилежний підхід: відтворення минулого стану природи з накладанням сучасних реалій за тим самим принципом.

2. Палеоетноботанічні дані³

Палеоетноботанічний матеріал отримано під час вибіркової флотації заповнення об'єкта 2. У результаті аналізу виявлено 120 зернівок і

² Висловлюємо щирі вдячності дослідникам.

³ Підготовлено до друку: Горбаненко, у друці.

насіння культурних і бур'янових рослин та їх фрагментів (з яких 15 визначити не вдалося). Також визначено 13 фрагментів шкаралупи горіхів.

За характеристиками, запропонованими О.Ю. Лебедевою для загальної стандартизації цілеспрямованих палеоетноботанічних досліджень, заснованих на промиваннях і флотації (Лебедева 2007; 2008), показники матеріалу такі. За пробу прийнято стандартне відро об'ємом 10 дм³. *Результативність* флотації — 1 (100 %): у кожній пробі було виявлено макро-рештки землеробських рослин. Середня *насиченість* заповнення — 17,1 зернівки/10 дм³.

Отримані карбонізовані рештки зернівок мають дуже різну збереженість, за п'ятибальною шкалою від 1 до 5. Однак загалом стан збереженості слід оцінити як цілком задовільний (ближче до 4, хоча деякі крихкі зернівки розсипалися під час транспортування і визначення). Тому доволі незначна кількість фрагментів не підлягає ідентифікації. Зважаючи на пошкодження зернівок від вогню і зміну їх параметрів щодо первинного стану, вимірювання матеріалів не має сенсу.

Зі 120 одиниць матеріалу визначено 105 зернівок і насінин: 86 — культурних рослин, 19 — бур'янів. Матеріал представлений таким чином: **культурних зернових** (за зменшенням кількості): 33 проса (*Panicum miliaceum*), 18 жита (*Secale cereale*), 9 пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.⁴), 6 ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), 5 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), 5 вівса (не визначено до виду) (*Avena* sp.), 1 ячменю голозерного (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*), 1 пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*); **бобових**: 5 насінин сочевиці звичайної (*Lens culinaris*), 3 половинки гороху (*Pisum sativum*); **зернівок бур'янів**: 8 стоколосу (не визначено до виду) (*Bromus* sp.), 6 одиниць спориша звичайного (зернівки та лусочки) (*Polygonum aviculare*), 3 зернівки гірчака березкоподібного (*Polygonum convolvulus*), 2 — гібіскуса трійчастого (*Hibiscus trionum*). Також 15 фрагментів сильно пошкоджених зернівок злакових рослин не визначено (*Cerealina*). Фрагменти шкаралупи горіхів (13 шт.) належать ліщині (*Corylus avellana*).

Просо представлене винятково пшоном, себто — зернівками, очищеними від плівок. Усі вони на час виявлення матеріалу втратили зародки. Такий стан речей доволі звичний, оскільки зародок — це найуразливіша частина

⁴ S. l. = sensu lato = у широкому розумінні.

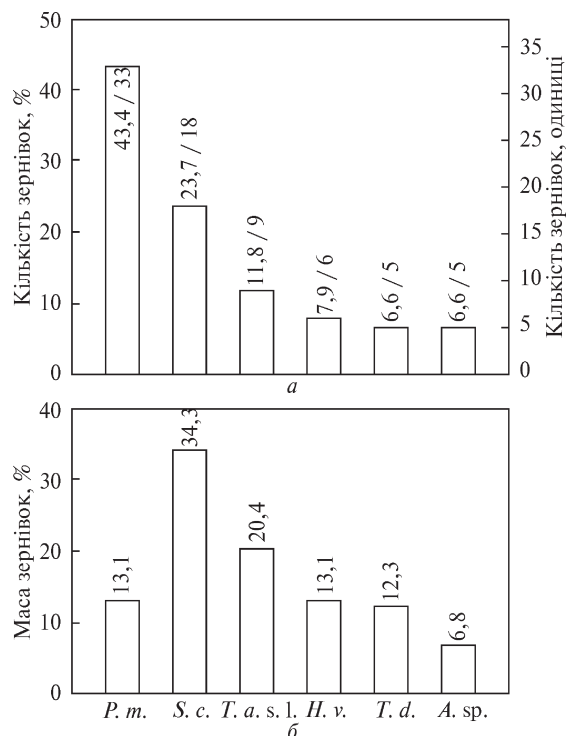

Рис. 2. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин: а — за кількістю; б — за масою. Скорочення: P. m. — *Panicum miliaceum* (просо); S. c. — *Secale cereale* (жито); T. a. s. l. — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); H. v. — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); T. d. — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); A. sp. — *Avena* sp. (овес). Тут і на рис. 3: над стовпчиками подано: відсоток/кількість (а), відсоток (б)

зернівки, тому без плівок просо доволі швидко його втрачає.

Первинний палеоетноботанічний спектр (ПБС) складений на основі кількісних показників зернівок (ПБС_к) (основні поняття див.: Кравченко, Пашкевич 1985). У ньому враховано лише такі зернівки злакових культурних рослин: просо, жито, пшениці м'які голозерні, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка, овес. Відповідно, не враховано найменші показники — пшениця однозернянка та ячмінь голозерний як такі, що могли бути супутніми до посівів інших культурних зернових. Крім того, до ПБС_к (а далі — і до ПБС за масою — ПБС_м) не залучено горох і сочевицю, оскільки невідомо, чи були це польові посіви, чи городні (рис. 2, а). Такий спектр є лише відображенням співвідношення кількості матеріалів, тобто всього лише констатацією факту.

Оскільки переважна більшістю дослідників сприймає такі показники (див. рис. 2, а) як кінцевий результат, що призводило до хибних висновків про беззаперечне переважання проса, для інтерпретації отриманих результатів потрібен інший підхід. З цією метою нами

запроваджено індексацію зернівок з урахуванням різниці в масі, в основі якої лежить співвідношення маси зернівок злакових культурних рослин, а за базову одиницю взято найменшу зернівку — просо (1 зернівка ... злакової культурної рослини = n зернівкам проса): просо — 1, ячмінь плівчастий — 5,5, пшениця двозернянка — 6,2, пшениці м'які голозерні — 5,7, жито — 4,8, овес — 3,4 (Горбаненко 2012; 2014a)⁵. Перерахунок можна проводити безпосередньо з кількості зернівок або з їх відсоткового співвідношення (ПБС_к). Однак отримані результати (ПБС_м) обов'язково мають бути відображені лише у відсотковому співвідношенні. Показники, отримані шляхом такого перерахунку, відрізняються від кількісних набагато меншим діапазоном між крайніми даними (рис. 2, б).

Отже, в зерновому господарстві перше місце займало жито (близько 1/3), наступна позиція належить пшеницям м'яким голозерним (1/5), третє місце з майже однаковими показниками поділяють просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка (трохи більше 1/10; різниця у показниках 0,8 %); овес виявлено в незначній кількості (близько 1/15).

У парі злакових «прогресивні—традиційні» (жито, пшениці м'які голозерні — просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка) перші складають близько 3/5, другі — 2/5. Таке співвідношення може свідчити про певну традиційність у зерновому господарстві, однак з відчутним і беззаперечним впливом прогресивних інновацій. Адже для гарних показників врожайності «прогресивних» зернових необхідною передумовою є якісний глибокий обробіток ґрунту. Овес традиційно представлений незначною часткою.

Також варто звернути увагу на кількість і різноманітність бур'янів. Їхня кількість досить значна (19 од.): вона становить майже 20 %. Бур'яни, в першу чергу, є показниками використання староорних полів. Отже, така кількість бур'янів однозначно засвідчує тривале використання одних і тих самих ділянок землі під поля (відповідно — тривалість існування поселення).

⁵ Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими для матеріалів з празького поселення Розтоки (Чехія) (див.: Kuna et al. 2013). На необхідність використання подібної інтерпретаційної схеми вказують і археозологи (з певними нюансами): для ссавців (Підоплічко 1937; Журавлев 2001, с. 63; Антипина 2007; 2008); для риб (Яниш, Антипина 2013; Яниш 2014).

Детальніше розглянемо бур'яни. Бромус — засмічувач озимого жита та пшениці, росте вздовж доріг, каналів, лісосмуг; спориш — росте на полях, пасовищах, уздовж доріг, на подвір'ях; гірчак березкоподібний — засмічувач польових культур, городів, садів і виноградників, росте біля доріг, каналів, лісосмуг, осінні сходи не перезимовують; гібіскус трійчастий — засмічувач проса, росте на узбіччях доріг, пасовищах, засмічених місцях, переважно на піщаних ґрунтах (Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

Таким чином, завдяки визначенню бур'янів, наявних серед матеріалів, можна частково охарактеризувати поля. Присутність гібіскуса трійчастого добре узгоджується з піщанистими ґрунтами околиць пам'ятки. Крім того, стоколос нині є засмічувачем озимих посівів переважно жита. А гірчак березкоподібний є винятково яровим бур'яном. Таким чином, у зерновому господарстві посаду поблизу с. Глинське були різноциклічні агрокультури, а відтак — існували і певні агротехнічні заходи, спрямовані на поліпшення врожайності. Загальними висновками на основі визначення та інтерпретації бур'янів є також: тривалість використання полів, загальний досить високий рівень антропогенного впливу на навколишню флору в XIII—XIV ст.

Нині існує понад два десятки визначень палеоетноботанічних матеріалів на території Південно-Східної Європи з давньоруських пам'яток (сучасні території Молдови й України) (Янушевич 1976; 1986; Беляєва, Пашкевич 1990; Пашкевич 1991; Горбаненко 2014б, с. 183—184). Усі ці матеріали — обгорілі макро-рештки з різних об'єктів. Переважно це випадкові знахідки, зібрані під час археологічних досліджень і передані на визначення фахівцям. Відтак, за такими матеріалами не можна встановити спектр зернівок, відтворити їх імовірні частки в зерновому господарстві. Тому порівняльний аналіз неможливий.

Отриманий ПБС поки не може бути безпосереднім відображенням загального зернового господарства для всього поселення: ці дані співвідносні лише з часом існування дослідженого об'єкта. Проте цілком імовірно, що такі чи подібні показники будуть притаманні для ПБС пам'ятки загалом. Для верифікації і перевірки стабільності ПБС потрібні подальші дослідження.

Просо виявлене очищенням від плівок. Для цього потрібне застосування одного зі знарядь для переробки врожаю (зернотерки, ступи, жорна) і, відповідно, місце. Така знахідка є опосередкованим свідченням того, що до осе-

лі просо було принесене вже підготовленим до вживання у їжу. А отже, знахідка підготовленого зерна засвідчує, що місце його очистки від плівок розміщувалося за межами житла.

Знахідки шкаралупи ліщини свідчать про таке. Нині ліщина існує у дикому стані (поширена на території сучасної України) і в культурному вигляді (фундук) там, де вона слабо поширена у природному середовищі. Однак в давнину вона була одомашненою лише на Кавказі, а також у Греції і Римі. Отже, маємо цілком підтверджений факт збиральництва «дарів лісу». Нагадаємо також, що в раніше переглянутих матеріалах роменського періоду з Глинського відбиток фрагмента шкаралупи ліщини трапився на виробі з глини (Горбаненко 2014а, табл. 1). Крім того, ліщина звичайна є пересічним компонентом підліску листяних, рідше мішаних лісів. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що в околицях пам'ятки за часів її існування були площі, вкриті широким лісом, що в принципі не суперечить і сучасному стану речей.

3. Археозоологічні визначення

Основним свідченням щодо ролі тваринництва (а також мисливства) у господарстві місцевого населення є остеологічні рештки тварин. У результаті дослідження заповнення об'єкта 2 виявлено уламки тваринних кісток у кількості 147 од. Вони були визначені до виду. Остеологічний матеріал є типовими кухонними відходами після вживання у їжу. Він належить таким тваринам: **свійські** — велика рогата худоба (ВРХ) (*Bos taurus*), коза / вівця (ДРХ) (*Capra hircus* / *Ovis aries*), свиня (*Sus domestica*), кінь (*Equus caballus*), собака свійська (*Canis familiaris*), курка (*Gallus domesticus*); **дикі** — бобер річковий (*Castor fiber*), кабан (*Sus scrofa*), козуля звичайна (*Capreolus capreolus*), олень звичайний (*Cervus elaphus*).

За три роки визначення проведено таким чином: 2011, 2014 рр. — визначено приналежність кісток до виду і за віковою градацією та встановлено мінімальну кількість особин (МКО); 2013 р. — визначено приналежність кісток до виду та за віковою градацією. Зведені дані з визначення кісткового матеріалу представлено в табл. 1. За цим матеріалом для обрахунку МКО можна підсумувати лише дані за 2011, 2014 рр. Встановлено 10 особин ВРХ, 3 — ДРХ, 3 — свині, 1 — коня, 1 — курки; 1 — бобра річкового, 1 — кабана, 2 — козулі звичайної, 1 — оленя звичайного. Також виявлено 3 кістки собаки свійської

(рис. 3, а)⁶. Оскільки даних недостатньо для характеристики окремих галузей (тваринництва та мисливства), надалі наведено лише ймовірні тенденції щодо них, а «м'ясне виробництво» проаналізовано за принципом зіставлення результатів тваринництва та мисливства.

Незважаючи на те, що кількість особин свійських тварин нерепрезентативна (не становить рекомендованого статистичного мінімуму), на основі отриманого матеріалу можна помітити певні тенденції. 1) Основним джерелом постачання м'ясної їжі треба вважати

⁶ У результаті округлення відсотків до однієї десятої загальне значення становить 99,8 %. Тут і далі для аналізу використано лише показники МКО ссавців, яких могли вживати у їжу (не враховано: курку, собаку).

Таблиця 1. Видовий і віковий склад тварин

Вид	Кількість кісток, од.	Вікова градація			
		м.	н.-д.	д.	с.
2011					
ВРХ	15	? / 1	—	? / 1	—
ДРХ	5	—	—	5 / 1	—
Свиня	1	—	—	1 / 1	—
Бобер	1	—	—	1 / 1	—
Олень звичайний	1	—	—	1 / 1	—
Козуля звичайна	3	? / 1	—	? / 1	—
Не визначено	13	—	—	—	—
Усього	39	? / 2	—	? / 6	—
2013					
ВРХ	38	34 / ?	4 / ?	—	—
ДРХ	1	—	1 / ?	—	—
Свиня	18	5 / ?	13 / ?	—	—
Собака	3	—	3 / ?	—	—
Курка	1	—	1 / 1	—	—
Усього	63 *	39 / ?	22 / ?	—	—
2014					
ВРХ	31	9 / 1	15 / 4	7 / 3	—
ДРХ	3	1 / 1	2 / 1	—	—
Свиня	6	—	6 / 2	—	—
Кінь	1	—	—	1 / 1	—
Курка	1	—	1 / 1	—	—
Кабан	1	—	—	1 / 1	—
Усього	45 **	10 / 2	24 / 8	9 / 5	—

П р и м і т к и. У графі «вікова градація» подано кількість: кісток / особин. Тут і в табл. 2: м. — молоді; н.-д. — напівдорослі; д. — дорослі; с. — старі. * 3 них дві людські кістки: фаланга великого пальця руки, фрагмент променевої кістки. ** 3 них дві людські кістки від особи похилого віку: п'яткова кістка і колінна чашечка.

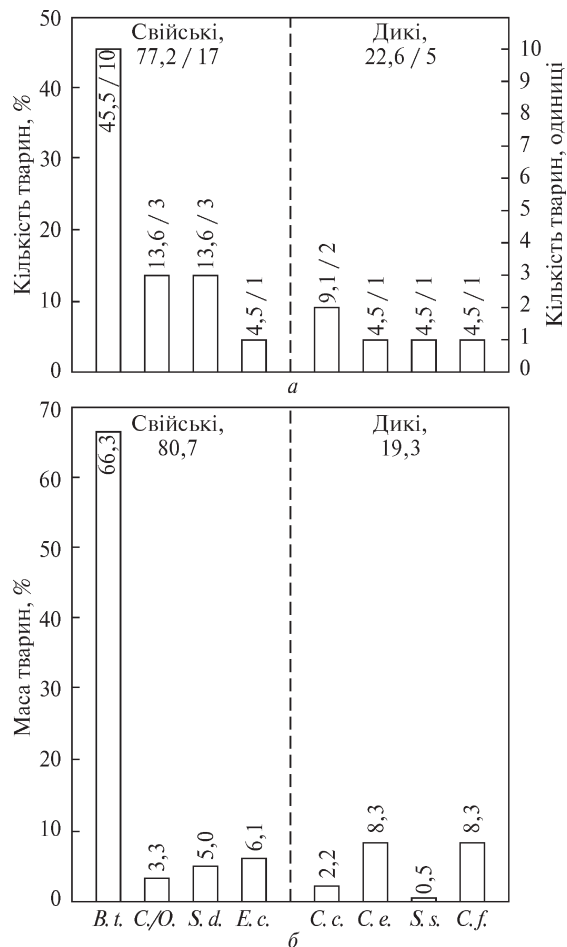

Рис. 3. Співвідношення ссавців: а — за кількістю; б — за масою. Скорочення: свійські: B. t. — *Bos taurus* (ВРХ); C./O. — *Capra hircus* / *Ovis aries* (ДРХ); S. d. — *Sus domestica* (свиня); E. c. — *Equus caballus* (кінь); дикі: C. c. — *Capreolus capreolus* (козуля звичайна); C. e. — *Cervus elaphus* (олень звичайний); S. s. — *Sus scrofa* (кабан); C. f. — *Castor fiber* (бобер річковий)

тваринництво з абсолютною перевагою ВРХ (табл. 2). 2) Кількість ВРХ й абсолютне переважання напівдорослих і дорослих особин, від яких можна було отримувати прижиттєвий продукт (табл. 2), свідчить про важливу роль молочного господарства. 3) Характерно, що серед кухонних решток мало молодих особин (табл. 2), що вказує на існування можливості утримування худоби протягом тривалого часу.

Важливе співвідношення кількості свійських і диких ссавців, визначених за кухонними рештками: 17 : 5 особин (77,2 : 22,6 %). Отже, приблизно 1/4 тварин, вживаних у їжу, здобуто завдяки мисливству (рис. 3, а).

Розрахунки м'ясного виробництва від свійських тварин проведено за схемою, запропонованою К.Є. Антипіною, де за початкову одиницю взято найменшу зі свійських тварин — ДРХ, середньою масою в 40 кг (Антипина 2007, с. 299), на основі якої запропоновано коефіці-

Таблиця 2. Вікове співвідношення м'ясних свійських ссавців, особини

Вид	м.	н.-д.	д.	Усього
ВРХ	2	4	4	10
ДРХ	1	1	1	3
Свиня	—	2	1	3
Кінь	—	—	1	1

енти перерахунків маси інших тварин: ДРХ — 1; ВРХ — 6; кінь — 5,5; свиня — 1,5 (Антипина 2008, с. 71)⁷. Для розрахунків маси диких тварин цілком можна використати сучасні дані, оскільки в останніх селекція не мала впливу на ці показники (кг): козуля звичайна — 40 (Флинт, Чугунов, Смирин 1970, с. 212); олень звичайний — 300 (Жизнь животных ... 1971, с. 478); кабан — 250—300 (Природа ... 1985, с. 230); бобер — 20 (там само, с. 210). З урахуванням наведених показників, мисливство могло забезпечувати близько 1/5 частки потреб у продуктах м'ясного виробництва (рис. 3, б). Як бачимо, пріоритети в м'ясному раціоні абсолютно очевидні (рис. 3, б).

Додатковою інформацією про навколишнє середовище є спостереження щодо ареалів розповсюдження і поведінки диких ссавців. Бобер річковий мешкає по заліснених берегах річок з повільною течією, що заросли деревами й чагарниками м'яких порід (Природа ... 1985, с. 210). Кабан може мешкати в різних лісах, по ярах, байраках, очеретяних заростях тощо (там само, с. 230). Ареал існування козулі звичайної охоплює рівнинні та гірські лістяні й змішані ліси. Перевагу надає світлим лісам з добре розвиненим підліском (Флинт, Чугунов, Смирин 1970, с. 212). Олень звичайний може мешкати в різних лісових і напіввідкритих місцевостях (Природа ... 1985, с. 232). Отже, сукупність даних свідчить про існування річки з повільною течією, слабкорозчленованого рельєфу, широколистяних (або мішаних) лісів, притаманних лісостеповій зоні. Також слід наголосити, що навколо поселення повинні були існувати площі, придатні для випасання свійських тварин: пасовиська, що зазвичай доволі швидко з будь-яких ландшафтів перетворюються на відкриті луки. На випасання побіжно можуть вка-

⁷ О.П. Журавльов у 2001 р. запропонував проводити перерахунки, спираючись на сучасні дані про свійських тварин з урахуванням вікової градації (Журавльов 2001, с. 63). Незважаючи на певні переваги такого підходу, вважаємо за краще використовувати усереднені розрахунки, наведені К.Є. Антипіною, оскільки вони розраховані для давніх тварин.

зувати й знахідки кісток собак, яких здавна використовували також і з цією метою.

4. Визначення кісткових залишків і луски риб

Крім суто археологічних свідчень щодо існування риборолів, у результаті досліджень отримано додаткову інформацію, що дає змогу встановити видовий склад рибальської здобичі, розміри промислової риби тощо.

Об'єм вибірки залишків тваринного походження з цього об'єкта за 2014 р. — 564 екз., з них 35 кісток птахів, які не можна визначити до виду. Крім того, знайдено 36 фрагментів шкаралупи пташиного яйця. У результаті дослідження будови шкаралупи, її товщини та радіусу кривизни її стінки ми вважаємо, що яйце належало курці свійській (*Gallus gallus*) невеликого розміру. Ще 18 кісток ссавців, з яких один зуб належав свині свійській, ще один — дрібній рогатій худобі (ДРХ). Під час розкопок 2013 р. знайдено єдиний екземпляр луски окуня (вік риби — 6 років).

Частина матеріалу значно фрагментована, що суттєво ускладнює визначення до виду, а в низці випадків і до ряду. При підрахунках одна кістка риби вважається еквівалентною одному екземпляру, оскільки було доведено, що більше, ніж одна кістка від однієї риби зберігається вкрай рідко (Лебедев 1960).

У досліджуваному матеріалі наймасовіші залишки належать риbam (150 кісток і 361 луска). З них 80 фрагментів (15,7 % від загальної кількості остеологічних матеріалів цього об'єкта) склали невизначені до виду кістки. Природний стан збереженості матеріалу (ПСЗМ), за методикою О.Є. Антипіної, склав 4 бали за 5-бальною шкалою (Антипина 2004).

Остеологічні матеріали цієї пам'ятки належать до категорії «кухонних решток», про що свідчить видовий та анатомічний склад досліджених фрагментів. Як правило, сліди розділки на кістках, сліди вогню та погризи собаками чи гризунами також підтверджують приналежність

кісток до цієї категорії. У цьому випадку слідів зовнішнього впливу на кістки не виявлено.

Усього визначено дев'ять видів, які належать до чотирьох рядів (табл. 3): ряд осетроподібні (*Acipenseriformes*) — стерлядь (*Acipenser ruthenus*); ряд коропові: сазан (*Cyprinus carpio*), плітка (*Rutilus rutilus*), плоскирка (*Blicca bjoerkna*), лящ (*Abramis brama*); ряд окунеподібні (*Perciformes*) — судак (*Stizostedion lucioperca*), окунь (*Perca fluviatilis*), йорж звичайний (*Gymnocephalus cernuus*); ряд щукоподібні (*Esociformes*) — щука (*Esox lucius*).

Йорж, хоч і є досить поширеним видом, в археологічних матеріалах трапляється зрідка, з огляду на незначні розміри його кісток і луски. Наявність виду в остеологічних матеріалах у цьому випадку, ймовірно, є результатом промивання ґрунту, яке дозволяє виявляти найнезначніші фрагменти та фіксувати наявність видів, які за традиційних в археології способів відбору матеріалу не потрапляють до поля зору археозоологів.

Під час досліджень встановлено, що в матеріалі переважають фрагменти посткраніального скелета риб (PCRA) над краніальними (CRA) у співвідношенні 3,2 : 1 (табл. 4), при цьому 70,5 % PCRA кісток складають хребці, зяброві дуги та ребра, які неможливо визначити до виду. При аналізі представленості видів нами визначені шість видів за кістками краніуму, шість за кістками посткраніального скелета, п'ять видів визначені за лускою (окунь, лящ, сазан, судак, йорж). При цьому один вид (сазан) визначений лише за лускою, севрюга — лише за краніальною кісткою, плоскирка — тільки за посткраніальними кістками.

У попередніх дослідженнях для Північного Причорномор'я (Яниш, Антипина 2013) нами було виявлено, що кістки краніуму та посткраніуму в осетрових і кісткових риб зберігаються не однаково, відповідно при підрахунках співвідношення цих груп при великих вибірках необхідно приймати до уваги лише кістки голови. Для малих вибірок такої закономірності не виявлено. Отримані результати підтверджують, що при малих вибірках для визначення макси-

Таблиця 3. Видовий склад риб (абсолютна кількість визначених кісток)

Рік	Види риб									
	Стерлядь	Сазан	Лящ	Плітка	Плоскирка	Судак	Окунь	Йорж	Щука	Усього
2013	—	—	—	—	—	—	(1)	—	—	1
2014	1	94 (1)	1 (6)	4	3	2 (105)	7 (66)	44 (86)	22	527
Усього	1	94 (1)	1 (6)	4	3	2 (105)	7 (67)	44 (86)	22	528

Примітка. Без дужок вказана кількість кісток, у дужках — луски.

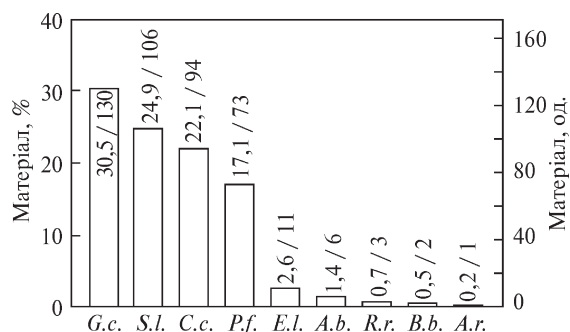

Рис. 4. Співвідношення видів риб за кількістю матеріалу. Скорочення: G. c. — *Gymnocephalus cernuus* (йорж); S. l. — *Stizostedion lucioperca* (судак); C. c. — *Cyprinus carpio* (сазан); P. f. — *Perca fluviatilis* (окунь); E. l. — *Esox lucius* (щука); A. b. — *Abramis brama* (лящ); R. r. — *Rutilus rutilus* (плітка); B. b. — *Blicca bjoerkna* (плоскирка); A. r. — *Acipenser ruthenus* (стерлядь). Тут і на рис. 5: над стовпчиками дано: відсоток / кількість

мальної кількості видів необхідно використувати всі знайдені фрагменти (табл. 4).

Наявність кісток як краніального, так і посткраніального скелетів свідчить про оброблення риби безпосередньо на поселенні (у житлі). Також переважання хребців і ребер від кісткових риб підтверджує кращу збереженість цих елементів скелета порівняно з кістками голови.

За абсолютною кількістю залишків у матеріалі на першому місці йорж ($n = 130$), потім ідуть судак ($n = 105$), сазан ($n = 94$) та окунь ($n = 73$). Усі інші види представлені одиничними екземплярами (рис. 4). Також ми врахували

Таблиця 4. Співвідношення кількості остеологічних залишків кісткових риб CRA і PCRA частин скелета, та луски

CRA		PCRA		Луска	
Кістки	Види	Кістки	Види	Кістки	Види
17	6	52	6	361	5

Таблиця 5. Віковий склад риб

Вид	Вік, від ... років (кількість визначеного матеріалу)														Усього
	1	2	3	4	5	6	≥6	7	8	9	10	11	12	13	
Окунь	—	3	26	51	36	15	—	8	—	2	—	1	—	—	142
Сазан	—	—	—	1	—	—	15	3	4	2	1	1	2	1	30
Лящ	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	3
Судак	—	32	71	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	105
Йорж	15	39	57	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	111
Щука	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Не визначені	—	7	3	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
Усього	15	81	157	57	41	16	15	12	4	4	1	2	2	1	408

єдину луску окуня, знайдену в 2013 р. на Глинському селищі.

Цікаво, що на пам'ятці наймасовіший вид — йорж звичайний. На інших археологічних пам'ятках, досліджених нами, а також за літературними даними, серед риб дрібного розміру, як правило, домінував окунь.

Крім того, нами визначений вік риб за лускою, а також у тих випадках, коли це було можливо, по хребцях (табл. 5). Як видно з таблиці, здебільшого трапляються залишки трирічних особин ($n = 157$), далі за кількістю ідуть дво- ($n = 81$) та чотирирічні ($n = 57$) екземпляри.

Таким чином, для окуня кількість статевозрілих особин склала 97,9 %, для сазана, ляща та щуки — по 100,0 %, для судака — 69,5 %, для йоржа — 86,5 %. Оскільки більшість видів риб досліджуваного регіону стають статевозрілими у віці понад 3 роки (Мовчан 2011), відсоток дорослих особин з невизначених дорівнює 46,2 %. Відповідно, відсоток молодих загало по колекції склав 23,5 %. Основну частину матеріалу складають залишки статевозрілих особин, але доля молодих риб також суттєва. У матеріалах з інших пам'яток, досліджених нами, як правило, переважали дорослі особини.

У низці випадків це можна пояснити тим, що найдрібніші кістки, за відсутності промивання ґрунту, не потрапили до поля зору дослідників. Але й з низки пам'яток, де матеріал відбирали за допомогою промивання, відсоток дорослих риб також був більшим.

Крім того, в минулому риби були тугорослішими, але при цьому досягали великих розмірів (Лебедев 1960), що було пов'язано з якістю кормової бази та набагато меншим тиском з боку людини, ніж нині.

Ми вважаємо, що за таких умов місцевому населенню, з точки зору витрат енергії та часу, вигідніше було спеціалізуватися на вило-

ві риби середнього та великого розмірів, що й підтверджують археологічні знахідки на інших пам'ятках. Вибірковість риболовлі може забезпечуватися вибором знарядь і власне методів ловлі (для сіток — розмір вічок, для гачкових знарядь — розмір гачка тощо).

Виняток становить ловля морських зграйних риб дрібних розмірів у промислових масштабах (наприклад, хамси на Чорноморському узбережжі в античності). Як гіпотезу ми розглядаємо значний відсоток залишків молодих нестатевозрілих риб на пам'ятках середньої смуги (за умови, що матеріал зібраний коректно й вибірка репрезентативна), як опосередковане підтвердження дефіциту харчових ресурсів на поселенні — наприклад, недорід, загибель худоби, пожежі, військові конфлікти тощо, які призвели до того, що населення змушене було використовувати всі доступні харчові ресурси.

Порівняння з іншими пам'ятками підтверджує, що за сприятливих умов, як правило, прагнули виловити найбільших особин, а для цього використовували гачкові знаряддя та сітки з середніми та великими за розміром вічками.

Вибірка кісток, з яких можливо взяти проміри, невелика, але для деяких екземплярів певних видів нами реконструйовані середня довжина тіла, вага та вік (табл. 6). Як видно з табл. 5 та 6, основну частину здобутих риб складають статевозрілі особини, переважно дрібні та середні за розмірами риби. Наявність у матеріалі лише двох особин великого розміру (лящ — 46,1 см і щука — 59,3 см) опосередковано вказує на те, що риби маленького розміру були виловлені цілеспрямовано, а не були приловом під час ловлі великих риб, і значний відсоток нестатевозрілих особин не є виключно похибкою збору матеріалу в ході досліджень. Видовий і віковий склад вказує на цілорічний вилов риби, але при цьому найбільш інтенсивний у літній та осінній періоди року.

Визначені нами види належать до чотирьох фауністичних комплексів (за Г.В. Нікольским): верхньотретичного, або прісноводного амфібореального (судак, сазан, стерлядь); понтичного прісноводного (лящ), а також бореального рівнинного (щука, плітка, окунь, йорж) та понто-каспійського прісноводного (плоскирка). Фауністичні комплекси мають свою генетичну й екологічну специфіку (Нікольский 1951), відповідно аналізуючи специфіку видів, які входять до фауністичного комплексу, можна встановити умови, за яких відбувалося його

формування (Нікольский 1950; 1951), а вивчення динаміки ареалу риб, які належать до різних фауністичних комплексів, дозволяють реконструювати зміни клімату в минулому.

До складу бореального рівнинного комплексу входять види, пристосовані до життя у стоячих і проточних водоймах рівнин бореальної зони. Загалом види, які входять до цього комплексу, менш оксифільні, ніж види понтичного прісноводного комплексу (такі види, як лин, карась пристосовані до життя у водоймах з малою кількістю кисню), серед яких немає видів, пристосованих до життя у воді з недостатньою кількістю кисню.

Види понтичного прісноводного комплексу переважно мешкають у відносно прозорих водах — як у тих, що повільно плінуть, так і у тих, де вода нерухома, але загалом розповсюджені дещо південніше, ніж види бореального рівнинного комплексу. Крім того, вони представлені евригалінними видами, що обумовлено значними змінами ступеню солоності Чорного моря (Степанов, Андреев 1981), які неодноразово відбувалися протягом голоцену внаслідок зменшення та збільшення рівня води (голоценові регресії і трансгресії).

Представники верхньотретичного комплексу — здебільшого мешканці рівнинних річок з нешвидкою течією, а також озер. Серед видів цього комплексу є як оксифільні (осетрові, судак), так і пристосовані до життя у воді з невеликим вмістом кисню (сазан) (Нікольский 1951).

Таким чином, на підставі характеристик фауністичних комплексів і видового складу риб з матеріалу Глинського ми можемо припустити, що наприкінці XIII — XIV ст. р. Ворскла неподалік від поселення містила достатню кількість кисню у воді для мешкання оксифільних видів, була відносно прозорою та мала нешвидку течію. Для детальніших висновків нині недостатньо матеріалу.

Видовий склад риб в остеологічному матеріалі є типовим для сучасної іхтіофауни ма-

Таблиця 6. Основні параметри риб, реконструйовані шляхом екстраполяції даних

Вид	Розміри, см			$m_{\text{сер.}}$, кг	Вік	
	L_{max}	l_{min}	$L_{\text{сер.}}$		Статевозрілі	Статевонезрілі
Щука	59,3	12,1	27,3	0,4	3	2
Окунь	16,3	9,8	13,1	0,2	2	1
Плотва	14,5	11,5	13,3	0,2	3	1
Лящ	—	—	46,1	1,3	1	1
Йорж	—	—	10,1	0,04	1	1

лих і середніх річок України басейну Дніпра. З інших археологічних пам'яток, які були розташовані біля притоків Дніпра, також відомі знахідки цих видів риб. Для порівняння нами використані результати розкопок, у першу чергу, пам'яток, які також належать до басейну Дніпра. Огляд даних за матеріалами попередніх археологічних культур наведений у роботі А.В. Кузи (Куза 1970). У зв'язку з тим, що за 2—3 століття, як правило, склад іхтіофауни різко не змінюється (якщо не відбуваються значні катаклізми), а основні види співпадають з визначеними нами, вважаємо, що і за досліджуванний період ці види були звичайними та розповсюдженими, й мали суттєве значення у житті місцевого населення. Ці висновки також підтверджуються даними щодо рибної ловлі жителями Донецького (Шрамко, Цепкин 1963) і Полтавського (Лебедев 1960, с. 306—311) городищ у VIII—XIII ст., де в остеологічних матеріалах представлені ті самі види.

При порівнянні з іншими пам'ятками Давньої Русі виявлено аналогічний видовий склад риб (Мальм 1956; Яниш 2014), але більшість археоіхтіологічних досліджень були проведені для археологічних пам'яток з території Росії, відповідно річки, на яких стояли поселення, належать до басейнів Балтійського та Каспійського морів, а не Чорного, як Дніпро. Тому для визначення розповсюдженості видів біля Глинського поселення некоректно порівнювати результати з даними цих пам'яток, хоча хронологічно вони й близькі.

Наявність залізних риболовних знарядь — ості та гачка значних розмірів (Пуголов, Володарець-Урбанович, Горбаненко та ін. 2015, рис. 4) опосередковано свідчить про регулярний вилов риби середнього та великого розміру. Як правило, острогою чи гарпуном рибу ловлять на мілководдях, найрезультативніше — навесні під час нересту та восени. Для дрібних риб цей спосіб не використовується. З представників іхтіофауни Ворскли, які могли бути виловлені цими знаряддями, це щука, сом, лящ і сазан. З видів, які не зафіксовані в остеологічному матеріалі, може бути білізна звичайна (*Aspius aspius*). Крім того, як правило, паралельно використовували такі знаряддя, як сітки (ставні, бредні), про що свідчать важки, які знаходять при розкопках інших синхронних археологічних пам'яток⁸, а також верши й

інші запірні системи, від яких, на жаль, археологічних свідчень залишається надзвичайно мало (Куза 1970).

Таким чином, риболовля була добре відома жителям Глинського давньоруського селища. Засоби риболовлі та основні промислові види подібні до знайдених на інших пам'ятках Південної Русі, а також попередніх роменської й боршевської археологічних культур. У XIII—XIV ст. р. Ворскла неподалік від поселення мстила достатню кількість кисню у воді для мешкання оксифільних видів, була відносно прозорою та мала нешвидку течію.

Риболовля продовжувала займати важливе місце в забезпеченні місцевого населення їжею поряд з іншими привласнювальними формами, а також сільським господарством. Видовий і віковий склад риб вказує на цілорічний вилов риби, найінтенсивніший у весняний (нерестовий) та осінній періоди року. Значний відсоток молодих особин може опосередковано вказувати на дефіцит харчових ресурсів на поселенні. Для виявлення найдрібніших остеологічних залишків і луски бажано використовувати промивання ґрунту, що дозволяє зафіксувати наявність видів, які за звичайних методів збору матеріалу не потрапляють до поля зору спеціалістів.

Знайдені в матеріалі залишки шкаралупи пташиного яйця (імовірно, курки свійської, невеликої за розмірами особини), а також кістки ссавців (зокрема, свині свійської і ДРХ) свідчать про наявність на поселенні, окрім риболовлі, розвиненого тваринництва (див. вище: 3) та, ймовірно, птахівництва (див. вище: табл. 1).

5. Визначення порід дерев за вугликами

Характеристика місцевої лісової рослинності, зроблена завдяки палеоеотнотанічним дослідженням виявленої шкаралупи ліщини (див. вище: 2), може бути підтверджена і суттєво доповнена при вивченні залишків дерева на предмет визначення деревних порід. Важливим матеріалом для цього є деревне вугілля.

У результаті вибіркової флотації і промивання заповнення об'єкта 2, на аналіз надійшло 75 зразків деревного вугілля. Усі зразки дерева належать листовим породам, через стан збереженості та розміри визначенню підлягає лише 51 зразок. З них визначено на рівні роду: дуб (*Quercus* sp.), клен (*Acer* sp.), ясен (*Fraxinus* sp.), тополя / осика (*Populus* sp.) на рівні сімейства — розоцвіті або розові (*Rosaceae*). Результати аналізу деревини представлені в табл. 7 і на рис. 5.

⁸ За повідомленням О.Б. Супрунєнка, подібний виріб був виявлений поряд у ході досліджень 1997 р. на Великому городищі в уроч. Кріпость. Матеріали готуються до публікації.

Отже, всі визначені зразки вугликів представляють місцеві породи дерева, характерні для широколистяних лісів. Повністю переважає дуб, другу позицію посідає клен, третю — зі значним відривом ясен. Решта порід дерев (тополя або осика, розові) представлені поодинокими зразками.

Для регіону за часів середньовіччя були характерні переважно дубові ліси. За новітніх часів діброви також залишаються основним типом лісу. Їх супутниками є клен, ясен, липа, граб, ільмові, деякі розові, береза, осика тощо. У підліску трапляються глід, ліщина тощо (Генсірук 1992, с. 106). Зазначимо, що хоча ліщина не була виявлена серед вугликів, фрагменти шкаралупи її горіхів визначено серед палеоентоботанічних матеріалів (див. вище: 2).

За доби середньовіччя у лісостеповій зоні відбувалося активне вирубання лісів з метою розширення орного землеробства. Проте, незважаючи на це, питома вага лісів у лісостепу ще залишалася доволі значною (Мильков 1950, с. 139; Бучинский 1957, с. 81; Семенова-Тянь-Шанская 1966, с. 19—20; Кириков 1979, с. 12—13; Сагайдак 1989, с. 124—129; Генсірук 1992, с. 14—16). Наявність лісових масивів забезпечувала можливість отримання у безпосередній близькості від поселення необхідної деревини для будівництва та виготовлення різноманітних виробів з дерева. Склад деревини серед визначених зразків може вказувати на основні породи, які мали значення для різних господарчих потреб.

Важливість дуба визначається як поширенням цього дерева, так і його провідною роллю у будівництві, особливо в умовах браку сосни. Варто зауважити, що за наявності сосни саме вона була основним матеріалом для масової забудови.

Сосна росте переважно на піщаних ґрунтах. В умовах Придніпровського лісостепу вона трапляється на призаплавних терасах Дніпра, Сіверського Дінця та їхніх приток (Генсірук 1992, с. 104). Незважаючи на те, що ґрунтовий покрив в описуваній місцевості як нині, так і в давнину загалом був піщаний, визначення вугликів не показали присутності сосни та хвойних загалом. Імовірно, в давнину (як і нині) у безпосередній близькості до Глинського хвойні ліси не були розповсюджені. У разі браку сосни дуб був практично єдиним будівельним матеріалом. З дуба також виготовляли хатне начиння, знаряддя праці, транспортні засоби тощо. Кора дуба використовувалася у шкіряному виробництві.

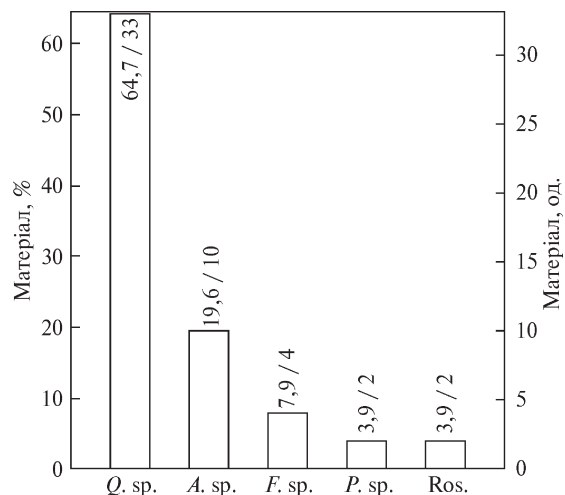

Рис. 5. Співвідношення порід дерев за кількістю вугликів: Q. sp. — *Quercus* sp. (дуб); A. sp. — *Acer* sp. (клен); F. sp. — *Fraxinus* sp. (ясен); P. sp. — *Populus* sp. (тополя / осика); Ros. — Rosaceae (розоцвітні)

Клен і ясен також широко використовувалися для виготовлення хатнього начиння. Зокрема, з цієї деревини виготовляли майже весь столовий посуд (Сергєєва 1998, с. 120), а також різноманітні дрібні речі та деталі.

Загалом склад деревини проаналізованих зразків вугликів не суперечить наявним даним про поширення й використання тих чи інших порід дерева у регіоні за часів середньовіччя, а також уточнює певні особливості саме для означеного мікрорегіону.

Отже, в результаті вивчення археологічної деревини за мікроструктурою зафіксовано лише листяні породи, серед яких переважає дуб, а також інші породи (клен, ясен, тополя / осика, розові), характерні для дібров. Дані про склад деревної рослинності доповнює ліщина: її відсутність серед вугликів компенсована знахідкою серед палеоентоботанічних матеріалів. Незважаючи на наявність піщаних ґрунтів, яким віддає перевагу сосна, залишків її деревини не виявлено. Треба зауважити, що нині сос-

Таблиця 7. Породи дерев, встановлені за вугликами

Порода дерева	Кількість зразків	
	Одиниці	%
Дуб	33	64,7
Клен	10	19,6
Ясен	4	7,9
Тополя / осика	2	3,9
Розоцвіт?	2	3,9
Не визначено	25	—
Усього	51	100

ни в околицях поселення також немає. Таким чином, цілком можливо, що особливістю природних умов мікрорегіону є локалізація винятково широколистяного лісового масиву на місцях з потенційною можливістю виростання мішаних лісів.

6. Комплексний аналіз

Нині за побіжними даними аналізів природничих дисциплін можемо частково реконструювати *навколишнє середовище* періоду існування давнього поселення в Глинському. За фізико-географічним районуванням, воно розміщується у Східнополтавській підвищеній області Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції лісостепової зони (Географічна ... 1993, карта «Фізико-географічне районування»).

Нині в мікрорегіоні поселення зафіксовано піщанисті ґрунти, цілком притаманні долинам річок. За сучасною класифікацією, потенційна ресурсна зона поселення знаходиться на межі чорноземів різних типів і лучних ґрунтів на делювіальних та алювіальних відкладах (див.: Атлас ... 1979; Географічна ... 1993, карта ґрунтів Полтавської обл.). Ґрунти цього генетичного типу формуються під покривом лучної трав'янистої рослинності в умовах неглибокого (1,8—3,0 м) рівня підґрунтових вод; верхня частина профілю формується під впливом атмосферних опадів, а нижня зазнає впливу підґрунтових вод. Саме до рослин, що добре розвиваються у таких умовах, належить гібіскус трійчастий, дві насінини якого виявлено під час флотації заповнення об'єкта 2. Ця рослина тяжіє до піщаних ґрунтів.

Такі ґрунти притаманні долинам річок. Навколишнє середовище, а особливо наявність водних ресурсів, відгравали важливу роль під час вибору місця заснування того чи іншого поселення. У випадку з середньовічною поселенською структурою поблизу сучасного с. Глинське маємо констатувати зміну річкового русла Ворскли та її приток. Сучасне русло Ворскли розташовується на відстані близько 4 км від городищ, а в безпосередній близькості до них — стариця Солом'яник. Однак маємо всі підстави припускати, що в минулому, за часів активного життя на цих теренах, гідрографічна мережа була сприятливішою для ведення сільського господарства та промислів.

На користь цього припущення свідчить низка фактів. По-перше, в заплавної частині між сучасним і старим руслом розташована значна кількість дрібних поселень доби бронзи — рим-

ського часу, а також чи не перше для регіону відкрите селище роменської культури, розташоване на лівому березі Ворскли. Говорити про його спеціалізацію поки зарано, однак вірогідно, що воно було одним із селищ-супутників і мало сезонний характер, про що свідчить, наприклад, слабка насиченість роменського культурного шару остеологічними залишками. По-друге, впевненість в існуванні відмінної від сучасної гідромережі надають картографічні матеріали. Так, візуальний аналіз карт місцевості принаймні кінця 1850-х рр. свідчить про те, що Ворскла впритул підходила до комплексу, утворюючи розгалужену систему рукавів і приток (рр. Глинська, Рубіжна, Куствиця, Бистра та ін.), які були пов'язані з основним руслом Ворскли (рис. 6, а). Окрім того, і в самому селі, навколо городищ В.Г. Ляскоронський зауважив розгалужену систему струмків і озер (Ляскоронський 1907, рис. 36). Подібна ситуація спостерігається й у 1930-ті рр. Однак у 1980-х рр. місцевість уже змінилася: помітне нове русло Ворскли та новий гідронім для старого річища — Солом'яник, зникають менші притоки (рис. 6, б). Така гідрографічна сітка існує донині. Тому можемо припускати, що зміни в річковій системі (утворення нового русла Ворскли) відбулися в період між 1940-ми й 1980-ми рр. Таке припущення цілком відповідає спостереженням фахівців: русла рівнинних річок постійно змінюються в межах долини. Так, за період 25—100 років русло може переміститися на всю ширину долини (Болдаков 1951, с. 9—18).

Характер течії річки реконструюється на підставі аналізу фауністичних річкових комплексів: р. Ворскла неподалік від поселення була відносно прозорою й мала нешвидку течію, а також містила достатню кількість кисню у воді для мешкання оксифільних видів риб (див. вище: 4). Характеристики річки як типово рівнинної (з повільною течією) побіжно підтверджують визначення залишків бобра серед археозоологічних матеріалів. Крім того, за даними про диких тварин можна констатувати, що в мікрорегіоні існували широколистяні (або мішані) ліси, притаманні лісостеповій зоні — з перемежуванням лісових і степових ландшафтів (див. вище: 3).

Не суперечать таким спостереженням і визначення порід дерев за вугликами. Ці визначення дозволяють охарактеризувати склад лісів мікрорегіону як притаманний для лісостепу з широколистяною ліською рослинністю (див. вище: 5). Саме про широколистяні ліси побіжно свідчать виявлені серед палеоетнобо-

танічних зразків фрагменти шкаралупи ліщини, оскільки вона є підліском лише таких лісів (див. вище: 2). Зауважимо, що в сучасний період для піщаних ґрунтів річкових терас північної частини лісостепового Дніпровського лівобережжя характерними є змішані сосново-дубові ліси типу суборів або судібров (Пятницький, Изюмский 1966, с. 155).

Деревину хвойних порід дерев охоче використовували за часів Давньої Русі, насамперед, як будівельний матеріал, а також як сировину для деяких виробів (Сергеева 2014, с. 56–57). Однак серед матеріалів Глинського жодного вуглика хвойних виявлено не було. Отже, з великою долею ймовірності можемо стверджувати, що певною особливістю мікрорегіону поселення у середньовіччі було переважання саме широколистяних лісів, а не мішаних.

Про існування антропогенних ландшафтів свідчать співвідношення свійських тварин, де переважали ВРХ (також засвідчені ДРХ і коні), які потребували пасовиськ. На переродження природних ландшафтів також вказують бур'яни, що є типовими антропохорними. Отже, в мікрорегіоні поселення, напевно, існували поля і пасовиська. Цілковито ймовірно, що одні й ті самі ділянки в різні часи могли бути у використанні для потреб землеробства та тваринництва. Найкраще з цією метою підходили ділянки в заплаві річки, побіжним свідченням використання яких є знахідка гібіскуса трійчастого (див. вище: 2).

Для оцінки *форм господарювання* важливими є такі показники. Визначення кісток диких тварин свідчить про існування мисливства; ширше — *привласнювальних форм* господарювання. Загалом до цього блоку входили: мисливство, риболовля, збиральництво (власне, усі три розповсюджені форми). За матеріалами з Глинського поселення можна стверджувати, що мисливство могло постачати принаймні 1/5 частку м'ясних продуктів (див. вище: 3). Про збиральництво маємо лише свідчення у вигляді шкаралупи ліщини (див. вище: 2) — нині це один з надзвичайно обмеженої кількості показників збиральництва, відомий з археологічних досліджень і доступний переважно посередництвом відбору матеріалів методами флотації та промивання для отримання палео-етноботанічних даних. Тому і про роль збиральництва лише за потенційно можливими отримуваними даними нині досі судити вкрай складно⁹.

⁹ Навіть історики зазначають, що про збиральництво, незважаючи на те, що воно є найдавнішим промис-

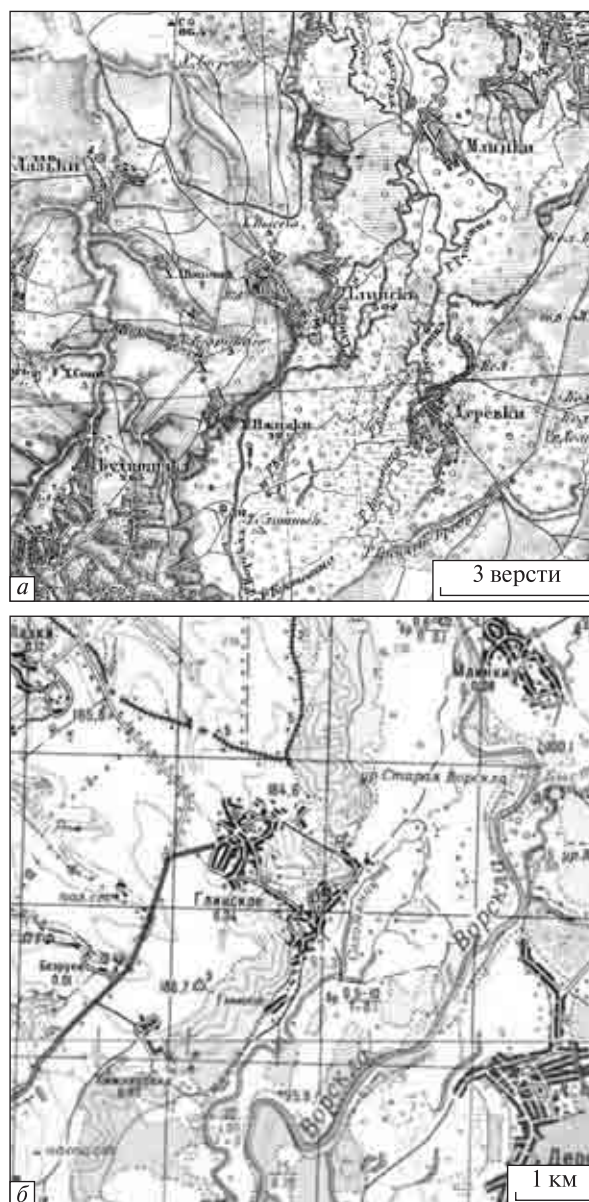

Рис. 6. Карти Глинського: а — середини XIX ст.; б — кінця XX ст.

Проте визначення іхтіологічних матеріалів (крім чіткого встановлення факту, з'ясування асортименту, віку, розмірів тощо) допомагає зрозуміти роль привласнювального господарювання загалом. За отриманими даними зрозуміло, що давні мешканці цілеспрямовано використовували ресурс риболовлі максимально: серед риболовецької здобичі присутні у значній кількості дрібні та статевонезрілі представники іхтіофауни. Таким чином, це свідчить про можливі несприятливі чинники в житті місцевого населення (передусім у веденні сільського господарства — неврожаї, падіж худоби тощо),

лом, можна сказати дуже небагато, оскільки воно практично не зафіксоване в історичних документах (Шипилов 2006, с. 115).

за яких максимально використовуються альтернативні джерела харчування (див. вище: 4). За археологічними даними також не можна встановити обсяг риби в раціоні давніх мешканців. Етнографічні матеріали лише частково прояснюють це питання. Так, частку риби в раціоні харчування населення європейської частини Росії наприкінці XIX ст. порівнюють приблизно з половиною м'ясної продукції, отримуваної від ВРХ. Проте дослідниця цього питання В.А. Мальм підкреслила, що на кількість риби в раціоні могла впливати християнізація з обов'язковими постами (Мальм 1956, с. 117). Якщо все ж взяти до уваги таке співвідношення, можемо припустити, що риба становила близько 1/4 частки їжі тваринного походження; сукупна частка привласнювальних форм (мисливство та рибальство) у такому разі могла становити близько 2/5 частки¹⁰.

Також варто звернути увагу на ймовірну наявність серед деревного вугілля зразків дерев родини розових. До цієї родини належить багато рослин, зокрема і такі поширені плодові культури, як яблуня, груша, вишня, черешня, слива. Серед дикорослої флори можна назвати дикі види яблуні, груші, черешні, горобину тощо. Погана збереженість фрагментів не дає можливості встановити навіть родову приналежність досліджених зразків. Однак на увагу заслуговує те, що до родини розових належать основні плодові дерева, які культивувало населення Подніпров'я, зокрема в середньовіччі. Для давньоруського періоду прикладом може стати Київ, де методами палеоетноботанічного та споро-пилкового аналізу виявлено такі плодові дерева, як яблуня, груша, слива та вишня (Пашкевич 1997, с. 41; 1998, с. 40—41; Безусько, Томашевський, Івакін 2001, с. 390; Козловська, Пашкевич 2012; Козловська, Пашкевич, Хамайко 2012, с. 258), що за спостереженнями дослідників, були притаманними для рядових садиб (Тараненко, Янченко 2011, с. 228). Можна припустити, що ці самі плодові дерева були відомі й мешканцям Глинського. Вид дерева (і, відповідно, його приналежність до окультурених або дикорослих дерев) неможливо встановити способом мікроскопічного вивчення деревини вугілля, а тому можна робити висновки про відтворю-

вальну (вирощування садових дерев) або привласнювальну (збір плодів диких видів) форму господарства щодо плодових дерев. Проте не викликає сумнівів, що плоди складали суттєвий додаток до раціону місцевого населення.

Незважаючи на певну негативну оцінку продуктивності сільськогосподарської діяльності, варто зауважити, що отримані дані з палеоетноботаніки й археозоології свідчать про доволі високий розвиток *відтворювальної галузі*. Так, за палеоетноботанічними матеріалами можна стверджувати, що обробіток ґрунту на полях під посіви був на високому рівні, оскільки переважають «прогресивні» злакові (пшениці м'які голозерні та жито), що становлять близько 3/5 частки зернового господарства, а вони потребували саме якісної глибокої оранки. Про використання староорних полів свідчить значна кількість зернівок і насіння бур'янів (майже 20 % палеоетноботанічних матеріалів). А тривале використання одних і тих самих полів, у свою чергу, вказує на вживання давнім населенням певних заходів для відновлення родючості ґрунту. За отриманими матеріалами можемо говорити лише про використання різноциклічних культур бур'яну (про що свідчать знахідки озимого (стоколосу) і ярового (гірчака березкоподібного) (див. вище: 2). Це з великою ймовірністю вказує на існування дво- або й трипілля, а також сівозмін, що з часів середньовіччя є основними заходами для цілеспрямованого відновлення родючості ґрунту.

Тваринництво попередньо може бути оцінене як розвинене, з можливістю утримання повноцінного стада впродовж тривалого часу; зі значною спрямованістю на використання прижиттєвих продуктів. Важливим було випасання худоби, про що побіжно можуть свідчити кістки собак (див. вище: 3). Такий рівень можливий за розвиненого землеробства (зокрема і за рахунок продуктів/відходів землеробства), для якого, у свою чергу, тваринництво постачало також тяглову силу.

Цікавим моментом (і досі взагалі малодослідженим за археологічними даними) є наявність птахівництва. Надзвичайно важливо, що отримано взаємодоповнювані дані: з-поміж археозоологічних матеріалів визначено кістку курки; серед матеріалів, отриманих у результаті промивання і переданих для археоіхтіологічних аналізів, виявлено фрагменти шкаралупи пташиного яйця, імовірно, курки свійської незначних розмірів (див. вище: 3, 4). Отже,

¹⁰ Такі підрахунки досі занадто гіпотетичні, щоб виступати як висновки; вони можуть лише вказувати на певні тенденції. Також слід звернути увагу, що за таких підрахунків співвідношення складено на основі трьох компонентів: тваринництво (близько 60 %), мисливство (близько 15 %), рибальство (близько 25 %).

з'являються достовірні дані, що свідчать про існування птахівництва, а також використання його прижиттєвих продуктів.

Таким чином, за реконструйованим рівнем розвитку відтворювальних форм можна стверджувати, що сільське господарство відіграло провідну роль у постачанні продуктів харчування. Однак, напевне, були й «голодні» роки, підтвердженням і відображенням яких є рештки дрібної риби. Такі «голодні роки» були більш характерним явищем для північних територій Київської Русі, тоді як для Київщини з часів правління Святополка і практично до монгольського нашестя літописи практично не згадують неврожаї зернових чи високу вартість хліба (Пашуто 2011, прилож.). Натомість для середини XIII ст. — другої половини XIV ст. дослідники відмічають погіршення кліматичних умов для території Київської Русі, що проявилось у підвищенні внутрішньокліматичної мінливості (Бараш 1989, с. 40). Для Східної Європи XIII ст. є свідчення про 44 неврожаї та 31 голодний рік (там само, с. 93). Агрокліматична ситуація у XIV ст., на думку дослідників, для території Русі була несприятливою через з перехід до малого льодовикового періоду. У зв'язку з чим кількість неврожаїв і голодних років збільшилася практично вдвічі (там само, с. 128—129).

Отже, позірне протиріччя між висновками щодо суттєвої ролі рибальства (а ширше — привласнювальних форм отримання їжі), покликаного компенсувати нестачу продуктів харчування від сільського господарства (відтворювальних форм), доволі легко пояснюється постійним чергуванням екстремальних і оптимальних років за часів середньовіччя, добре відомих за природничими дослідженнями (та, власне, і завжди за голоценом: третього етапу, підетапу SA-3A (800—150 р. т.) субатлантичного періоду пізнього голоценом). Оскільки об'єкт (поселення), що існував тривалий час, має накопичення за усі роки періоду функціонування, очевидно, що потенційно він містить інформацію і за «голодні», і за «врожайні» роки, диференціювати яку немає жодної можливості.

* * *

Отримані матеріали засвідчують перспективність використання ретельніших методів досліджень, завдяки яким накопичується основа для комплексного міждисциплінарного підходу до опрацювання різноманітних органічних залишків. Такий підхід дає змогу суттєво розширити джерела для вивчення господарства давнього населення Глинського мікрорегіону, а також деталізувати палеоекологічні аспекти його життєдіяльності.

Антипина Е.Е. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до киммерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 297—303.

Антипина Е.Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новейшие археозоологические исследования в России: К столетию со дня рождения В.И. Цалкина. — М., 2004. — С. 7—33.

Антипина Е.Е. Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации // Opus: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 67—85.

Атлас почв Украинской ССР. — К., 1979.

Бараш С.И. История неурожая и погоды в Европе (по XVI в. н. э.). — Л., 1989.

Безусько Т.В., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю. Нові дані про флору та рослинність стародавнього Києва (за матеріалами палінологічних досліджень) // Наук. зап. НаУКМА. — 2001. — Спецвип. — Т. 19, ч. 2. — С. 389—391.

Беляєва С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 37—47.

Блохина Н.Г., Лисицина Г.Н. Из работ по определению дерева и углей, найденных при раскопках // КСИА. — 1962. — Вып. 92. — С. 100—102.

Болдаков Е.В. Жизнь рек. — М.; Л., 1951. — Вып. 28.

Бучинский И.Е. О климате прошлого Русской равнины. — Л., 1957.

Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988.

Відейко М.Ю., Чепмен Дж., Бурдо Н.Б. та ін. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 205—206.

Вихров В.Е. Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. — М., 1959.

Гавриленко І.М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зінківський райони Полтавської області 1996 р. // НА ІА НАН України. — 1996/81.

- Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідки у Середньому Поворсклі 1994 р. // НА ЦОДПА. — 1994. — Спр. 55.
- Гейко А.В. Звіт про археологічні дослідження у басейні р. Ворскли у 1998 р. // НА ІА НАН України. — 1998/100.
- Генсірук С.А. Ліси України. — К., 1992.
- Географічна енциклопедія України. — К., 1993. — Т. 3: П—Я.
- Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Мат-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. ИИ. Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). — СПб., 2012. — С. 106—109.
- Горбаненко С.А. Археологія як метод дослідження історичної спадщини та її потенційні інформативні можливості // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі: Мат-ли XXXII Міжнар. краєзнав. конф. молодих учених; Секція «Археологія та краєзнавство». — К., 2014. — С. 8—10.
- Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014а. — № 1. — С. 113—123.
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наук. фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014б. — С. 180—186 (АДУ. — Вип. 1 (12)).
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дослідження об'єкта 2 з посаду Глинського городища. — У друці.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Археологическая карта. — К., 1984.
- Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. — М., 1971. — Т. 6.
- Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001.
- Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганий некрополь // ПАЗ—1999: зб. наук. ст. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археол. досліджень. — Полтава, 1999. — С. 188—211.
- Кириков С.В. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X — начале XIX в. — М., 1979.
- Козловська Н.А., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження по вул. Лук'янівська, 19 у м. Києві // АДУ 2011 р. — К.; Луцьк, 2012. — С. 256.
- Козловська Н.А., Пашкевич Г.О., Хамайко Н.В. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів з розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Київ // АДУ 2011 р. — К.; Луцьк, 2012. — С. 257—258.
- Котенко В.В., Пуголов Ю.О. З досвіду проведення науково-рятивних досліджень Глинського археологічного комплексу // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К.; Полтава, 2013. — С. 120—125.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.
- Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э. // МИА. — 1970. — № 176. — С. 132—137.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., та ін. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 91—92.
- Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАН України. — 1971/17а.
- Лебедева Е.Ю. Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 289—296.
- Лебедева Е.Ю. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // Орус: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.
- Лебедева Е.Ю. Рекомендации по сбору образцов для археоботанического анализа // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. — М., 2009. — Вып. 1. — С. 245—255.
- Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна европейской части СССР. — М., 1960.
- Ляпушкин И.И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (г. Полтава — с. Бельск) // КСИИМК. — 1947. — Вып. XVII. — С. 122—132.
- Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС 1905 г. — М., 1907. — Т. I. — С. 158—198.
- Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни. II. Рыболовство // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1956. — С. 116—129 (Тр. ГИМ. — Вып. 32).
- Мильков Ф.Н. Лесостепь Русской равнины. Опыт ландшафтной характеристики. — М., 1950.
- Мироненко К.М. Розвідки в південній окрузі великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 113—114.
- Мовчан Ю.В. Риби України. — К., 2011.
- Никольский Г.В. Частная ихтиология. — М., 1950.

- Никольский Г.В. О методике зоогеографических исследований // Вопросы географии. — 1951. — Вып. 24. — С. 263—274.
- Пашкевич Г.А. Палеозноботанические находки на территории Украины: Древняя Русь. Каталог. — К., 1991. — Препр.
- Пашкевич Г.О. Палеоботаничні дослідження Києва // АБУ 1997—1998. — К., 1998. — С. 40—41.
- Пашкевич Г.О. Про відбір зразків для палеоботаничних досліджень // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998а. — С. 184—185.
- Пашуто В.Т. Голодные годы в древней Руси // Пашуто В.Т. Русь. Прибалтика. Папство: избр. статьи. — М., 2011. — С. 265—298 (Древнейшие государства Восточной Европы. — 2008 г.).
- Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ІМК. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
- Природа Украинской ССР. Животный мир. — К., 1985.
- Пуголов Ю.О. Дослідження на посаді Глинського городища // АДУ 2011 р. — К.; Луцьк, 2012. — С. 370—371.
- Пуголов Ю.О. Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. — К., 2012а. — С. 75—80.
- Пуголов Ю.О. Дослідження Глинського археологічного комплексу в 2013 р. // АДУ 2013 р. — К., 2014. — С. 213—214.
- Пуголов Ю.А. Исследования комплекса памятников у с. Глинское Полтавской области в контексте популяризации археологического наследия // Актуальная археология 2. Археология в современном мире: в контакте и в конфликте. — СПб., 2014. — С. 51—56.
- Пуголов Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А. та ін. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 р. // Археологічні дослідження Більського городища 2014. — К.; Котельва, 2015. — С. 107—128.
- Пятницкий С.С., Изюмский П.П. Леса Украинской ССР // Леса СССР. — М., 1966. — Т. 3. — С. 140—232.
- Сагайдак М.А. К истории хозяйственного освоения Киевской территории в конце I — начале II тыс. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 124—129.
- Семенова-Тян-Шанская А.М. Динамика степной растительности. — М.; Л., 1966.
- Семенов А.И. К толкованию ксилотомических анализов из курганов хазарского времени // Курган: Историко-культурные исследования и реконструкции. — СПб., 1996. — С. 16—17.
- Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.
- Сергеева М.С. Сировинна база давньоруської деревообробки (за матеріалами Південної Русі) // Проблемы истории и археологии Украины: Мат-лы VIII Междунар. науч. конф. — Харьков, 2014. — С. 56—57.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982.
- Степанов В.Н., Андреев В.Н. Черное море (ресурсы и проблемы). — Л., 1981.
- Тараненко С.П., Янченко В.В. Рослинний ландшафт дитинця Верхнього Києва у давньоруський час. Спроба реконструкції // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 227—230 (АДІУ. — Вип. 5).
- Флинт В.И., Чугунов Ю.Д., Смирин В.М. Млекопитающие СССР. — М., 1970.
- Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 13—31.
- Шпилов А.В. Традиционная производственная культура России: сельское хозяйство и присваивающие промыслы. — Воронеж, 2006.
- Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. // СА. — 1963. — № 2. — С. 74—84.
- Яниш Е.Ю., Антипина Е.Е. Промысловые рыбы древней Ольвии (I—III вв. до н. э.) и ее окрестностей // Зоол. журн. — 2013. — Т. 92, № 9. — С. 1190—2000.
- Яниш Е.Ю. Приложение 3. Результаты определения таксономической принадлежности остатков костей рыб из раскопок Животинного городища // Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014. — С. 360—367.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеозноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Dennell R. Archaeobotany and Early Farming in Europe // Archaeology. — 1978. — 31, N 1. — P. 8—13.
- Kuna M., Hajnalová M., Kovačiková L. et al. Rané středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů // Památky archeologické. — 2013. — CIV. — P. 59—147.
- Marquer L., Lebreton V., Otto T. et al. Charcoal scarcity in Epigravettian settlements with mammoth bone dwellings: the taphonomic evidence from Mezhyrich (Ukraine) // Journal of Archaeological Science. — 2012. — 39. — P. 109—120.

Надійшла 12.05.2015

Ю.А. Пуголовок, С.А. Горбаненко, М.С. Сергеева, Е.Ю. Яниш

ПАЛЕОЭКОЛОГИЯ ОКРУГИ ГЛИНСКОГО
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА XIII—XIV вв.

В научный оборот вводится блок новых данных, касающийся разносторонних палеоэкологических аспектов, который был получен методами естественнонаучных исследований материалов Глинского археологического комплекса XIII—XIV вв. Блок состоит из четырех независимых исследований: палеоэтноботанических, археозоологических, археоихтиологических и дендрологических. Материалы для анализа трех из четырех направлений (кроме археозоологических) получены благодаря расширению традиционных археологических методов исследований за счет применения флотации и промывки.

Тщательный анализ полученного блока информации и сопоставление полученных независимо естественнонаучных данных, а также общих палеоприродных исследований составил основу для комплексного анализа окружающей среды Глинского в древности.

Полученные материалы свидетельствуют о перспективности использования тщательных методов исследований, благодаря которым накапливается основа для комплексного междисциплинарного подхода к обработке различных органических остатков. Такой подход позволяет существенно расширить источники к изучению хозяйства древнего населения Глинского микрорегиона, а также детализировать палеоэкологические аспекты его жизнедеятельности.

Yu.A. Puholovok, S.A. Gorbanenko, M.S. Serheieva, Ye.Yu. Yanish

PALAEOECOLOGY OF HLYNSKE ARCHAEOLOGICAL
ASSEMBLAGE VICINITY IN THE 13th AND 14th CENTURIES

Presented to the scientific circles here is a new data bloc concerning various palaeoecological aspects which was obtained with help of natural science methods in the research of materials from Hlynske archaeological assemblage of the 13th and 14th centuries. The bloc consists of four independent investigations: palaeoethnobotanic, archaeozoological, archaeoichthyological, and dendrological ones. The materials for analysis of three of the four directions (except the archaeozoological one) were obtained thanks to the widening of traditional archaeological methods of the study owing to the flotation and panning out application.

Careful analysis of the available information bloc and the comparison of independently obtained natural scientific data, as well as of general palaeo natural research formed the base for a comprehensive analysis of the environment in ancient Hlynske.

The materials obtained testify that the usage of thorough research methods is perspective, and owing to these methods the base for the comprehensive interdisciplinary approach to the treatment of various organic remains is accumulated. Such approach allows widening significantly the sources for study the economy of ancient habitants in Hlynske micro region, as well as detailing the palaeoecological aspects of its life.

А.С. Яненко

ГУРТОК АНТРОПОЛОГІЇ ТА ПЕРЕДІСТОРІЇ КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ім. Ф. ВОВКА

З'ясовується персональний склад практикантів гуртка/семінару антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка, упорядковуються біографічні свідчення про учасників семінару, здійснюється огляд практичних і теоретичних досліджень, які проводили ці молоді вчені.

К л ю ч о в і с л о в а: 20—30-ті рр. ХХ ст., Кабінет антропології ім. Ф. Вовка, гурток/семінар, персоналії.

Сучасний стан історіографічних досліджень характеризується увагою до історії становлення та розвитку окремих наукових дисциплін, зокрема й археології. Зростає інтерес не лише до суто формальних категорій історії археології, як то наукові установи, публікації, конференції/з'їзди, а й до людини-дослідника, що був і є носієм наукового світогляду. Згорання політики українізації, політика репресій та ідеологізації гуманітаристики, які набули тотального характеру в інтелектуальному співтоваристві УСРР/УРСР у 1930-х рр., призвела до руйнування академічних структур/інституцій і фізичного винищення носіїв наукової вітчизняної традиції. «Білі плями» в історії археології відтак актуалізують не лише проблематику відтворення інституціональної картини розвитку дисципліни, але й проблему виявлення та систематизації біографічних відомостей про вчених і науковців-початківців, залучених до процесу становлення й функціонування археології 1920—30-х рр.

Музей (Кабінет) антропології та етнології ім. Ф. Вовка, заснований 29 березня 1921 р. при Українській Академії наук (УАН/ВУАН), став не лише потужним науково-дослідним центром з вивчення антропології та археології кам'яного віку, але й перетворився на «школу», практичну та теоретичну, для цілого ряду науковців-початківців. Діяльність Музею (Кабінету) неодноразово ставала предметом наукових студій істориків науки та дослідників наукової спадщини Ф.К. Вовка. Принципи організації та наукові дослідження етнологіч-

ного відділу Кабінету (згодом Музею етнології) розглядали у своїх роботах Г.А. Скрипник (Скрипник 1989, с. 111—128) і В.К. Борисенко (Борисенко 2002, с. 12). Науково-теоретична діяльність співробітників Музею (Кабінету) антропології та етнології і розвиток ідей наукової школи Ф.К. Вовка в галузі антропометричних досліджень вивчалися О.Г. Таран (Таран 1999; 2003; 2003а) і О.С. Пахаревою (Пахарева 2009). Окремим предметом дослідження став архів і книгозбірня Федора Кіндратовича — наукове підґрунтя організації Музею антропології та етнології (Черновол 2009; 2009а). Відомості про функціонування при Кабінеті гуртка/семінару антропології та передісторії містяться у дослідженнях В.А. Колеснікової, І.В. Черновол, А.С. Яненко (Яненко 2011; 2012; Колеснікова, Черновол, Яненко 2012), однак члени гуртка/семінару, їхній науковий шлях і життєві долі не розглядаються у зазначених студіях. Окремі біографічні відомості про М.С. Мушкет містяться у дослідженнях С.М. Ляшко, В.І. Шевченко та С.І. Білоконя (Ляшко 2003; Шевченко 2005; Білокінь 2006, с. 183), про Н.В. Романенко — у розвідках О.І. Боня (Бонь 2001), про В.О. Якубського — у статтях Р.В. Маньковської, О.В. Приня, А.М. Усачука (Принь, Принь 2012; Усачук, Колесник 2012; Маньковська 2013) тощо. Водночас про більшість учасників семінару антропології та передісторії інформація у науковій літературі відсутня або ж є лише фрагментарні згадки. Проте деякі відомості про учасників семінару містяться у Науковому архіві Інституту археології НАН України (фонд 1 (Ф.К. Вовка), фонды Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), а також у Центра-

льному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 166 Народний комісаріат освіти УСРР/УРСР).

Мета цієї роботи — визначення персонального складу практикантів гуртка антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка (наголошуємо, що життєвий і творчий шляхи керівників-викладачів семінару тут не розглядаються), систематизація та упорядкування наявних біографічних свідчень про учасників семінару, огляд практичних і теоретичних досліджень молодих вчених, з'ясування (коли це можливо) їхньої долі.

Гурток для підготовки наукових кадрів до самостійної дослідницької роботи, зокрема експедиційних досліджень, був заснований з ініціативи молоді — співробітників деяких наукових установ Києва та викладачів київський шкіл — і за згодою Кабінету. Цей гурток існував протягом 1927—1934 рр. і до його складу входили: Н.В. Романенко, О.І. Воробієва, Л.Є. Кістяківський, К.П. Старжевський, М.С. Мушкет, Н.І. Брояківська, І.Г. Власенко, А.М. Вороний, М.П. Ткач, В.Х. Шевченко, О.В. Якубський, О.І. Зіневич, Н.О. Берегова.

Перші організаційні збори семінару відбулися у приміщенні Кабінету антропології 28 грудня 1927 р. На той час персональний склад відділу антропології та передісторії складався з керівника А.З. Носова та двох нештатних співробітників М.Я. Рудинського та М.С. Мушкет (Колеснікова, Черновол, Яненко 2012, с. 37). Головною метою гуртка було ухвалено: «*обізнатися членам його з науковими даними про людину та її давноминуле*», зокрема з антропології, передісторії та геології. З передісторії/археології кам'яного віку передбачалося набути такі знання: розпізнавання різних фаз палеоліту та неоліту, класифікація різних груп матеріалу Кабінету, опис і обмір цих матеріалів, підготовка до самостійних розвідок і рекогносцировок. Для досягнення мети за систему навчання обрано «*аналітико-синтетичну*», а характер робіт — переважно «*практичний*». За вказівками керівників проводилися практичні вправи на антропологічних та археологічних колекціях Кабінету. Також студіювали фахову літературу, зачитували реферати на зборах гуртка. Члени гуртка/семінару, як і співробітники з інших установ, мали можливість опрацьовувати здобутий під час експедиційних досліджень матеріал, а також працювати з колекціями, що надійшли до 1917 р. (наприклад, Мізинськими). Кожен учасник семінару відвідував 2—3 години на тиждень для індивіду-

ального опрацювання археологічного й антропологічного матеріалу при Кабінеті антропології. Загальне наукове керівництво семінаром здійснювалося А.З. Носовим (антропологія) та М.Я. Рудинським (передісторія), лекції з геології практикантам читав В.І. Крокос.

28 листопада 1927 р. «*до удосконалення й практичної роботи*» при Кабінеті антропології був допущений Володимир Харитонович Шевченко, який у 1923 р. закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова (створений на базі Київського університету), де слухав курс з антропогеографії у П.А. Тутковського. У 1923—1924 рр. В.Х. Шевченко був слухачем Київського археологічного інституту (КАІ), де відвідував курс антропології у А.З. Носова. У 1920-х рр. він учителював у Києві (Заява, арк. 27).

Студіюючи антропологію та передісторію В.Х. Шевченко підготував і зачитав реферати «*Оріньак*» та «*Предки чоловіка*», опрацьовував неолітичну кераміку зі стації Стовпищі, уроч. Красний Гурок поблизу с. Мізин і з околиць с. Пирогівка з колекції Кабінету. Влітку 1928 р. провів археологічні розвідки палеолітичної стоянки в околицях с. Селище Канівського р-ну на Шевченківщині (нині Черкаська обл.). Протягом 1928—1929 рр. В.Х. Шевченко здійснював антропологічні вимірювання «*дитячих вух шкільного віку*» у Києві за схемою Густава Швальбе; у жовтні—листопаді 1929 р. провів антропологічні дослідження у 134 полку, в 1929—1930 рр. обстежував бородавки, різнокольоровість очей, спадковість еритризму (Personalalia..., арк. 75—75зв.).

Максим Павлович Ткач народився у с. Бондарова на Чигиринщині (нині с. Бандурове Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.). У життєписі М.П. Ткач зазначав, що батьки-селяни належали до «*незможної селянської класи*», мали 2,5 га землі, хату та клуню. Максим Павлович мав чотирьох братів (Василь, Сакій, Федось і Максим) та двох сестер (Хима і Ганна). З дитинства М.П. Ткач ходив на заробітки до економії (1903—1905) або наймитувати в «*сільських куркулів*» і попів, випасав «*громадську ватагу й череду*». У 1914 р., після закінчення школи, склав у Єлисаветграді (нині Кіровоград) іспит на звання вчителя і обійняв посаду в парафіяльній школі с. Федвар (нині с. Підлісне Олександрівського р-ну). Протягом 1915—1917 рр. перебував на Кавказі та в Туркестані на військовій службі у званні рядового, а потім переїхав до Києва, де працював

писарем в Управлінні Південних залізниць, вчителем 20-ї школи (з 1919 р.), прибиральником. У 1917 р. поступив вільним слухачем на природничий факультет і до гімназії для дорослих — «Підготовчі курси до Українського університету», які закінчив у 1919 р. Навчався у Правничому інституті та в Українському університеті (з 1919 р.). Восени 1922 р. вступив до КАІ, водночас працюючи в декількох школах Києва вчителем. 18 червня 1923 р. він подав прохання до Антропологічного кабінету про прийняття «в число практикантів для вивчення антропології» (Заяви, арк. 5). Відтоді його науково-дослідницька діяльність була тісно пов'язана з Кабінетом. 21 грудня 1927 р. М.П. Ткач звернувся до Кабінету з проханням зарахувати його до семінару антропології та передісторії, «бажаючи практично й теоретично краще ознайомитись з [названими науками]» (Заяви, арк. 26). 18 липня 1930 р. М.П. Ткач був обраний за конкурсом на посаду препаратора, з травня 1933 р. — лаборанта Кабінету антропології (Personalia..., арк. 103). Після реорганізації ВУАН і створення Секції історії матеріальної культури (СІМК), до складу якої увійшов Кабінет антропології, М.П. Ткач працював на посадах препаратора та лаборанта сектора передкласового суспільства.

Наукові інтереси дослідника, головним чином, фокусувалися на антропології доісторичної людності на території України, антропологічному вивченні народів, які проживали в Україні на початку ХХ ст. Під час практичних і теоретичних занять у семінарі М.П. Ткач розробляв такі теми, як «Техніка орнаментування керамічних виробів Мізенських неолітичних стацій за Л.Є. Чикаленком» (НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 437г, арк. 33), «Поміри на живій людині», «Антропометричний інструментарій та техніка користування», «Історія антропометрії», отримав практичний досвід статистичного опрацювання антропометричних карток, використання варіаційної статистики до антропометричних даних, методики вимірювання. М.П. Ткач брав участь у археологічних експедиціях М.Я. Рудинського (зокрема, в селах Мізин і Кудлаївка), провів самостійні антропологічні дослідження населення у селах Бондорова, Кам'янка, Краснопілка, Лебедівка, Тимошівка, Рибидайлівка, Баландиха на Черкащині, був членом антропологічної експедиції на Дніпрельстані, проводив антропологічні вимірювання новобранців (Personalia..., арк. 79, 88). Під час роботи в Кабінеті антропології, СІМК та Інституті історії матеріальної культури (ІМК), утвореному вна-

слідок реорганізації СІМК, брав участь у різноманітних археологічних експедиціях. Зокрема, протягом 1932—1935 рр. працював у складі Райковецької археологічної експедиції. Разом з Г.Ф. Дебецем проводив антропологічні обміри кістяків, виявлених під час досліджень Райковецького городища. За матеріалами своїх досліджень молодий вчений підготував низку робіт, частина яких залишилася неопублікованою (Ткач 1929; 1929а; 1930; 1931; 1937; НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 643). За даними М.О. Міллера, М.П. Ткач зазнав репресій і був висланий (Міллер 1954, с. 84).

Ще 21 червня 1923 р. своє бажання працювати практиканткою при Кабінеті антропології висловила студентка етнографічного відділу КАІ Марія Степанівна Мушкет. У заяві вона зазначала: «в цьому напрямкові майже не працювала, але маю щире бажання...» (Заяви, арк. 6). 25 грудня 1927 р. М.С. Мушкет звернулася з проханням дозволити працювати в семінарі антропології та передісторії «зادля удосконалення своїх знань» (Заяви, арк. 25). Марія Степанівна народилася 1899 р. у с. Денисівка Лубенського р-ну Полтавської обл. Навчалася у КАІ, у 1928 р., імовірно, склала екстерном випускні іспити в Київському інституті народної освіти (КІНО). Протягом 1924—1925 рр. — позаштатний постійний співробітник у Комісії для складання словника української живої мови, 1927 р. — Інституту української наукової мови ВУАН. З 1 квітня 1926 р. М.С. Мушкет — нештатний тимчасовий практикант Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, з грудня 1927 р. — член семінару антропології та передісторії, з 26 листопада 1930 р. — лаборант Кабінету антропології (Personalia..., арк. 130). У 1932—1933 рр. вона навчалася в аспірантурі відділу археології Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури у Харкові, готувала промоційну роботу «Виробничі процеси в первісному суспільстві (горішній палеоліт СРСР)» (Листування... 1932, арк. 129). У СІМК М.С. Мушкет працювала на посаді лаборанта сектора передкласового суспільства. Була зарахована до аспірантури ІМК. До 1935 р. М.С. Мушкет працювала в установах ВУАН, потім виїхала на роботу до Чернігівського музею. За 20 днів її звільнили «як соціально чужий елемент», але за три з половиною місяці реабілітували. У вересні 1935 р. Марія Степанівна отримала посаду археолога у Музеї Дніпрельстану (музей Дніпровського будівництва) у Запоріжжі, де працювала до 15 лютого 1937 р. У травні 1937 р. вона влашту-

валася на роботу в Центральний історичний музей (Київ). У вересні звільнилась і виїхала до брата, який жив у Горлівці. Працювала вчителькою неповної середньої школи. 27 лютого 1938 р. заарештована за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності та буржуазному націоналізмі. Рішенням трійки УНКВС по Донецькій обл. від 26 квітня 1938 р. М.С. Мушкет розстріляно (Ляшко 2003; Шевченко 2005; Білокінь 2006, с. 183).

М.С. Мушкет проводила самостійні розвідки археологічних пам'яток кам'яної доби в басейнах річок Ірша та Тетерів (1927—1928), а також на Запоріжжі (1935—1936); брала участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом М.Я. Рудинського; опрацьовувала, систематизувала, проводила інвентаризацію археологічних матеріалів з пам'яток кам'яної доби Поділля та Чернігівщини. Зокрема, протягом 1932 р. вона склала каталог *«ранньонеолітичної індустрії з-понад р. Смячки на 1/3 матеріалу»* та на частину *«палеолітичної індустрії з розкопів з Журавки за рр. 1927—1930»* (Канцелярські..., арк. 9). На засіданнях семінару виголосила доповіді *«Череп»* і *«Мустьє»*. Під час практичних занять у 1928—1929 рр. опрацьовувала *«неолітичну мізинську кераміку зі зборів Вовка і Чекаленка»*, зреферувала дослідження Л. Савицького *«Przyczynek do znajomości prehistorii Polesia»* (Sawicki 1925). Протягом другої половини 1920-х рр. С.М. Мушкет підготувала кілька наукових праць, опублікованих у друкованому органі Кабінету *«Антропологія»* (Мушкет 1928; 1929).

27 грудня 1927 р. заяву до відділу антропології та передісторії Кабінету ім. Ф. Вовка з проханням зарахувати до складу семінару антропології та передісторії з метою *«удосконалення в антропології та передісторії шляхом тіснішої роботи»* в Кабінеті написав Левко Євгенович Кістяківський (Заяви, арк. 21). Він народився 1904 р. у Києві в родині лікаря (наприкінці 1920-х рр. — ординатора єдиного диспансеру Жовтневого р-ну міста) (Листування... 1930—31, арк. 2). Л.Є. Кістяківський закінчив гімназію Володимира Науменка (1920). У 1920 р. вступив на медичний факультет Київського університету. У 1922 р., покинувши навчання на медичному факультеті, вступив до КАІ. У студентські роки Л.Є. Кістяківський почав науково-дослідницьку роботу, беручи участь у роботі Київської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства: 2 січня 1923 р. він виголосив доповідь *«Еволюція виображення будинку в дитячих малюнках та у всесвітньому малярстві»*, 9 серпня 1923 р. — *«Пам'ятки українського*

старовинного дерев'яного будівництва в Переяславі». Одночасно виконував обов'язки співробітника навчальної канцелярії КАІ — працював діловодом, *«демонстратором біля проекційного ліхтаря»*, організатором екскурсій КАІ до Чернігова, Канева, Переяслава, Трипілья та Борисполя. З 1923 р. Л.Є. Кістяківський — член Профспілки робітників освіти УСРР. У зв'язку з ліквідацією КАІ не встиг скласти іспитів за повний курс інституту. З березня 1925 р. до липня 1926 р. був практикантом у відділі археології Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (ВІМ), з 21 травня 1925 р. — позаштатний співробітник Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) (Кістяківський 1925, спр. 109/33). З 1927 р. Л.Є. Кістяківський брав участь у роботі Археологічного семінару при археологічному відділі ВІМ під керівництвом В.Є. Козловської.

Л.Є. Кістяківський був активним учасником експедиційних досліджень ВУАК. Долучився до розкопок пам'яток трипільської культури в с. Томашівка та пам'яток білогрудівської культури в Білогрудівці на Уманщині під керівництвом дійсного члена ВУАК П.П. Курінного (травень—червень 1925 р.); протягом липня 1925 р. здійснив самостійні розвідки різночасових пам'яток по узбережжю річок Ворскла та Мерла в околицях с. Лихачівки (нині Котелевський р-н Полтавської обл.); обстежував Вишгородське городище з метою з'ясувати місця попередніх розкопів (липень 1925 р.); зафіксував стан валів у Василькові (1925) (Кістяківський 1925а, спр. 49/5); здійснив розвідки в басейні р. Почайни (1925); у липні—серпні 1925 р. за доручення ВІМ досліджував народну архітектуру, ремесла та побут у межах сучасних Зінківського та Котелевського р-нів Полтавської обл. (сміт Опішня, околиці сіл Мала та Велика Рублівки) (Попередній... 1925, спр. 49/5а); брав участь в розкопках на території Софії Київської під керівництвом В.Є. Козловської та В.Г. Ляскоронського (серпень 1925 р.); у розкопках могильника в околицях с. Шестовиця під керівництвом П.І. Смолічева (5 липня — 12 серпня 1926 р.); у розкопках у садібі Трубецького в Києві під керівництвом С.С. Гамченка (15 серпня — 8 жовтня 1926 р.; червень—вересень 1927 р.); у Дніпрелльстанівській археологічній експедиції (1927 р. у групі А.В. Добровольського; 1928 р. у групі П.І. Смолічева виконував обов'язки асистента при дослідженнях біля Кічкасу, на розкопках неолітичної стації на Похилому острові (біля Вільного порога), самостійно провів розкопки двох

«скальчатих» могильних споруджень біля Гадючої Балки, в околицях с. Привільного Чернявського); в археологічній експедиції Упрнауки з дослідження Журавської палеолітичної стоянки (1929) і в розкопках палеолітичної стоянки в с. Мізин (1930) під керівництвом М.Я. Рудинського; спільно з О.В. Малиношевським здійснив розвідку пам'яток кам'яної доби по узбережжю Десни в межах Коропського району Чернігівської обл. (1930) (Листування... 1930—31, арк. 3—4).

Л.Є. Кістяківський брав участь у підготовці й оформленні звітних виставок ВУАК за 1925—1926 рр. Зокрема, з 5 листопада до 25 грудня 1925 р. допомагав М.Ф. Біляшівському, В.Є. Козловській і М.О. Макаренку монтувати експозиційні планшети (Кістяківський 1925, арк. 23в.), протягом січня—квітня 1927 р. підготував для виставки частину знахідок з розкопів у садибі Трубецького, а у травні самостійно влаштував «відділ садиби Трубецького» на звітній виставці ВУАК, у травні—червні проводив екскурсії і надавав пояснення відвідувачам цієї виставки. Наприкінці березня 1927 р. Л.Є. Кістяківський брав участь в оформленні/монтажі виставки пам'яті М.В. Лисенка в Музеї українських діячів науки і мистецтва (Кістяківський 1928, спр. 116/32).

Протягом 1927—1928 рр. Л.Є. Кістяківський за дорученням вченого секретаря ВУАК М.Я. Рудинського редагував і виправляв «з боку археологічного» французькомовне резюме для звіту ВУАК та «Записок ВУАК», а також опрацьовував довідник «*Minerva*» з метою складання реєстру археологічних інститутів, комісій, асоціацій, товариств, музеїв і журналів для налагодження «інтелектуальної кооперації ВУАК та всесвітніх археологічних закладів», складав тексти відповідних листів до установ та окремих вчених щодо обміну виданнями та кооперації в галузі археології. Окрім того, Л.Є. Кістяківський впорядковував звіти про археологічні та мистецтвознавчі дослідження, які надсилалися до ВУАК (Кістяківський 1928; 1929а, спр. 116/32; спр. 202/43).

Під час своєї роботи у семінарі Л. Є. Кістяківський віддавав перевагу передісторичним студіям: студіював «книгозбірню Кабінету антропології переважно з передісторичної літератури»; протягом 1929 р. «практично вивчав кранеометрію (в галузі антропології) та неолітичні індустрії (в галузі передісторії)» (Personalia..., арк. 84); на засіданнях семінару виголосив доповіді «Мадлен», «Мистецтво палеоліту», «Показник голови» (Записки..., арк. 26зв.—27). Протягом 1926—

1930 рр. дослідник опублікував у виданнях ВУАК та Кабінету кілька наукових розвідок як за результатами археологічних експедицій, так і довідково-бібліографічного характеру (Кістяківський 1926; 1929; 1930; 1930а).

12 січня 1928 р. заяву для вступу до семінару написав Олександр Володимирович Якубський — завідувач відділу культів Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (ВМГ) (Заяви, арк. 18; Справа..., арк. 47). О.В. Якубський народився 16 лютого 1891 р. в Іллінцях на Липовеччині (нині місто Вінницької обл.) у родині чиновника. У 1900 р. вступив до Уманської гімназії, протягом 1905—1910 рр. вів «марксистські гуртки серед робітників і солдат Умані». 1909 р. виключений з гімназії у зв'язку з арештом «з розпорядження жандармейської влади», проте в червні цього ж року звільнений із в'язниці за недостатністю доказів. У 1910 р. після складання екстерном курсу гімназії, вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет по відділу російської історії, де, зокрема, працював в історично-етнографічному гуртку протягом 1912—1915 рр. (Справа..., арк. 47—47зв.)

Ще під час навчання у гімназії з 1908 р. В.О. Якубський почав дослідження української етнографії під керівництвом Д.М. Щербаківського. В університетські роки студіював питання великокнязівської доби під керівництвом В.Ю. Данилевича. З 1910 р. В.О. Якубський був практикантом при Київському художньо-промисловому та науковому музеї, вивчав під керівництвом М.Ф. Біляшівського та Д.М. Щербаківського українську старовину. За дорученням музею у 1912—1913 рр. провадив експедиційні дослідження у Житомирському та Ковельському повітах. У 1913 р. був запрошений С.К. Тарновським завідувати Тульчинським архівом, який впорядковував до літа 1914 р. Тоді ж був запрошений бароном Ф.Р. Штейнгелем для систематизації Чуднівського архіву Любомирських при Городецькому музеї. У 1914 р. В.О. Якубський провів розкопки в с. Городку на Волині під керівництвом М.Ф. Біляшівського. 1915 р. він закінчив університет, підготувавши дипломну роботу «Економічний побут селян південного Поділля в другій половині XVIII ст. на підставі архівних матеріалів». Протягом 1915—1918 рр. перебував на військовій службі, у 1918—1922 рр. вчителював (викладав українську мову) на Поділлі, 1922—1924 рр. — у Боярці, з 1924 р. — у Києві. Протягом 1922—1924 рр. вчився у Вищому інституті народної освіти, де

працював у семінарі підвищеного типу з первісної культури (керівник В.Ю. Данилевич), розпочав досліджувати тему «Орнамент кераміки неолітичної доби». З осені 1924 р. відвідував семінар при науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН (Справа..., арк. 49—49зв.). У 1925 р. за дорученням ВУАК О.В. Якубський провів розвідки в околицях с. Койлова навпроти с. Трипільля (нині Обухівський р-н Київської обл.), де виявив понад 850 фрагментів кераміки доби енеоліту (Якубський 1926). З 10 серпня до 20 вересня того ж року працював під керівництвом К.М. Мельник-Антонович, О.П. Новицького, В.Г. Ляскоронського, В.Є. Козловської на розкопках на подвір'ї Софійського собору (Справа..., арк. 45). Працюючи в Лаврському музеї культів і побуту, протягом 1925 р. О.В. Якубський впорядковував і здійснив класифікацію колекції «кіпрської» кераміки музею, а також здійснив відрядження до Радомиського повіту (нині Житомирська обл.), де зібрав колекцію «вкраїнського чарівного зілля» та виявив на узбережжі р. Свинолужки навпроти с. Кичкирі (нині Радомишльський р-н) поселення неолітичного часу (Якубовський 1925, спр. 49/11). Того ж року О.В. Якубський систематизував колекцію неолітичної кераміки з досліджень М.Я. Рудинського в околицях с. Мізин (Справа..., арк. 45).

На засіданні президії Укрнауки 20 листопада 1926 р. О.В. Якубський був затверджений аспірантом при Лаврському музеї культів та побуту (Новицька..., арк. 1), захист промовної роботи «*Форми культового єврейського начиння XVIII—XIX ст. на Україні та його призначення*», ймовірно, відбувся 4 квітня 1930 р. у ВМГ (Всеукраїнський... 1930).

У семінарі антропології та передісторії О.В. Якубський пропрацював до травня 1928 р., коли, вірогідно, був відряджений у Сталіно (нині Донецьк) для розгортання округового музею (Листування... 1930, арк. 18; Усачук, Колесник 2012, с. 7—9). О.В. Якубський був присутній на більшості зборів гуртка, підготував і виголосив реферат «*Вуха, ніс, зуби, монгольське віко та груди*» (Записки..., арк. 26зв.), отримав доручення здійснити самостійні археологічні дослідження узбережжя р. Гуйви на Житомирщині (Книга... 1927/28, арк. 10зв.).

У березні 1930 р. О.В. Якубський уже очолював етнографічний відділ Волинського науково-дослідницького музею в Житомирі (Усачук, Колесник 2012, с. 7—9). У 1937 р. він був звинувачений у буржуазному націоналізмі та заарештований (Маньковська 2013, с. 314).

Надія Іванівна Брояківська стала практиканткою гуртка антропології та передісторії у січні 1928 р. з метою «удосконалення знань та щільної ув'язки з роботою Кабінету». Вона народилася 1892 р. у Києві. Закінчила Вищі жіночі курси в Петербурзі по відділу природничо-географічному (1912). Під час навчання слухала курси з антропогеографії (М.М. Могилянський), зоогеографії (К.М. Дерюгін), фітогеографії (В.Л. Комаров), фізичної і математичної географії. У 1912 р. Н.І. Брояківська зарахована стипендіаткою на курси для вчителів середніх шкіл по відділу географії при Київській учбовій окрузі, одночасно стажуючись у школах Києва. Після закінчення курсів учительовала в Полтаві (1913—1920). Протягом 1920—1924 рр. працювала в установах соціального виховання при Дзюньківській цукроварні на Бердичівщині. У другій половині 1920-х рр. викладала краєзнавство у школах Києва (Заяви, арк. 20).

Під час роботи в семінарі Н.І. Брояківська виголосила реферати: «*Шельська, ашельська доба у Європі*» (Черновики...), «*Геологія палеолітичної доби та шельська флора та фауна*», «*Про сліди кам'яного віку на північному узбережжі Невської губи за Б. Земляковим*» (Земляков), «*Стоянки молодшого палеоліту в Грудку на Волині*» (Стоянки...), «*Будова шкіри, пігментація її та волосся*». Також вона каталогізувала та розробляла етикетаж для палеолітичних кремінних виробів Студеницької стації на Поділлі, упорядковувала археологічні колекції Кабінету (Personalia..., арк. 91), брала участь в експедиційних дослідженнях. Зокрема, у серпні 1930 р. Н.І. Брояківська увійшла до складу «дослідчої партії», яка провадила розвідки та розкопки в околицях с. Мізин і на інших пунктах у межах Новгород-Сіверського, Поноринського та Коропського р-нів під керівництвом М.Я. Рудинського (Personalia..., арк. 109). У листопаді—жовтні 1930 р. на практикантку Кабінету Н.І. Брояківську було покладено проведення науково-дослідницької експедиції на Глухівщині (Personalia..., арк. 113—114). Після реструктуризації Кабінету антропології 1933 р. Н.І. Брояківська була співробітником сектора передкласового суспільства СІМК (Сектор... 1933).

12 січня 1928 р. з проханням дозволити працювати в семінарі антропології та передісторії при Кабінеті звернулася Ольга Іванівна Воробієва. У гуртку О.І. Воробієва виголосила доповіді «*Мезоліт*» і «*Будова та властивості кістяка*», зреферувала дослідження Л. Ставицького «*Stanowisko młodszego paleolitu w Gródku*

на *Wołyńiu*» (Sawicki 1927), як лаборант брала участь у археологічних розвідках на Поділлі (Записки..., арк. 26-27зв.), опрацьовувала матеріали з неолітичних поселень в околицях сіл Губарево, Колунівка та Дурняківці Старо-Ушицького р-ну (нині Хмельницької обл.) (Книга... 1927/28, арк. 16), одержувала на пошті рекомендовані листи, пакунки грошей та інші посилки на адресу Кабінету (Personalia..., арк. 30).

З січня 1928 р. членом гуртка антропології та передісторії стала Надія Василівна Романенко (Заяви, арк. 24), співробітник Музею українських діячів науки та мистецтва (Бонь 2001). У семінарі вона підготувала реферат «*Неолітичні стоянки на Ляхті (Б.Ф. Земляков)*» (Неолітичні...) і «*Різнця між мавпою та людиною*», опрацьовувала колекцію артефактів з околиць Лушників на Чернігівщині (Книга... 1927/28, арк. 16зв.).

Іван Герасимович Власенко долучився до семінару антропології та передісторії в лютому 1928 р. І.Г. Власенко закінчив природничий відділ (за спеціальністю фізіологія тварин) Московського університету (1912), прослухав курс «Антропологія та географія» (Д.М. Ануцин), одночасно закінчив Московський археологічний інститут (1910). До університету вчителював у нижчій і вищій початкових школах, а після університету працював викладачем фізики та хімії Вчительського інституту, жіночих гімназій, був організатором і завідувачем Київської 3-ї української гімназії (1917—1920), згодом викладав на робсельфаці Київського медичного інституту (Заяви, арк. 19). На зборах гуртка виголосив доповіді «*Південний східноєвропейський неоліт*» (Власенко), зреферував публікацію О.А. Спіцина «*Південно-руський неоліт*» (Спіцин 1927), опрацьовував матеріал з ранньонеолітичних стоянок Кам'янецьчини (Книга... 1927/28, арк. 16).

У березні 1928 р. до семінару антропології та передісторії був зарахований студент Київського сільськогосподарського інституту Андрій Михайлович Вороний, оскільки він «*мав завданням одержати знання, необхідні для виконання наступного літа розшуків та досліджень по долині р. Удаю на Прилуччині, з метою переважно констатувати пункти можливого знаходження ознак палеолітичних стацій вище й нижче м. Журавки*» (Заяви, арк. 15). А.М. Вороний народився 24 жовтня 1897 р. у м. Журавці Варвинського р-ну (нині село в Чернігівській обл.). Після навчання у Прилуцькій гімназії (1907—1916) вступив до Київського універси-

тету на медичний факультет. У 1920 р. покинув навчання. З 1 січня 1921 р. до 15 вересня 1926 р. був «*навчателем*» у трудовій і сільськогосподарській професійній школі в Журавці. З 15 вересня 1926 р. — студент Київського сільськогосподарського інституту лісо-інженерного факультету (Заяви, арк. 15).

Влітку 1927 р., здійснюючи геологічні та ґрунтознавчі дослідження на Прилуччині, А.М. Вороний виявив палеолітичне поселення в околицях с. Журавка, зробивши, на думку А.З. Носова, «*дуже цінну вкладку в науку антропології*». У 1928 р. науковець-початківець продовжив геолого-археологічне обстеження другої тераси узбережжя Удаю в межах Прилуцької округи, щоб «*виявити сліди мамутової фауни, з якими можуть бути зв'язані знахідки палеолітичні*» (Personalia..., арк. 23), а також взяв участь у розкопках поселення в околицях Журавки та опрацюванні здобутих матеріалів (Personalia..., арк. 58—58зв.). Протягом жовтня 1929 р. — січня 1930 р. А.М. Вороний знайомився з матеріалами з Мізина: виставив шифр «*Н[аукове]Т[овариство]*» на кам'яних знахідках з розкопів до 1916 р.; частково систематизував цей матеріал («*різні форми знаряддя, ретушовані речі, рештки виробництва*»); здійснив промивку, обезпилення та систематизацію кам'яних артефактів без зазначення року розкопів (Personalia..., арк. 82). За результатами дослідження Журавської стоянки А.М. Вороний підготував кілька публікацій (Рудинський, Вороний 1928; Вороний 1929; 1930).

К.П. Старжевський долучився до роботи семінару в березні 1928 р. Він народився 1894 р. у с. Білозір'ї (нині Черкаський р-н Черкаської обл.). Початкову освіту здобув у Черкасах, середню — у Києві. До 1915 р. вчителював, протягом 1918—1919 рр. навчався у Київському університеті на історико-філологічному факультеті. Через скрутне матеріальне становище та «*загальне безладдя*» повернувся вчителювати на Чигиринщину, завідував семирічними школами в Чигирині (1919—1922) та м. Кам'янці. 1926 р. повернувся до Києва. У 1927 р. працював під керівництвом С.С. Гамченка на розкопках у садибі Трубецького та на Західній Волині (Заяви, арк. 16—16зв.). З 1927/28 р. — позаштатний співробітник ВУАК (Різни... 1929, арк. 37).

Під час навчання у семінарі К.П. Старжевський виголосив реферат «*Нововідкрита стація палеоліту в Криму*» (Нововідкрита...), здійснив розвідки вздовж р. Почайни в околицях Києва, опрацьовував матеріали з поселення неподалік

с. Кудлаївка на Новгород-Сіверщині з колекції Кабінету (Книга... 1927/28, арк. 16).

У 1929 р. у семінарі працювала О.І. Зіневич, зокрема описувала та класифікувала кераміку з поселення в околицях с. Городниці на Поділлі, артефакти доби неоліту з місцезнаходження неподалік с. Губарів, упорядковувала знахідки з околиць с. Озаринці, готувала матеріали до виставки «Мізін» (Personalia..., арк. 77).

Наприкінці жовтня 1929 р. при Кабінеті почала працювати Н.О. Берегова, «*бажаючи спеціалізуватися по передісторії, зокрема, по палеолітичним кремінним знаряддям*». Своє навчання вона почала з опанування літератури з книгозбірні установи: Г. Мортільє «*Le préhistorique: Antiquité de l'homme*» (Mortillet 1885), М.Я. Рудинський «*До питання про культури «мезолітичної» доби на Україні*» (Рудинський 1928), «*Матеріали до вивчення передісторії Поділля*» (Рудинський 1929), «*Etudes de morphologie paléolithique*» (Breuil 1911), «*Essai de classification des burins, leurs modes d'avivage*» (Bourlon 1911) та ін. Н.О. Берегова систематизувала колекцію епіпалеолітичних кремінних знарядь з місцезнаходжень Смячка XIII—XIV, склала пробний опис артефактів пункту XIII, приступила до впорядкування, систематизації та підготовки етикетажу палеолітичної колекції Поділля (Студениця, Врублівці, Бакота), переклала «*Flints: An illustrated manual of the Stone age for beginners*» (Smith 1928), працювала над описом Мізинської палеолітичної колекції тощо (Personalia..., 92—93). Відомо, що в подальшому Н.О. Берегова продовжила наукову діяльність, зокрема здійснювала систематизацію інформації про палеолітичні місцезнаходження СРСР (Ефименко, Береговая 1941; Береговая 1960).

Особистісний вимір семінару антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка — це долі його практикантів — представників інтелектуального археологічного співтовариства УСРР. Біографічні факти, переважно уривчасті, понад десять археологів/антропологів, які пов'язали своє життя з вітчизняними академічними та музейними установами, засвідчують, що гурток став місцем професійного становлення молодих науковців, де вони отримували теоретичні знання й навички, удо-

сконалювали методику археологічних і антропологічних досліджень, знайомилися з «*музейною технікою*» (принципи створення експозицій, нашиття артефактів на планшети тощо), здійснювали самостійні експедиційні вишукування, відкривали нові пам'ятки, публікували результати своїх наукових студій. Показово, що деякі практиканти навчалися у КАІ, закриття якого спричинило до необхідності створювати нові форми підготовки кваліфікованих кадрів. Гурток антропології та передісторії (поряд із семінарами та аспірантурами при музеях та н/д кафедрах) став однією з таких форм, платформою професійного зростання та комунікації як початківців, так і досвідчених вчених. Накопиченням та опрацюванням археологічних і антропологічних колекцій Кабінету антропології ім. Ф. Вовка займалися не лише співробітники установи та члени гуртка (А.З. Носов, М.Я. Рудинський, Н.В. Романенко, О.І. Воробієва, Л.Є. Кістяківський, К.П. Старжевський, М.С. Мушкет, Н.І. Брояківська, І.Г. Власенко, А.М. Вороний, М.П. Ткач, В.Х. Шевченко, О.В. Якубський, О.І. Зіневич, Н.О. Берегова, Н.Й. Байорис), але й співробітники інших музеїв та академічних інституцій УСРР, БСРР, РРФСР — Н.С. Коваленко (Маріуполь), С.С. Магура (Київ), А.С. Фещенко (Корсунь), В.Я. Захарченко, О.В. Малиношевський (Котоп), Я.М. Морачевський (Глухів), К.М. Полікарпович (Мінськ), П.П. Пассек, Л.А. Дінцес (Санкт-Петербург).

Доля більшості членів семінару, які отримали практичний досвід і теоретичні знання, залишається нез'ясованою. Однак враховуючи, що на початку 1930-х рр. розпочалася боротьба за встановлення марксистських засад археологічного дослідження, впровадження «марризму»/яфетидології, критика так зв. «буржуазно-національних» вчених і попередніх наукових здобутків, що швидко прийняли форми репресивних дій проти наукової інтелігенції, можна припустити, що переважна більшість практикантів були репресовані. Додаткове підтвердження цього — трагічна доля М.Я. Рудинського (заарештований і висланий 1934 р.), О.В. Якубського (заарештований 1937 р.), М.С. Мушкет (розстріляна 1938 р.), М.П. Ткача (висланий).

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР. — М. ; Л., 1960. — (МИА, № 81).

Білокінь С.І. Музей України. Збірка П. Потоцького. — К., 2006.

Бонь О.І. Координація Музеєм українських діячів науки в мистецтва меморіальної роботи місцевих музеїв у 20—30-х рр. // Краєзнавство. — 2001. — № 1—4. — С. 72—75.

Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920—1930-х рр. — К., 2002.

- Власенко І.Г.* Південний східноєвропейський неоліт // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 435б. — 17 арк.
- Вороний А.* Матеріали до геології Журавської палеолітичної стації 1928—29 рр. // Антропологія. — 1930. — III. — С. 123—132.
- Вороний А.* Сліди перебування людини старої кам'яної доби в м. Журавці Варвинського району // Бюлетень Прилуцького окружного музею. — 1929. — 2. — С. 27—30.
- Всеукраїнський музейний городок до Данилевича Василя Юхимовича.* Запрошення на засідання. — К., 1930 // ІР НБУВ. — Ф. XXIX. — Од. зб. 603. — 1 арк.
- Ефименко П.П., Береговая Н.А.* Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — 1941. — 2. — С. 254—292.
- Записки й протоколи в справі Кабінету по лінії Спільного Зібрання ВУАН* // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 437в. — 81 арк.
- Заяви* // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 437г. — 40 арк.
- Земляков Б.* О следах каменного века на северном побережье Невской губы // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 435з. — 29 арк.
- Канцелярські справи.* Протоколи зборів співробітників за 1932—1933 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 437. — 36 арк.
- Кістяківський Л.Є.* З приводу протоісторичного шару в Журавці // Антропологія. — 1930. — III. — С. 149—152.
- Кістяківський Л.Є.* Звідомлення за діяльність нештатного непостійного співробітника ВУАК'у у 1925 р. — К., 1925 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 109/33. — 2 арк.
- Кістяківський Л.Є.* Звіт за пророблену роботу в 1928 р. — К., 1929а // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 202/43. — 1 арк.
- Кістяківський Л.Є.* Звіт за рік 1927 по дорученню ВУАК. — К., 1928 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 116/32. — 3 арк.
- Кістяківський Л.Є.* Звіт про результати командировки до м. Василькова (на Київщині). — К., 1925а // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 49/5. — 2 арк.
- Кістяківський Л.Є.* Матеріали до бібліографії передісторії України (1918—1928) // Антропологія. — 1929. — II. — С. 286—290.
- Кістяківський Л.Є.* Матеріали до бібліографії передісторії України // Антропологія. — 1930. — III. — С. 221—223.
- Кістяківський Л.Є.* Розвідка в околицях с. Лихачівка Рублівського району (кол. Богодухівського повіту Харківської губ.). (Липень 1925 р.) // КЗ ВУАК за 1925 р. — К., 1926. — С. 99.
- Книга протоколів семінару антропології та передісторії при каб. ім. Х. Вовка У.А.Н.* — 1927/28 // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 434п. — 24 арк.
- Колеснікова В.А., Черновол В.І., Яненко А.С.* Музей (кабінет) Антропології та Етнології імені проф. Хв. Вовка. — К., 2012.
- Листування з ВУАН, музеями України про проведення археологічних розкопок на території України, роботу археологічних експедицій та асигнування коштів на цю мету.* — 10 листопада 1930 — 21 серпня 1931 р. // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1482. — 113 арк.
- Листування з науково-дослідними установами про видання наукових робіт, організацію експедицій, затвердження аспірантів та наслідки їх роботи, передплату закордонної періодики та з інших питань діяльності цих установ.* — 29 червня — 29 грудня 1932 р. // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1388. — 427 арк.
- Листування з Сталінським ОВК і окрінспектурою наросвіти про організацію Сталінського окружного музею краєзнавства та список майна музею.* — 28 серпня 1926 — 22 жовтня 1930 р. // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 2544. — 48 арк.
- Ляшко С.Н.* Днепрогэсовская археологическая экспедиция 1927—1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 14—27.
- Маньковська Р.В.* Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937—1938 рр.) // Політичні репресії в Українській РСР 1937—1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації : до 75-річчя «Великого терору» в СРСР. — К., 2013. — С. 300—321.
- Миллер М.А.* Археологи в СССР. — Мюнхен, 1954. — 159 с.
- Мушкет М.С.* Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928 // Антропологія. — 1929. — II. — С. 241—249.
- Мушкет М.С.* Передісторичні розвідки в Північній Київщині. (Узбережжя р. Тетерева) // Антропологія. — 1928. — I. — С. 107—115.
- Неолітичні стоянки на Лахті* // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 435в. — 2 арк.
- Новицька Марія Олексіївна* // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5387. — 4 арк.
- Нововідкрита стація палеоліту в Криму* // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 435и. — 81 арк.
- Пахарєва О.С.* Французько-російське наукове співробітництво в галузі антропології у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2009.

- Попередній звіт Лева Євгеновича Кістяківського про результати поїздки в райони Опішнянський та Рублівський Полтавської округи.* — К., 1925 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 49/5а. — 8 арк.
- Принь О.В., Принь М.О.* Первинна державна реєстрація пам'яток археології, архітектури та природи в східних округах Української СРР 20-х — на початку 30-х років ХХ століття // *Донецький археологічний збірник.* — 2012. — **16.** — С. 251—265.
- Різні відомості про ВУАК.* — К., 1929 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 300. — 83 арк.
- Рудинський М.Я.* До питання про культури «мезолітичної» доби на Україні // *Антропологія.* — 1928. — **I.** — С. 73—94.
- Рудинський М.Я.* Матеріали до вивчення передісторії Поділля // *Антропологія.* — 1929. — **2.** — С. 152—191.
- Рудинський М., Вороний А.* З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині // *Антропологія.* — 1928. — **I.** — С. 65—70.
- Сектор передкласового суспільства.* — 1933 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 475. — 28 арк.
- Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989.
- Спіцин О.А.* Південно-руський неоліт // *Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.* — Т. 1. — К., 1927. — С. 251—263.
- Справа різних осіб* // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 434о. — 58 арк.
- Стоянки молодшого палеоліту в Грудку на Волині* // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 435ж. — 19 арк.
- Таран О.* Науково-теоретична діяльність Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН // *Vita antiqua.* — 1999. — **2.** — С. 247—250.
- Таран О.* Степан Рудницький і Кабінет Антропології імені Хведора Вовка при ВУАН // *Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького.* — К., 2003. — Режим доступу : <http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Rudnyckyj/taran.htm>
- Таран О.Г.* Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2003.
- Ткач М.* Антропометричні проміри людности села Бондарової на Шевченківщині // *Антропологія.* — 1929. — **II.** — С. 70—104.
- Ткач М.* Матеріали до антропології України. Українці Шевченківської округи // *Антропологія.* — 1931. — **IV.** — С. 107—147.
- Ткач М.* Матеріали до антропологічної бібліографії людности УСРР та Українців поза її межами // *Антропологія.* — 1930. — **III.** — С. 215—220.
- Ткач М.* Матеріали до бібліографії Антропологічної літератури України за останнє десятиріччя // *Антропологія.* — 1929. — **II.** — С. 281—285.
- Ткач М.П.* Трепановані черепа й амулети Райковецького городища XI—XIII ст. — 1937 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 643. — 8 арк.
- Усачук А.Н., Колесник А.В.* Виктор Михайлович Евсеев : начало // *Літопис Донбасу.* — 2012. — **20.** — С. 4—25.
- Черновики докладов по древнему палеолиту и антропологии* // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 435л. — 40 арк.
- Черновол І.В.* Виставка книжкового зібрання Федора Кіндратовича Вовка // *Археологія.* — 2009. — **4.** — С. 115—118.
- Черновол І.В.* Федір Вовк і його книжкове зібрання. — К., 2009.
- Шевченко В.І.* Непідвладний мороку забуття // *Музейний вісник.* — Запоріжжя, 2005. — **5.** — С. 140—147.
- Якубовський О.В.* Звідомлення за археологічну працю протягом 1925 року. — К., 1925 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 49/11. — 1 арк.
- Якубський О.* Дюнна стація біля с. Койлова Переяславського повіту // *КЗ ВУАК за 1925.* — К., 1926. — С. 95.
- Яненко А.С.* Діяльність Музею (кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка та археологічні дослідження на Чернігівщині // *Сіверщина в історії України.* — 2011. — Вип. 4. — С. 432—437.
- Яненко А.С.* Музей (Кабинет) Антропологии и Этнологии имени Ф. К. Вовка (1921—1933 гг.): археологический аспект деятельности // *Вопросы музеологии.* — 2012. — № 1(5). — С. 124—132.
- Bourlon M.* Essai de classification des burins, leurs modes d'avivage // *Revue Anthropologique.* — 1911. — **XXI.** — P. 267—278.
- Breuil H.* Etudes de morphologie paléolithique // *Revue anthropologique.* — 1911. — **XXI.** — P. 29—40.
- Mortillet G.* Le préhistorique: Antiquité de l'homme. — Paris, 1885.
- Personalia 1924—1931 pp.* Листи, біографії, заяви // НА ІА НАНУ. — Ф. 1. — Спр. 434г. — 138 арк.
- Sawicki L.* Przyczynek do znajomości prehistorii Polesia // *Ziemia.* — Warszawa, 1925. — № 6-7-8. — S. 136—148.
- Sawicki L.* Stanowisko młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu // *Ziemia.* — Warszawa, 1927. — № 3. — S. 36—42.
- Smith R.A.* Flints: An illustrated manual of the Stone age for beginners. — British Museum, 1928.

Надійшла 19.02.2015

А.С. Яненко

КРУЖОК АНТРОПОЛОГИИ И ПРЕДЫСТОРИИ КАБИНЕТА АНТРОПОЛОГИИ им. Ф. ВОВКА

Семинар/кружок антропологии и предистории Кабинета антропологии им. Ф. Вовка для подготовки научных кадров к самостоятельной исследовательской работе, в частности к экспедиционным исследованиям, был основан по инициативе молодых сотрудников некоторых научных учреждений Киева, преподавателей киевских школ и при согласии руководства Кабинета — М.Я. Рудинского и А.З. Носова. Первое организационное собрание семинара состоялось 28 декабря 1927 г. В состав кружка за весь период его существования (1927—1934) входили: Н.В. Романенко, О.И. Воробиева, Л.Е. Кистяковский, К.П. Старжевский, М.С. Мушкет, Н.И. Брояковская, И.Г. Власенко, А.М. Вороной, М.П. Ткач, В.Х. Шевченко, А.В. Якубский, О.И. Зиневиц, Н.А. Береговая. Личностное измерение семинара антропологии и предистории — это судьбы его практикантов — представителей интеллектуального археологического сообщества УССР. Биографические сведения, преимущественно отрывочные, более десяти археологов/антропологов, которые связали свою жизнь с отечественными академическими и музейными учреждениями, свидетельствуют, что кружок стал местом профессионального становления молодых ученых, где они получали теоретические знания и навыки, совершенствовали методику археологических и антропологических исследований, знакомились с музейной техникой, проводили самостоятельные экспедиционные изыскания, открывали новые памятники, публиковали результаты своих научных исследований. Показательно, что некоторые практиканты обучались в Киевском археологическом институте, ликвидация которого привела к необходимости создания новых форм подготовки квалифицированных кадров. Кружок антропологии и предистории, наряду с семинарами и аспирантурами при музеях и научно-исследовательских кафедрах ВУАН/УАН, стал одной из таких форм, платформой профессионального роста и коммуникации и для начинающих, и для опытных ученых. Судьба большинства членов семинара, которые получили практический опыт и теоретические знания, остается невыясненной. Однако учитывая, что в начале 1930-х гг. началась борьба за установление марксистских принципов археологического исследования, внедрение «марризма»/яфетидологии, критика «буржуазно-национальных» ученых и их научных достижений, которые быстро приняли формы репрессивных действий против научной интеллигенции, можно предположить, что подавляющее большинство участников семинара были репрессированы. Дополнительное подтверждение этому предположению — трагическая судьба М.Я. Рудинского (арестован и выслан в 1934 г.), А.В. Якубского (арестован в 1937 г.), М.С. Мушкет (расстрелян в 1938 г.), М.П. Ткача (выслан).

A.S. Yanenko

CIRCLE OF ANTHROPOLOGY AND PREHISTORY OF F. VOVK CABINET OF ANTHROPOLOGY

Seminar/circle of anthropology and prehistory of the F. Vovk Cabinet of Anthropology was founded for training the scientific staff for individual research activity, namely, for field research, was initiated by the youths, research fellows of certain scientific organizations in Kyiv and teachers of Kyiv schools, and was agreed by the Cabinet's leaders: M.Ya. Rudynskyi and A.Z. Nosov. The first organizational meeting of the seminar took place in 28 December 1927. The circle included the following members during the period of its functioning from 1927 to 1934: N.V. Romanenko, O.I. Vorobyeva, L.E. Kistiakivskyi, K.P. Starzhevskiy, M.S. Mushket, N.I. Broyakovska, I.H. Vlasenko, A.M. Voronyi, M.P. Tkach, V.Kh. Shevchenko, A.V. Yakubskiy, O.I. Zinevych, and N.A. Berehova. Individual dimension of the anthropological and prehistoric seminar are the destinies of its students, representatives of intellectual archaeological community of the USSR. Biographic mostly scanty information about more than a decade of archaeologists/anthropologists having related their lives with homeland academic and museum organizations testify that the circle became a place of professional development of the young scholars where they received theoretical knowledge and skills, improved the methods of archaeological and anthropological research, got acquainted with the museum technology, conducted their own field research, discovered the new monuments, and published the results of their scientific research. It is noteworthy, that some students studied in the Kyiv Archaeological Institute which liquidation led to the need of creating the new forms of preparing the qualified stuff. The circle of anthropology and prehistory, together with the seminars and post-graduate studies in the museums and scientific and research departments of the Ukrainian Academy of Sciences became one of such forms and a platform for the professional development and for communication between both the beginners, and experienced scholars. The destinies of most of the seminar members who obtained the practical experience and theoretical knowledge remain unascertained. However, taking into consideration that, at the beginning of the 1930s, the struggle for Marxist's principles establishing in archaeological research, for «Marrism»/Japhetic ideology implementation, the criticism against «bourgeois and nationalism» scholars and their scientific achievements started and quickly transformed into repressions against the scientific intellectuals, it can be presumed that vast majority of the seminar members were subjected to repressions. Additional evidence for this presumption is the tragic fates of M.Ya. Rudynskyi (arrested and banished in 1934), A.V. Yakubskiy (arrested in 1937), M.S. Mushket (executed in 1938), and M.P. Tkach (banished).

М.Ю. Відейко

НА СХІДНІЙ МЕЖІ СТАРОЇ ЄВРОПИ

Під такою назвою 12–14 травня 2015 р. у м. Кіровограді проведено міжнародну наукову конференцію. Головною її метою була презентація результатів міжнародного науково-дослідницького проекту «*Early urbanism in Europe?: the case of the Trypillia mega-sites*» («Рання урбанізація у Європі?: випадок трипільських мега-поселень»). Над ним у 2012–2015 рр. працювали науковці з Даремського університету (Велика Британія) та Інституту археології НАН України, а також запрошені фахівці з інших установ України та за її межами.

Значну частину фінансування польових та інших дослідницьких робіт по проекту в 2012–2014 рр. здійснено британською стороною (гранти Arts and Humanities Research Council (AHRC) Grant No. AH/I025867: 2012–2016; та National Geographic Society, Grant No. 2012/211). Інститут археології НАНУ, зі свого боку, надав до участі у проекті наукових співробітників, забезпечив отримання необхідних дозволів на розкопки. Протягом трьох років у Небелівці працювали фахівці та студенти з 11 країн світу — від Великої Британії і України до Італії, Малайзії та Австралії. Учасниками проекту також стали студенти та волонтери з України. Місцева влада забезпечила режим найбільшого сприяння, а також створення гідних побутових умов для учасників проекту, адже базою експедиції на три літні сезони стала місцева школа. Досвід трирічної роботи засвідчив, що найуспішнішим для проекту шляхом слід вважати досягнення порозуміння, поєднання можливостей і знань усіх учасників проекту.

Слід відзначити вагому підтримку у виконанні проекту, а також вирішальний внесок у проведення підсумкової конференції на всіх рівнях влади в Кіровоградській обл., починаючи від селищної ради с. Небелівка, де усі три польо-

Рис. 1. Під час відкриття виставки в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї, 13 травня 2015 р.

ві сезони проводилися дослідження. Учасники проекту вдячні за підтримку з боку наших колег і друзів І. Козир, Н. Лісняк, В. Собчука, яку вони надавали всі ці роки. Конференція відбувалася у стінах Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, відомого власними археологічними дослідженнями на території області. У цьому учасники конференції змогли пересвідчитися, відвідавши в перервах між доповідями університетський музей. Слід віддати належне чудовій організації та забезпеченню конференції, незважаючи на складні часи, що їх сьогодні переживає наша країна.

З 37 заявлених доповідей 22 мали безпосередній стосунок до досліджень великого трипільського поселення біля с. Небелівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. у 2012–2014 р. Бібліографія цих досліджень на час відкриття конференції нараховувала 34 друковані праці (Відейко 2015, с. 9–11), а завдяки збірці матеріалів конференції, виданій за підтримки місцевої влади, майже подвоїлась.

Приблизно половина доповідей (9) була представлена британською стороною і охоплювала широке коло питань від значення проведених робіт, методики досліджень та інтерпретації їх результатів до експериментальних розробок у

Рис. 2. Вівтар із розкопок храму біля с. Небелівка в експозиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, реставрований С. Федоровим, і знахідки з поселення за 2012—2013 рр.

Рис. 3. Учасники конференції спостерігають експериментальне спалення моделі трипільської двоповерхової будівлі, спроектованої та збудованої під керівництвом С. Джонстона, с. Небелівка, 14 травня 2015 р.

галузі трипільського житлобудування. У перших доповідях співдиректори проекту Дж. Чапмен і М. Відейко представили бачення основних результатів виконання проекту, наголошуючи на даних, отриманих під час польових досліджень, і можливостях їх подальшого використання для вивчення проблеми трипільських поселень-гігантів (Chapman 2015, с. 6; Відейко 2015, с. 7—8). Серед головних згаданих ними здобутків проекту, крім власне розкопок, — отримання плану поселення за допомогою магнітної зйомки на площі понад 230 га, а також проведення суцільної розвідки в околицях поселення з метою пошуку інших населених пунктів трипільського часу. Цим питанням присвятили окремі доповіді Дж. Чапмен та М. Небіа.

Погляди співвиконавців проекту збігаються далеко не в усіх питаннях щодо досліджених об'єктів і знахідок. Насамперед, це стосується інтерпретації залишків споруд (чим є обпалена обмазка — рештками стін чи перекриттів тощо), а особливо великої споруди — «мегаструктури» з розкопок 2012 р. (Відейко і др. 2013). Було представлено три реконструкції та різні точки зору на призначення — храм, «громадська споруда» чи навіть залишки звичайних будівель (Б. Гейдарська, М. Відейко, Н. Бурдо й О.Г. Корвін-Піотровський). Результати досліджень важливої категорії споруд, виявлених магнітною зйомкою (усього до 10 % від загальної кількості), презентував В. Рудь, який довів, що це рештки згорілих об'єктів, у яких обпалася лише частина глиняної обмазки. У багатьох попередніх публікаціях про них йшлося як про «неспалені будівлі». Британські дослідники також вирішили розробити власну версію типології трипільського посуду, яку презентували під час конференції (Caswell, Chapman 2015, с. 118), а

про результати вивчення керамічного комплексу храму з розкопок 2012 р. доповів Е.В. Овчинников. Отож дискусія, яка почалася ще на початку розкопок, продовжилася під час конференції, і, як стало зрозуміло, триватиме надалі.

Д. Кіосак, Н. Бурдо представили такі категорії знахідок з Небелівки, як кременевий інвентар та антропоморфну пластику. Н.А. Шевченко доповіла про результати вивчення мінеральної сировини та будівельних матеріалів з поселення. Г.О. Пашкевич підвела підсумки вивченню палеоботанічних знахідок з різних комплексів Небелівки. С. Іванова ознайомила з результатами попереднього вивчення кургану ямної культури, який зберігся у центральній частині поселення, поховавши під насипом шар ґрунту, утворення якого починалося у трипільський час і який у майбутньому може стати об'єктом досліджень.

Присутні мали унікальну можливість подивитися на Небелівське поселення з пташиного польоту: 2014 р. геодезисти з Кіровограда О. Бойко та С. Бойко здійснили фото- та відеофіксацію поселення та розкопів з використанням безпілотної апаратури. Це надало можливість, крім іншого, отримати додаткові відомості про досліджувані об'єкти та нові варіанти їх подальшого вивчення.

Особливе зацікавлення присутніх викликала доповідь реставратора С. Федорова, який показав результати своєї роботи над одним із вівтарів з Небелівського храму. Вперше в історії досліджень трипільських споруд цю деталь інтер'єру було взято монолітом і належним чином реставровано та виставлено в експозиції Кіровоградського обласного археологічного музею. Під час проведення реставраційних робіт встановлено, що поверхня вівтаря була

вкрита червоною фарбою, вдалося також відновити заглиблений орнамент, який виявився тотожним до місцевої традиції декорування великого посуду.

Решта доповідей були присвячені трипільській тематиці у межах межиріччя Південного Бугу та Дніпра. Значна їх частина стосувалася пам'яток і конкретних знахідок. В. Собчук презентував карту трипільських пам'яток Кіровоградської обл. — за останнє десятиріччя завдяки місцевим дослідникам їхня кількість майже подвоїлася. Доповіді С. Головка, О. Пересунчака, І. Козир, К.І. Панченка, О. Чорного, О. Семенюк були присвячені трипільським поселенням різного часу на Кіровоградщині. М. Тупчієнко доповів про знахідки пізньотрипільського посуду в підкурганних похованнях.

Частину з перелічених доповідей було прочитано в с. Небелівка паралельно з проведенням експерименту — спаленням макета двоповерхового трипільського житла, побудованого 2014 р. під керівництвом С. Джонстона. Такий експеримент зацікавив не лише науковців, але й небайдужих мешканців с. Небелівки. У майбутньому заплановано спостерігати за процесом археологізації того, що залишиться після спалення споруди.

Під час роботи конференції у м. Кіровограді в краєзнавчому музеї відкрито виставку, присвячену виконанню міжнародного проєкту. Вона включала комплекс знахідок і вівтар, передані до музею з розкопок у Небелівці, а також підготовані британською і українською сторонами стенди з фотознімками та поясненнями стосовно результатів досліджень.

М.Ю. ВІДЕЙКО

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА АНДРІЙОВИЧА РОМАШКА

Уранці 20 жовтня 2015 р. надзвичайно гірка, тяжка звістка надійшла з Дніпропетровська: раптово та передчасно, на 62-му році життя, помер Володимир Андрійович Ромашко — відомий український археолог, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

Володимир Андрійович народився 21 квітня 1954 р. у с. Михайлівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. У 1971 р. закінчив школу № 2 м. Дніпропетровська. Після цього працював лаборантом у Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті. Пізніше, у 1972—1974 рр., служив у лавах Радянської армії. У 1974 р. Володимир вступив на підготовче відділення Дніпропетровського державного університету й восени 1975 р. був зарахований студентом денного відділення історичного факультету, який закінчив із відзнакою у 1980 р. за фахом «Історія».

Починаючи зі студентських років, він захопився археологією та активно працював на

різних посадах у новобудовній археологічній експедиції рідного університету. Під час дослідження численних курганів і поселень у зонах будівництва меліоративних систем і виробки ґрунту шахтами Західного Донбасу викристалізувалося коло його наукових інтересів — доби пізнього бронзового та раннього залізного віків. І цьому науковому напрямку В.А. Ромашко присвятив усе подальше життя. Ще будучи студентом, він приділяє значний час не лише польовій роботі, а й починає писати перші наукові праці, доповідати на студентських наукових конференціях різного рівня — від університетських до РАСКів (Регіональні наукові студентські конференції) та ВАСКів (Всесоюзні археологічні студентські конференції). До речі, з одним із авторів цього некролога Володимир познайомився на РАСКу в 1978 р. у Чернігові.

Уся трудова та наукова діяльність В.А. Ромашка нерозривно пов'язана з історичним факультетом ДНУ. З часом, будучи вправним організатором, він очолив одну з новобудовних експедицій університету. За його ініціативою було укладено низку договорів із дирекцією «Павлоградвугілля» та понад 20 років три-

© Я.П. ГЕРШКОВИЧ,
С.А. СКОРИЙ, В.В. ОТРОЩЕНКО, 2015

вали розкопки археологічних пам'яток різних періодів.

У 1988 р. В.А. Ромашко стає викладачем кафедри історіографії та джерелознавства, а через два роки захищає кандидатську дисертацію на тему «Передскіфський період у пограниччі Лісостепу та Степу Дніпровського Лівобережжя (XII—VII ст. до н.е.)» в Інституті археології НАН України. У 1993 р. Володимир Андрійович отримав вчене звання старшого наукового співробітника зі спеціальності «Археологія», а згодом обійняв посаду доцента.

У 2013 р. В.А. Ромашко в Інституті археології НАН України блискуче захистив докторську дисертацію «Населення заключного етапу пізнього бронзового віку Лівобережної України (за матеріалами богуславсько-білозерської культури)». Вона підбила підсумки величезних, прискіпливих, майже 30-річних археологічних досліджень ученого за проблематикою пізньої та фінальної бронзи. Після захисту дисертації Володимир Андрійович отримав статус професора рідної кафедри.

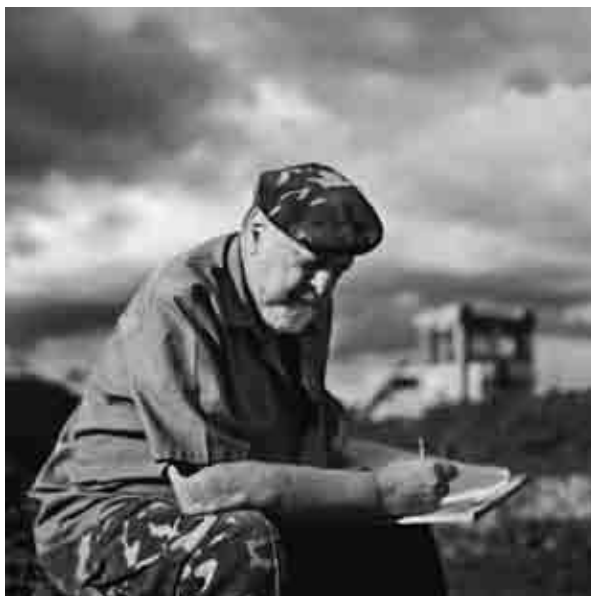
Варто зазначити, що коло наукових інтересів В.А. Ромашка, як фахового вченого, було досить широким — окрім доби бронзи, воно охоплювало передскіфський час (кіммерійці, племена чорноліської та бондарихінської культур) та степову культуру Великої Скіфії. І в кожен із цих важливих розділів археології та давньої історії Володимир Андрійович вписує свій яскравий слід. Він є автором навчальних посібників, кількох монографій, понад 100 статей в українських та закордонних фахових виданнях. Серед них, безумовно, особливе місце займають монографії «*Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины*» (К., 2013) та «*Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье*» (Дніпропетровськ, 2009, у співавторстві).

Досліджені ним пам'ятки в зоні лісостепоного та степового порубіжжя доби пізньої бронзи виявили дивовижне поєднання елементів культур найрізноманітнішого характеру та походження. Оскільки цьому феномену немає пояснення у межах традиційної номенклатури археологічних культур, В.А. Ромашко запропонував і обґрунтував виділення зрубно-білозерської (пізніше — богуславсько-білозерської) культури. Наскільки вдалим було виокремлення цієї культури, вкажуть час і новітні дослідження. Але вже зараз цілком очевидно, що Володимир Андрійович свідомий того, що в археологічній науці час простих рішень минув безповоротно.

У найповнішому вигляді свої висновки щодо проблем доби пізнього бронзового віку та перехідного періоду від нього до доби раннього заліза В.А. Ромашко виклав у названій фундаментальній праці «Заключний етап пізнього бронзового віку...». За обсягом, кількістю врахованих і розглянутих пам'яток, ілюстративним матеріалом ця книжка нині не має собі рівних в історіографії епохи пізньої бронзи не лише України, але й усієї Східної Європи. Фактично, у ній розглянуто всі види археологічних джерел, стратиграфію і планування поселень, домобудівництво, кераміку, культові комплекси, хронологію, періодизацію та, зрештою, ті глобальні історико-культурні процеси, що зумовили формування богуславсько-білозерської культури.

Щодо скіфської проблематики, то В.А. Ромашку, перш за все, пощастило ретельно дослідити на околицях сучасного Дніпропетровська досить великий (заввишки 7 м) курган. Отримані матеріали проаналізовано в згаданому монографічному дослідженні. Враховуючи масштаби насипу, поховальних споруд, виразний поховальний інвентар, серед якого, до речі, була чудова різна кістка із зображенням персонажів еллінської міфології, курган, по-перше, був правомірно датований кінцем V ст. до н.е., по-друге, отримав аргументоване трактування як поховання одного зі скіфських царів. Ці висновки мають неабияке значення для розуміння скіфської історії зазначеного часу в Північному Причорномор'ї, особливо враховуючи місцез-

находження пам'ятки — за межами скіфського Геросу, у північній частині Дніпровського Надпоріжжя. Також цікавою була спроба ідентифікації похованого в кургані шляхетного скіфа з одним із відомих за писемними джерелами скіфських можновладців V ст. до н. е.

Послідовність була однією із найпомітніших рис характеру Володимира Андрійовича. Вже першою друкованою працею студент-третьокурсник визначає тему свого подальшого наукового життя: *«Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье»*. Він постає дослідником, який завжди працює на прикордонні: між Бронзою та Залізом у сенсі археології, між Праісторією та Історією на теренах України, між Степом і Лісостепом з огляду на географію його досліджень, а відтак — між світами землеробів і номадів, між кліматичним оптимумом доби пізньої та катастрофічною посухою фінальної бронзи, що зумовило формування білозерської культури.

На жаль, багато чого В.А. Ромашко не встиг здійснити. Одразу після успішного захисту докторської дисертації в Інституті археології НАН України він розпочав підготовку повної публікації поселень епохи пізньої бронзи, які досліджував у різні роки. Серед них — Лобойківського, що пов'язане зі значним і яскравим, але й дотепер багато в чому загадковим Лобойківським осередком металообробки поселення біля с. Богуслав Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. та інших.

Володимир Андрійович — не лише знаний вчений-археолог, якого поважають і на чию думку зважають колеги, але й досвідчений педагог. Він викладав різнопланові курси лекцій із етнології, первісної історії та археології України на історичному та суспільно-гуманітарному факультетах ДНУ, спецкурси магістрам і спеціалістам зі спеціальності «Археологія».

Упродовж своєї наукової діяльності В.А. Ромашко активно спілкувався з колегами з Інституту археології НАН України, особливо співробітниками відділів археології доби енеоліту — бронзи та археології раннього залізного віку, і ці контакти були обопільно плідними.

А ще Володя був дуже доброю, чуйною людиною, яка ставилася з великою любов'ю до своєї чудової родини та завжди мала готовність прийти на допомогу друзям.

Нам, безумовно, поталанило, що ми належали до близького кола спілкування Володимира Андрійовича Ромашка. Завжди гірко усвідомлювати, що такі люди рано чи пізно йдуть від нас. Коли ж відходять близькі друзі, які планували ще багато здійснень у науці та житті, гірко подвійно. Колеги та друзі Володимира Андрійовича завжди пам'ятатимуть його як шановану людину та невтомного талановитого дослідника.

Пам'ять про нього назавжди залишиться в наших серцях і в українській археології!

Я.П. ГЕРШКОВИЧ,
С.А. СКОРИЙ, В.В. ОТРОЩЕНКО

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС УКРАЇНСЬКИХ КЕРАМОЛОГІВ «УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ ХХІ СТОЛІТТЯ»

22—24 вересня 2015 р. в Опішному відбувся Національний конгрес українських керамологів «Українська керамологія в контексті викликів ХХІ століття». Ініціаторами проведення цього наукового заходу були Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Співорганізаторами виступили Інститут археології НАН України, Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська національна академія мистецтв, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара».

Цей науковий форум об'єднав довкола себе близько 80 керамологів, археологів, істориків, етнологів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців — як уже знаних українських учених, так і молодих дослідників. Учасники конгресу представляли провідні вищі навчальні заклади та наукові установи України, а також музеї Києва, Харкова, Львова, Чернігова, Полтави, Лубен і Опішного.

© В.В. КОТЕНКО,
Ю.О. ПУГОЛОВОК, А.В. ГЕЙКО, 2015

Протягом трьох днів роботи заслухано й обговорено понад 40 доповідей, які охопили широкий спектр питань, що стосуються сучасного стану вивчення стародавнього та сучасного гончарства і виробів з глини. Було окреслено різноманітні напрями та методи досліджень у сучасній українській керамології. Зокрема, висвітлено проблеми історіографії та джерельної бази керамологічних студій в Україні. Також порушено питання теорії керамології, визначено сучасні методи вивчення кераміки. Окремо обговорено внесок в українську академічну керамологію видатних науковців минулого.

Виступи супроводжувалися науковими дискусіями серед учасників і фаховими коментарями знаних учених-керамологів — завідувача відділу енеоліту—доби бронзи Інституту археології НАН України, д. і. н. Віталія Отрощенка (*Київ*), провідного наукового співробітника відділу античної археології Інституту археології НАН України, відповідального секретаря журналу «Археологія», д. і. н. Надії Гаврилюк (*Київ*), головного наукового співробітника кафедри технології кераміки, вогнетривів, скла та емалей Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», д. і. н. Галини Семченко (*Харків*), наукового співробітника відділу декоративно-прикладного мис-

тества Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, кандидата мистецтвознавства Олени Клименко (*Київ*), директора Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, д. і. н. Олеся Пошивайла (*Опішне*) та інших науковців.

У межах роботи наукового зібрання створено громадську наукову організацію «Конгрес українських керамологів» (КУК) та визначено мету її діяльності, що передбачає об'єднання зусиль учених, спрямованих на збереження, вивчення та популяризацію гончарної спадщини України, розвиток вітчизняної керамології, задоволення та захист законних, наукових, економічних, творчих та інших спільних інтересів науковців, ефективне використання творчого потенціалу наукових кадрів для за-

безпечення авангардних позицій української керамології у світі, розвиток міжнародних контактів зі вченими-керамологами інших країн. На установчих зборах, які відбулися 23 вересня, присутні одноголосно підтримали ідею об'єднання дослідників керамології, обговорили проект статуту організації, обрали голову спільноти та керівників профільних секцій.

Триденна програма Конгресу охопила й чимало інших подій. У межах дослідницького форуму відбулися презентації чотирьох монографій науковців Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, які вийшли друком у 2015 р., книжкові виставки Гончарської книгозбірні України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та низка інших мистецьких заходів.

В.В. КОТЕНКО, Ю.О. ПУТОЛОВОК, А.В. ГЕЙКО

НАШІ АВТОРИ

БАБЕНКО Леонід Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею, *babenkoleonid@yandex.ua*

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна — кандидат історичних наук, Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, *wideiko@gmail.com*

ВИНОГРОДСЬКА Лариса Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділом палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, *filoarh@ukr.net*

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзи Інституту археології НАН України, *yager@voliacable.com*

ГОЛУБЄВ Андрій Михайлович — юрист, соціолог

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, *gorbanenko@gmail.com*

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ, відділу археології Північно-Західного Причорномор'я, *svi1956@gmail.com*

КАЛАШНИК Євген Станіславович — аспірант центру пам'яткознавства і УТОПІК

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОЛЕСНИЧЕНКО Анжеліка Миколаївна — молодший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАНУ, *magtaban1984@gmail.com*

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, *koloda_v@mail.ru*

КОТЕНКО Вікторія Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, *kotchenkovi@gmail.com*

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, відділ античної археології Інституту археології НАН України

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом археології енеоліту-бронзової доби Інституту археології НАНУ

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, *raudbard@ukr.net*

САВЕЛЬЄВ Олег Костянтинович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, *sav_reun@ukr.net*

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *idanfirs@ukr.net*

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія», *dr.schultz.1399@gmail.com*

ЯНЕНКО Анна Сергіївна — кандидат історичних наук, провідник науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, *pudovkina@ukr.net*

ЯНІШ Євгенія Юріївна — кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
БТЕ	— Білгород-Тірська експедиція ІА НАНУ
ВДИ	— Вестник древней истории
ДАЗ	— Донецкий археологический сборник;
ЗОО	— Записки одесского археологического общества;
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
КСІА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСІІМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МІА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НА ЦОДПА	— Науковий архів центру охорони та досліджень пам'яток археології
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НФ ІА НАН України	— Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України
ПАПИ	— Памятники античного прикладного искусства
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САІ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УТОПІК	— Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ЧІМ	— Чернігівський історичний музей
ЮНЦ РАН	— Южный научный центр Российской академии наук
AJA	— American Journal of Archeology. Boston
JGS	— Journal of Glass Studies (Corning, N.-Y.)
JRS	— Journal of Roman Studies (London)

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2015 р.

Статті

БУЙСЬКИХ А.В. Кераміка першої половини VII ст. до н. е. та питання доколонізаційних зв'язків у Північному Причорномор'ї	1	3—11
ГОЛУБЄВ А.М. Еволюція клинкової зброї кочівників раннього середньовіччя	4	62—76
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Фінальний палеоліт — доба кардинальних змін	2	3—18
ІВАНОВА С.В. Культурно-історичні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї (кінець IV—III тис. до н.е.)	4	3—21
ІВЧЕНКО А.В. Ольвійський земляний склеп елліністичного часу	2	46—54
ІВЧЕНКО А.В. Рідкісні елліністичні амфори з некрополя Ольвії	3	25—32
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Економічні наслідки походів Гедими́на 20-х рр. XIV ст.	3	33—43
КОЛЕСНИЧЕНКО А.М., САВЕЛЬЄВ О.К. Склянки з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ із розкопок Тіри та проблема їх походження	4	34—45
КОЛОДА В.В. Житла роменського городища Водяне	4	46—61
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. Основні підсумки розкопок у маловивчених частинах Ольвійського городища	4	21—34
МОЦЯ О.П. «Внутрішня» Русь у контексті уточнення меж.	1	51—60
МОЦЯ О.П. Середньовічні порти Східної Європи: деякі відмінності на річках і морях	2	66—78
МУРЗІН В.Ю. Проблема трактування поховань скіфських номархів	1	19—29
ПАНІКАРСЬКИЙ А.В. Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація.	1	39—50
ПАНКОВСЬКИЙ В.Б. З історії досліджень металовиробничого оснащення зрубної спільноти	3	14—25
ПРОБИЙГОЛОВА О.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Гончарні печі фіналу доби бронзи на Донецькому кряжі	2	34—45
РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЕГІН С.В. «Потойбічний бенкет»: набори глеків у похованнях черняхівської культури	1	30—39
ТОВКАЙЛО М.Т., ФОМЕНКО В.М. Гард — могильник маріупольського типу на Південному Бузі	2	18—33
ХАРЛАМОВА А.О. Підбійні поховання кочівників XII—XIII ст. на Сіверському Дінці	2	54—65
ЧЕЧУЛІНА І.О. До історії вивчення аттичної чернолакової кераміки з Північного Причорномор'я	1	12—18
ШАТІЛОЛ.О. «Ігри» на плоских поверхнях неонеолітичної доби Південно-Східної Європи	3	3—13

Публікації

археологічного матеріалу

АКСЬОНОВ В.С. Поховання 529 Нетайлівського могильника	2	84—91
БАБЕНКО Л.І., ШЕЛЕХАНЬ О.В. Кинджали з сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею	4	77—91
ВИНОГРОДСЬКА Л.І., КАЛАШНИК Є.С. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.)	4	91—108
ВІДЕЙКО М.Ю. МЮЛЛЕР Й., БУРДО Н.Б., ХОФМАНН Р., ЦЕРНА С. Дослідження у центральній частині Майданецького	1	71—78
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки	2	92—107
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки початку 2000-х років)	3	87—106
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., ШАХРАЙ Д.О. Пам'ятка середньовічної металопластики з околиці Києва	2	108—115
КІОСАК Д.В. Крем'яні вироби з поселення Небелівка	1	61—70
КОЛОДА В.В., КОРОХІНА А.В. Кераміка із Сіверського городища та історія його заселення	1	78—90
КОТЕНКО В.В. Елліністичні глеку з поселення Маслини	3	78—87
ЛИСЕНКО С.Д., ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Є.І., РАЗУМОВ С.М., МАКАРОВИЧ П.К. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна	3	58—78

НИКОНЕНКО Д.Д. Пізньоскіфське Консуловське городище	1	91—99
РУДИЧ Т.О. Антропологічний матеріал з давньоруського могильника Зеленче	1	99—108
СКОРІКОВ В.А. Ранньопалеолітичне місцезнаходження Суходол у Середньому Подонцов'ї.	3	44—58
ХАРДАЄВ В.М. Кочівницькі поховальні комплекси кінця VI—VII ст. біля с. Василівка на Херсонщині.	3	107—117
ХОМЧИК М.А., БУТ Ю.П. Поліхромні (акварельні) пеліки IV—III ст. до н. е. з Пантикапея зі збірки НМІУ	2	79—83

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А. Палеоетноботанічні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка	1	109—116
КРУТІЛОВ В.В. Керамічні печі з Борисфена середини VI ст. до н. е.	2	116—124
МАТЕРА М. Вторинне використання кераміки скіфами Нижнього Подніпров'я (за матеріалами Кам'янського городища)	2	125—136
ПУГОЛОВИЧ Ю.О., ГОРБАНЕНКО С.А., СЕРГЄЄВА М.С., ЯНІШ Є.Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст.	4	109—128
ШЕЙКО І.М. Експеримент з використання античних глиняних світильників.	3	118—122

Історія науки

БУЗЬКО О.В. Друга конференція археологів СРСР в Херсонесі 10—13 вересня 1927 р. та участь у ній М.І. Вязьмітіної.	1	117—124
КОСТЕНКО А.В. Археологічний музей В.І. Гошкевича (1890—1898 рр.)	2	137—147
МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С. Ліпна кераміка північно-західного походження у матеріалах черняхівської культури: історіографія питання.	3	129—134
РОМЕНСЬКИЙ О.О. Руйнування Херсона наприкінці X — у першій половині XI ст.: історіографія та попередні висновки	3	123—128
ЧОРНИЙ А.М. Скляний посуд черняхівської культури (історіографічний аспект)	1	125—144
ЯНЕНКО А.С. Гурток антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка	4	129—139

Рецензії

АБАШИНА Н.С., ЯНЕНКО А.С. Рец.: Н. Булик «Львівська археологія XIX—початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї»	1	145—147
ВАЛЬЧАК Рец.: С.А. Скорий, Р.В. Зимовец «Скифские древности Крыма. Материали одной коллекции»	3	135—136

Хроніка

ВІДЕЙКО М.Ю. На східній межі старої Європи	4	140—142
До 60-річчя Андрія Юрійовича Алексєєва	3	145
До 70-річчя Аркадія Олександровича Козловського	1	152—153
До 70-річного ювілею Георгія Івановича Шаповалова	3	141—144
До 75-річчя Івана Івановича Мовчана	1	148—149
До 75-річчя Олександра Семеновича Біляєва	1	150—152
Національний конгрес українських керамологів «Українська керамологія в контексті викликів XXI століття»	4	145—146
Пам'яті Валентини Володимирівни Крапівіної	3	146
Проблеми бронзового віку Євразії у науковому доробку Віталія Васильовича Отрошенка (до 70-річчя вченого)	3	137—141
РУДЬ В.С., КОСАКІВСЬКИЙ В.А. До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка	2	148—152
Сторінки з життя (пам'яті Володимира Опанасовича Круца)	3	147—148
Світлої пам'яті Володимира Андрійовича Ромашка	4	142—144
ХОХОРОВСЬКИЙ Я., СКОРИЙ С.А. Пам'яті професора Марека Гедля (30.06.1934—26.09.2014)	2	153—156